

Edhem Mulabdić
ZELENO BUSENJE

Roman "Zelena busenje" Edhema Mulabdića prikazuje razdoblje u povijesti Bosne na prijelazu iz patrijarhalnih ka modernim oblicima života. Bosna izlazi iz samonikle bitnosti i kida spone s Osmanskim Carstvom, povezuje se s novom državom i ulazi u evropske civilizacijske tokove. Stari način života, običaji, navike, društveno-ekonomski sustav se postepeno napuštaju i stvara osnova novog poretka. Prekid je bolan i sudbonosan i izaziva poremećaje koji su uz ostalo predmet ovog djela. "Zelena busenje" svjedoči o tragici, dramama i dubokim potresima u životu Bošnjaka. Umjetničkim postupkom prati talasanje vremena i proniče u psihičke traume i proživljavanje ljudi. Slika je prelomljena u spektru različitih boja, pa i u intimnoj sferi.

Prošlost i svoje vrijeme na raskršću historije pripovjedač projicira u dva plana. Najednom su stari Bošnjani utonuli u stari zeman, zaneseni nadom da će se vratiti ta vremena, na drugom su zastupnici novih pogleda i ideja svjesni da prijelaz donosi suštinske promjene. Svjedoku događaja i drama, pripovjedaču izoštrena čula ništa ne promiče iz fokusa opservacije, pa je platno tako široko i slika razu-dena. U središtu opservacije je ulazak Austrije i otpor ustanika, prvo u Maglaju, gdje se događa radnja romana, a potom slika otpora u Sarajevu i drugim mjestima, mada su ta zbivanja fragmentarno prikazana. Osim neposrednih slika i opisa događaja, učesnika u otpora i Maglajlija što su se držali po strani u očekivanju ishoda, slika je Bosne u danima okupacije. Svoje viđenje vremena pripovjedač je iskazao u likovima kao zastupnicima različitih pogleda. Ilustrativno je prikazan Muharem-aga, stameni, tvrdi Maglajlija, koji uza sve traume ostaje uporan u svojim shvatanjima, čak i kad se osvjedoči da vrijeme nije na njegovoj strani. Doživljava rasap porodice. Skrhan i usamljen, dolazi do saznanja da su nadanja iluzorna i da su stara vremena nepovratno prošla. Zablude će ga spriječiti da se povinuje zahtjevima novog vremena. Antipod njemu je ustanik Ahmet, koji se također protivi Austriji, ali iz drugih pobuda. Protivljenja Austriji ova dva lika ne ispoljavaju se samo u različitim pogledima već i odnosu prema ljubavi ustanika Ahmeta i Muharem-agine kćeri Aiše. Protivi se Austriji, jer je svim nitima svog bića vezan za Bosnu. Čak i ljubav prema Aiši nije dovoljna da zatomi njegovu odanost zemlji. Prevladava osjećanje prema djevojci, jer se ljubav prema Bosni ne može ničim porediti. Mada je slutio da ga u ustaničkim redovima očekuje smrt, da će voljena djevojka ostati da tuguje za njim, neće ustuknuti pred vizijom Bosne. Zato je kratkotrajna romansa djevojke i mladića. Kao da nije iznikla iz života, drama mladih se temelji na izvorima narodne lirike i slična je tragici Omera i Mejreme u poznatoj pjesmi (Smrt Omera i Mej-reme). Tragična je i sudbina Aiše, koja je presvisla od bola i neostvarene ljubavi. Pripovjedač kraj njenog života opisuje tako kao da je svaki dan promatrao i bilježio kako nestaje; "a ona vehnula kao nježan cvijetak na žarkom suncu".

U romanu se tragika ličnosti prepliće s događajima i odnosom prema tuđinskoj vlasti. Muharem-aga, čovjek starih nazora kritičan je prema Osmanlijama i Austrijancima. Osmanlije nije prihvatio zbog reformi i njihovog darivanja Bosne "na peškeš" Austriji, kako je mislio, a svoje Bosance, posebno Maglajlije zbog njihovog ulizivanja i Osmanlijama i Austriji. Smatrao je daje za Bosnu najbolje da ostane kako jest, ali i da se Bosanci vrata izvorima vjere. Tvrđokoran i uporan, dokraja će ostati dosljedan u tome. Nije shvatio da od Bosanaca najmanje zavisi njihova sudbina, nije poimao da Osmanlije nisu baš tako s volje predale Bosnu, da su na to bili prisiljeni i daje vrijeme Osmanlija u Bosni prošlo. Tragiku će doživjeti i oni što su bili za Osmanlije i oni što su Bosnu branili. Muharem-agin sin Mustafa je otišao u svijet, a kćerka u smrt. Bio je to prst sudbine. Postojanost, karakter i priroda Bosanaca su odlike kojim se nameće kao jedan od najuspjelijih likova. Drugi likovi: Mehmed-efendija Ahmetov brat, turski činovnik uza svu kolebljivost i pristajanje i uz Osmanlije i Austriju, također doživljava tragediju. Naočigled mu austrijski ološ ubija majku, a njega ranjava, čime se upotpunjuje mozaik različitih sudbina. U nedoumici da proda imanje ili da ga zadrži, utjehu pokušava naći u alkoholu od kojega ga spašava Numan-efendija. Kao lik ostao je na raspeću dvojne ličnosti i tek je djelomično uspjela individua kojom vitla sudbina.

Psihološkim karakterizacijama i prikazima suprotnosti u viđenju Bosne i njene sudbine opisao je više ličnosti, među kojima i dvije žene. Osim Aiše, kao lika iz narodne poezije, fragmentarno, u detaljima o njenom držanju i ponašanju, dao je Muharem-aginu ženu i Mehmed-efendijinu majku. Ijedna i druga su nastale iz istog modela žene iz naroda, odane domu i vezane za djecu. Čuđenje svemu što se događa prati strah, strepnja i slutnja na najgore, njihovu tragiku produbljuje nemoć da utiču na svoj udes. Ostali likovi su dati jednolinijski. Ahmet, koga srce vuče u boj, čudi se držanju hodže, koji zna šta mu u ćitabu piše, ali ne zna šta mu je činiti. Ahmetu je on izdajica, kao i ostale ličnosti iz Maglaja, koji cijeli dan provode u kahvi u pričama i očekivanju ishoda. I muftija koji treba da predvodi, da uputi, nalazi najlakše rješenje - napuštanje Bosne. Pripovjedač je tragiku ljudi shvatio kao kob i volju sudbine. Dotakao se, mada fragmentarno, i držanja kmetova koji su od Austrije očekivali spasenje od turskog gospodstva. Razumijevao ih je, čak i neke pohvalio što ne prekidaju da izvršavaju obaveze prema gospodarima. To se može objasniti i

porijeklom pripovjedača koji je također pripadao imućnim slojevima. Bilo je, svakako, pojedinačnih slučajeva u držanju kmetova, ali to nije bio i opći njihov stav. U opisivanju Alije, Ahmetova brata ima autobiografskih crta što se vidi iz priče o djetinjstvu i podudarnosti s romanom (njegov odlazak poslije završene ruždije u Sarajevo na dalje školovanje).

Najupečatljivije je prikazao žitelje rodnog grada. Promjena vlasti je izazvala obrate u kojima se nisu snašli. Sve se ispreturalo, dojučerašnjeg vakta više nije bilo, došao je novi, svima nepoznat, a s njim i iskušenja. Zemlja i busenje će pokriti mezarje Ahmeta i Aiše. S novom travom počće novi život koji pripovjedač sluti. Ostale ličnosti nisu uobličene, cjelovite i formirane, ostale su samo skice. Dao ih je u kontrastima, Smail-agu kao vođu ustanka, Nu-man-efendiju kao čovjeka s iskustvom. Pripovjedač se ne prepušta emocijama, već proniče u psihu nekih ljudi. Ne zasniva svoju projekciju samo na onome što kazuje o sebi već i na onom što je u njihovoj nutрини. Bio je kritičan prema ustanicima, neorganiziranom otporu, pa i nekim Maglajlijama, koji su im se priključili. Sa simpatijama je prikazao, mada ni to ne na širokom platnu, ustanike u Sarajevu, osobito vodu otpora, pljevaljskog muftiju Šemsekadića. Iako ni te sekvence ne idu dublje u historijsku analizu zbivanja, one su umjetnički dokumenti prijelaznog perioda.

Mulabdić je slutio promjene i navijestio lomove u okoštaloj strukturi društva. U kontrastima starog i novog je slika propadanja, naročito mladih koji se nisu snalazili u novom poretku, nekritički prihvativši navike što su sa sobom donijeli doseljenici iz svih predjela Austro-Ugarske Monarhije.

Pogledi Edhema Mulabdića na idejno-društvena kretanja bili su progresivni, jer su otvarali nove horizonte i vidike. Otkrivao je zablude starih Bošnjaka uljuljkanih snom o dobrim starim vremenima, slavom i junaštvom. Taj misao pothranjivala zabluda, zaustavljala tok kretanja i doprinosila tapkanju na mjestu i stagnaciji. Za šira kompleksniju studiju i kreiranje nosilaca pogleda nije imao daha, pa se "Zeleno busenje" ne može prihvatiti kao historijski roman u smislu i značenju koji taj pojam podrazumijeva. Da bi slika bila potpuna, nije bilo dovoljno naslikati haotično doba, metež, nedoumice, tvrdokornost i fanatizam jednih i prilagodljivost drugih, ali roman treba prihvatiti kao umjetnički dokument vremena. Prikazao je tursku vojsku u rasulu, iseljenički talas, nade nekršćana u promjenu njihovog položaja. U crtanju ličnosti i tumačenju odnosa prema novoj vlasti ogledaju se stilske odlike, te idejne i strukturalne novine. Ako nije duboko pronicao u likove, darovito ih je markirao, što je bio zametak studioznog pristupa posve različit od pristupa njegovih prethodnika (Osman-Azizovog avangardizma i intelektu-alnosti, te sirove tendencioznosti i naturalističkog slikanja).

U ekspoziciji romana slijedio je oblike pripovijedanja romantičarske strukture. Osobito u tumačenju likova. Antiosmanlijski kon-zervativci pretvorili su se u fanatične protivnike Austrije, a liberali su zadržali isti oportunistički stav i prema Austro-Ugarskoj Monarhiji. Bili su protivnici svega što nije odgovaralo njihovoj viziji Bosne.

"Zeleno busenje" je romantičarska i realistička priča o tragediji Bosne. Mulabdić nije pisao historiju, već umjetničku viziju Bosne. U njemu je i tradicija i realnost, prošlost i savremenost. Pisac je poručio da stare vrijednosti tančaju, da nailazi novo vrijeme za koje se Bošnjaci moraju pripremiti. Završetak romana je kao lament sudbini "nevine žrtve onog vremena, sudbine, koju je sada pokrivalo

8

zeleno busenje". Jedan je svijet otišao, a drugi nastaje. Žrtve su bile uzaludne, ali ih Bošnjaci nisu mogli izbjeći, što pokazuje i vrijeme poslije objavljivanja romana (1898.) i sve što se dogodilo u prošlosti i što se događa u savremenosti.

"Zeleno busenje" je panorama i slika i umjetnički dokument. Osim istine realnosti prenosi poruke o zlohudoj sudbini Bošnjaka, o tragičnoj sudbini ljudi, o zemlji u kojoj se svaka nova generacija nalazi pred istim iskušenjima.

Muris IDRIZOVIĆZELENO BUSENJE

Bilo je to u petak, u predvečerje divna ljetnog dana. Sunce je istom zašlo, a nad maglajskim kućama hvatao se već suton. Uskim putićima, što vode iz pitome okoline u varoš, svaki čas prolazile hrpe gizdava ženskinja i vesele mlađarije, vraćalo se iz obližnjih zaselaka kud je izišlo tog dana da se provede. Po kitnim se baščama kola vodila, pjesme orile, cika i vriska momaka razlijevala se na sve strane.

Među ovim skupinama vesele čeljadi išao stasit i tanko-vijast momak, i kao da je izbjegavao svakom društvu. Bio mlad, naušnice istom trgle; nešto crne masti, crna oka, žarka pogleda. Išao putićem, a misao mu nekud daleko lutala; no pred očima mu neprestano lebdila slika lijepe Ajiše. Često bi osporio hod, zamislio se o onom čarobnom licu, osmjehu, onim divnim očima, umiljatu pogledu, a slatke njene riječi i sad mu zuje u ušima. To je prvo djevojče koje je Ahmetu palo na srce.

Ahmet je i dosad hodao kao i ostala momčad, al' nikad da mu oko zapne za kojugod djevojku. Ali on nije ni nalik na današnju mlađariju. On hodao po mahalama, al' vazda skroman i stidan kao djevojka; nikad riječi, nikad one razuzda-nosti kao u druge momčadi. Na prvi se mah vidjelo da je sin čuvenog Omer-efendije koji je nekad kasabom upravljao.

Kakav je bio Omer-efendija tako je i djecu svoju odgojio. Najstarijeg Mehmeda izučio i postavi pisarom kod kadije uz lijepu plaću, srednji mu, Ahmet, iza njegove smrti svrši ruždiju

13i pade u tenzimat, a najmlađi, Alija, eno ga vazda prvi u nauci među svojim drugovima. Kad ih je tako izveo na pravi put, onda je mirno legao u grob, ostavivši ih sijedoj hanumi koja se dičila s njima.

No majci je ipak najstariji, Mehmed-efendija, zadao dosta brige. Odgojen u zgodu, ostao iza oca u lijepu imanju, čijim se prihodom kuća uzdržavala kao malo koja u kasabi, a on, mlad, pao pod ajluk, pa se dugo naprovodio, momkovao, dok se jedva oženi i smiri. Pa i sad, već i otac, ne može da se otrese starih svojih drugova, i sad često zađe s njima kud na zelen, protefereći i provede se. Nikad on doduše nikom ne bi na putu, ja l' da kome rekne "crno ti u oku", al' mati se za njegov bojala, kakav je današnji naraštaj.

Zato je sijeda hanuma bila u strahu i za Ahmeta, često govorila, da se i on ženi, al' Ahmet ni da čuje o tom. Da je tome bilo vrijeme to i on vidi, al' Ahmet... ta malo je onakvih, to su mnogi rekli: mladi, a opet uviđao neurednost starijeg brata. Razumio je majčinu bojazan, al' je bio ipak tvrdo uvjeren da on nikad neće bratovim tragom. Sa svojom se ženidbom nije žurio jer je htio sam sobom da steče i namakne sve što mu treba, a u drugu ruku opet: Ahmet je bio svojih misli. Propustio je tolike lijepe prilike, za što ga je i mati korila, a samo da nade onu koja će mu bit u srcu, i kojoj će se i on svidati. U takoj je ženidbi on tražio sreću svoju.

Sjutri dan Ahmet nije mogao odoljeti srcu da ne prođe ispod Muharemaginih prozora. Prolazio je on tuda i prije, al' prije se i ne ču da je Muharemagina Ajiša već djevojka na udaju. Pa i viđao je nekoliko puta, al' nikad mu se ne učini onakva kakvu je vidje na jučerašnjem sastanku na Ibriševu brijevu. A kad je tu smotri, a ona stala izvan kola, nježna i umiljata, njemu je srce jače zakucalo. Zbunio se u prvi mah, pa onda okrenuo se k njoj a ona... sva porumenila pa se sklonila za jednu drugaricu svoju. Tada joj se približio i... progovorili po nekoliko riječi. Ahmet joj pri polasku obećao da će je potražiti sjutri dan kod kuće njezine.

<■ ■ ■ ■ •

14

Od tog je dana Ajiša ispunjavala dušu njegovu. Jutrom bi bacio pogled u kuću Muharemaginu a pred večer svakog dana kojasio se ispod njenih prozora. Duskora počeo i obnoć odilaziti Ajiši pod prozor i ostajao do neko doba, a ljubav tiha i nježna sve čvršće spajala srca njihova.

- Ah, ne znam kako bih ti kazao koliko si mi za srce prirasla! - govorio joj on jedanput.
- Vjerujem ti, Ahmete! - odvrćala ona al' vjeruj i ti meni!
- Otkada smo ono prvi put progovorili, znaš...?
- Onog dana nikad neću zaboraviti!
- Ja odonda vazda o tebi mislim!

Ahmetu se činilo da se njih dvoje nikad nijesu vidjeli da bi se ipak jedanput našli.

I zima je bila na izmaku, a Ahmet nije propustio dana ili noći da ne vidi Ajišu, da ne progovori s njom koju riječ. Sto koji dan, što koji sastanak, ljubav sve vruća, oni mislili, čeznuli jedno za drugim...

15 II

ī',r: ■ .■ '-■.■.■

; ...U-iiij

Kad je Omer-efendinica, mati Ahmetova, saznala za ljubav Ahmetovu s Ajišom, silno se obradovala.

Makar da za Ahmeta nije bilo bojazni da bi udario stranputicom kao mnogi drugi, ipak mati je htjela da ga smiri, da doživi i njegovu veselje. Muharemaginu je kuću dobro poznavala, s Muharemaginicom, kao dvije sestre, a Ajiša joj već odavna srcu pri-legla, i kao da joj je samo srce za nju nešto šaptalo. Zato je ona

sad sigurnije navalila na sina da se ženi, a on se nije zatezao kao prije; i začas je sve bilo spremno i sporazumno za Ahmetovu ženidbu.

Te je večeri otišao Ahmet Ajiši pod prozor i ostao do neko doba noći. Nikad još tako vatreno nijesu razgovarali kao te noći. On joj se zaklinjao da je ona prva i jedina koja mu je pala na srce, a i ona tako njemu. Naposljetku zadali jedno drugom riječ, zavjerali se da će biti svoji.

Omer-efendinica je sjutri dan poslala ženu Muharemagi-noj kući da onamo provuče kroz uši da se zna u koje će se ime zaprositi. Ali doskora stiže odgovor kakvu se niko nije nadao. Muhareмага nije dao spomenut o tom. To Omer-efen-dinicu iznenadi, čak uvrijedi, a Ahmeta rastuži. Ko bi se još tome nadao! Svak je znao da njihova kuća bolje stoji od Mu-haremagine. U njih osim dvadeset čifluka, onako selište uza samu varoš, a on, i što ima, steče zakupljujuć desetinu; a kako je čovjek rijetke ćudi, prezirao i kolišio sve stoje osmanlijsko i od suda ne bi ni u desetinu udario da ga ne pozva u ortakluk

16

Salihaga Šapčanin, desni mu prijatelj, čovjek vrlo lukav i promišljen. Možda mu je baš taj Salihaga zavrteo mozgom, jer Muharemagi sama misao nalijetala: u njeg jedinica kći, a u onog jedinac sin Rašid. Pa čini mu se da ga je i viđao blizu svoje kuće i već pomišljao da mu ta sveza ne bi bila neugodna, da bi je čak i želio; ali od Salihage još nikakva glasa, makar da mu je sin već i odavna na ženidbu.

Omer-efendinici je bilo teško što ih je Muhareмага odbio. Njoj se sviđala Ajiša a i s majkom joj se pazila; pa je čak uvrijedilo što im Muhareмага, tanji od njih, ponizi tako kuću njihovu. A i onako, sva je varoš odavala čast njenu Omer-efen-diji, dok je sudio nekad, a tako i sad sinovima njegovim. Sad je htjela preko svoje volje da Ahmeta oženi s drugog, možda boljeg, mjesta zbog Muharemagina takog odgovora, pa čak nabrajala Ahmetu svom stotine boljih prilika, al' on ni da čuje za drugu koju. Njega nije nimalo zbunio odgovor Muharemagin. Poznavao je on njega dobro, a baš taj odgovor uspirio je u njemu još vruću ljubav, ulio mu u srce neku snagu da savlada i još veću poteškoću. Mati govorila, a Ahmet šutio. On je dalje odlazio svojoj Ajiši, samo što se sad obdan rjeđe viđao, al' je zato obnoć dulje ostajao i oni vodili ljubav vruću nego li prije. I Ajišu je rastužio očin odgovor, al' je sad i u njoj usplamtilla ljubav silnija, čežnja veća za Ahmetom.

Dani tako prolazili. Ahmet nije odustao od Ajiše, a nije se sklonio na ženidbu s drugog mjesta. Kako je vazda šutio tako je i mati mislila da će se sve na tom razminut, pa ga se i prošla. No peklo je neprestano što ih Muhareмага onako odbi, pa to svakom prilikom govorila i pred Ahmetom. Ali Ahmet vazda šutio o tom, a znao da je Muhareмага čovjek od starih ljudi, pa mrzi i prezire sve one koji se po sudu povlače. Muhareмага je zbilja mrzio sve one koji se s Osmanli-jama miješaju. To su njihove ulizice, govorio je on. Ta rijetki su tada učeni ljudi uopće, a pogotovo oni koje kalem i u sud uvede, pa makar da onako ni potrebni nijesu, ona plaća u

17svačijim očima bila cilj i svrha učenosti njihove. No to je sve uzalud; oni su u Muharemaginim očima bili gori i od samih Osmanlija.

Muharemagi nije ništa bilo smiješano s njihovom kućom, on se klonio i sjene njihove, al' ipak osjećao neku štetu od njih; a šta bi tek bilo, da se sprijatelje? Prije dvije, tri li godine sinčić mu Mustafa saleti ga da ga pošalje u ruždiju. Njemu je ta ruždija bila odvratna jer se u njoj djeca pripremaju za askerluk, a drugo; začudo mu bilo da se druga djeca nagone na nauku, njegovo od sebe moli. Nit ga je mogao dat ni ne dat; a dijete čekalo da ga otac pošalje, i najposlije pošlo u ruždiju, a otac ušutio. Kasnije saznade daje svemu tom povod onaj najmlađi Omer-efendijin Alija, vršnjak Mustafin. Djeca odmalu naučila zajedno, pa jedno drugo i tamo povuklo. Dijete učilo, a otac puhao od ljutine; nikad da ga upita: šta uči, kako li napreduje. Nekoliko puta odlučivao da ga izvadi odatle, al' nekako mu se nije dalo. Vidje ga prošloga ramazana kako lijepo uči u džamiji pa odonda kao da mu srce omekša. Već se i Boga bojao da dijete svrgne s onog puta. Mislio: ako uči tamo - njihove kojekakve bresposlice, uči bar i drugo što turčinu treba. Srce mu nije dalo da ga odvrati od tog, a ni sad mu ne bi mrsko bilo da se dijete od sebe prođe. Kad god bi se zapovrgo govor o nauci Muharemagi bi niknuo pred oči Rašid Salihagin. On nije ni zavirio u tu ruždiju, pa eno ga, šta bi mu reko? Ocu svom u ruci, često u džamiji, momak ko zlatna jabuka. Vele doduše da gdjekad zađe i u mejhanu, ali mladost ko mladost.

Tako je Muhareмага gledao Ahmeta i njihovu kuću, a otkad mu žena reče da bi htjeli da zaprose Ajišu, od to doba bio prema njima hladniji. No za to niko nije znao osim njihovih kuća, a Omer-efendinica se pazila s Muharemaginicom kao i prije, jer je i ona želila tu svezu. Ahmeta to ništa nije smetalo, on je ustrajao u svojoj ljubavi a bio je pripravan udarit i na veće zapreke, samo da dođe do svoje drage.

Ili

Bijaše sparna ljetna noć. U cijeloj varoši grobna tišina, a tek kroz prozirnju tamu vidiš gdje zatitra na nebu po koja zvjezdica. Sa strane Muharemagine kuće pribio se Ahmet uz duvar pa šapće, izljevajući boli srca svog onom, što je skriveno za mušepkom. Najedanput će on svim žarom svoje duše:

- Ah Ajiša! Da znaš kako je meni teško živjeti bez tebe! Ove su riječi parale srce njeno... Ona je znala koliko nju

Ahmet ljubi, ali je morilo što i ona njega ne može uvjeriti o svojoj ljubavi. On je zove već odavno da sama ode, ali ona bez očine volje prekoračiti prag očin, to nije mogla.

- Ako sam ja jedini na tvom srcu, - govorio on - onda...

- Jedini ti, svega mi na svijetu, - izusti ona drhtavim glasom.

- Onda hajde, bit ćemo sretni!

- Ah kud sam pristala, da me stigne kletva očina!

On ušuti. Zarkaje ljubav zaokupila dušu njegovu, on se borio: živjeti bez nje ne može, a siliti djevojku da ide bez očine volje, navući na nju kletvu roditeljsku, to mu srce nije dalo.

- Da šta ćemo? - izusti on boreći se sam sobom. Šta da čekamo? Ja se bojim.

- Šta se bojiš?

- Ah, otac tvoj... zar ne bi moglo svašta biti da te da...

- Ti se, Ahmete, toga ne boj! - slobodila ga ona. Mati je s našu stranu, a otac me ne bi dao gdje i njoj nije u volji.

18

JAVNA BSSUGKKA

rt UlfMfCf. ~ Pa šta da čekamo? - opet će on u strahu. Znam, kad god te zaprosim da mi te neće dati!

- Pa i ne zna se.

- A kako to? Misliš da me ne bi odbio?

- Pa da i odbije, niti si prvi ni posljednji.

- Ah, Ajiša! Ne bih ja žalio za te sve učiniti, i tu sramotu podnijeti, da budem odbijen; ali... zbilja Ajiša, ako sam ja jedini na tvom srcu, hoćeš i ti za me nešto učiniti?

- Sve što god hoćeš.

- Dobro! - ushićeno će on. - Ja ću te zaprositi, ali... ako me odbije otac, onda... te iste noći da si moja!

Ona se zbuni. Oduprijet se Ahmetu, najdražem na svijetu, nije mogla, a poći preko očine volje, ah, to je bolilo. Ali čas je došao, gdje valja ubrusiti, koračiti, pa bilo to s očinom voljom ili sama. Ona se borila sama sobom, a on nastavi:

- Otac zna da sam te i zimus htio prosi, a nije dao o tom spomenuti; pa ako me i sad, drugi put odbije, svak će živ reći da si pravo uradila što si sama poslala. A i on, najposlije će popustiti, smilovat će se i pomiriti s nama. Već reci mi sad - hoćeš poći, ako me odbije!

Ona je šutila, oklijevala časak-dva, a on opet:

- Hoćeš, Ajiša? Sad mi reci! Časak tišina...

- Hoću! - izusti ona jedva.

Jedna jedina ova riječ svalila silan teret sa srca njegova, rasplinu tamu s duše njegove, otvorila vrata životu njihovom. On se čas topio u nekom milju, bio ushićen, dirnut; sav klonuo pod utiskom tog slatkog časa, podao se blagu čuvstvu srca svog, a bio jači, silniji spram svake smetnje - i začas zahvaljivao Bogu na skorjoj budućoj sreći.

Dugo joj govorio, htio da joj preda srce svoje, otkrio sve nade, pozlatio život njihov. On već gledao, kako će biti sretni, kako će ih paziti majka njegova, ma sve - sve joj kitio tako slatko, ushićeno, a ona se zaniijela, topila u nekom blaženstvu. I koliko joj je srce treptilo od njegovih slatkih riječi, toliko

20

je u isto doba duša prezala od nekog časovitog straha i zebnje za onu jednu riječ, što ovako sama o sebi odlučuje.

- Pomisli, Ajiša, kako ćemo sretni biti! - govorio on. - Ja, vjeruj mi, kud god hodam, šta radim, miso mi je vazda uza te. Kad u konaku sjednem da pišem, pomislim u sebi: baš sad moja Ajiša veze!

- Dina mi i ja tako! dočeka ona.

Pijetli već učestali, noć se presvratila, vrijeme rastanku.

- Ali sad... sad kad pomislim - veli on, - da si zbilja moja, ah! sad je, čini mi se, sav svijet moj. Sad ne bih odlazio od tebe! Kad bi se mogao ovaj mrak zastavit...

- Zbilja, Ajiša, da se dogovorimo! - trže se on poslije male stanke. - Eto, ja ću, akobogda, sutra zaprositi...

- Uh, pa zar baš odmah!

- Odmah, odmah! Ja ti kažem, ja ne želim za te i tu sramotu podnijet da budem odbijen; ali i ti... nek si gotova, spremna, ako te ne dadne! On neće ni slutiti da će šta biti baš iste noći - je li tako?

- Ne znam ništa... kad pomislim.

v - Ma ne boj se! To će se sve razminut, kako je najbolje!

Nju sad poduzimala briga, bojala se oca, al' Ahmet pritvrđivao dogovor i odmicao od prozora;

- Eto tako! Čekaj me sutra odmah iza jaciye!

- Uh pobogu, pa zar baš sutra? - ubrusi ona u brizi.

- Odmah iza jaciye! - šapnuo on pa iščeznu u mrak, a ona osta na prozoru...

-I' >" <

21IV

Svanulo. Pijetli pjevali i pjevali i umuknuli kad su već rastjerali noćni mrak i izmamili rujnu zoru. Još neki polumrak i ljudi, koji se rijetko kojasili putem, izgledali kao sjene. Tišina, samo katkad čuješ gdje se neko iskašlje, negdje vrata škrinu, ili čije konjče prokasa kaldrmom, neko se ranim jutrom požurio za poslom. Hladan vjetrić popuhivao, a slap se na Bosni čuo sad jače, sad slabije.

Ovu tišinu prekide glas mujezinov sa munare, zauči sabah. Tanahni mu glas odjekivao po hridinama na kojim se koči starodrevna maglajska gradina, po okolišnim brežuljcima: Tepetu, krševitoj Stranici i Voljevcu, pa se onda razlijegao onamo preko talasaste Bosne duž i širom zelenog maglajskog polja. Iz časa u čas okolica bivaše sve življa. Vrata se otvarala i svaki čas izlazili ljudi zijevajući još dremovni, iza kratkog sna ove ljetne noći. Nehajno koračaju k česmi da se umiju, da se osvježe hladnom vodom i da se onda oduže prvoj dužnosti tog dana, da klanjaju sabah.

Iznad hladne Bosne, koja zapljuskuje pećine pod bedemom maglajskog grada, opružio se dugačak i tanak pokrov sive magle, pa se i u širinu proteže na obje strane, lijevo zelenim poljem, a desno iznad samih sljemena kućnih, koje se poredale duž Bosne ugibajući se stijeni sjedne, a valovima s druge strane. Bit će ih do četiri stotine, pa su zaredale kao da još uvijek putuju ovim povojem sve gore do iznad grada.

22

Zbile su se uz onaj grič i ukopane tu, kao da su iz samog topa bačene, a ni jedna se ne usudi onamo, preko vode u onu širinu i prostoriju. Ali i kako bi? Ta sredinom tog prostranog polja vijuga se eno cesta, što vodi iz Broda do Sarajeva, baš ravno iz kaurске zemlje.

Da, žalit ih treba što su se zbile tu sve rame o rame i mnoga željna voćke pred svojim pragom, a onamo ona silna plodna ravan! Da, žalit ih treba još više kad pogledaš gdje svaka, čim osvane, zuri onamo makar u ražo ili diljčicu, i gleda: je l' vrijeme orat, kopat, je l' zrelo da se trga i žanje, a preko široke i duboke vode ni ćuprije, već valja kunit i bratit osorna skeledžiju da te prebaci prijeko.

Ali - strahovita su to i opasna vremena kad svaki čas može kaurin i ozdol i ozgor, kako mu još proklete Osmanlije Omer-pašine načiniše cestu, svaki čas more s vojskom i brzom katanom da pritisne polje, pa da je još ćuprija, eto ti od te kasabice za nekoliko časaka gotova zgarišta, same pustoši.

No ipak tri su metnule svoju glavu u torbu i prešle onamo, ko ljudi vele: što Bog da! Delibegova, Bektaševa i kuća Ha-saničića ugnijezdile se na samoj obali do ceste, a za leđima im široka i plodna ledina. Oko kuće su još poredane zgradice i staje, blago je uz kuću, a mišice jake, pa od miline da gledaš kako to sve cvate, buja, raste, a kuće pune, koševi i hambarovi da pucaju. Pređi samo koji dan da vidiš kako tuda prolaze ljudi s golemim škrljacima, a natovarilo na golema kola bura-di, možda vina šta li, i vuku sve onim carskim murtatima, a našim zulumćarima, štono sjede u Travniku i Sarajevu sve od Omer-paše.

Stoga one dvije kuće Bektaševa i Delibegova podigoše tu još po jedan han da putnici imaju gdje prenoćit. Njih zareda koji dan po deset-petnaest kola, sve jedno drugom uza šarugu a konji - u se ne daju gledat. Istom čuješ: Heee, bistaaaa! i stade li prvi, stanu svi. Pa jedni Bektašu a drugi Delibegu. Dok ispregnu konje i polože im, dotle je i njima večera met-nuta ondje na ledini pred hanom. Kako koji ide, kapu na plot 23pa za sofru. AT jela se dotaknut rukom, Bože sačuvaj! Već potegni svaki nešto ko ostve ili nož, pa nabadaj zalogaj po zalogaj.

Eto tako oni prolazili a svijet ih od čuda gledao, ko bolan kauri usred kaurске zemlje, al' začudo govore ama na dlaku ko i mi, pa čak šale se s handžijama. Handžije ih već uzaznale, sve po imenu: često spominjali nekakva Vilaša, Šima, pa Sti-cu. Kako bijaše puška učestala na granici, a i ovako se koješta govorilo, ovi kolari tješili handžije: "Ako, veli, zagusti odoz-gor, vi bježite k nama na Brod; a ako mi odozdol udarimo, vi se i tako sebi ne bojte." Tako se oni pazili s njima.

- Ma zašto, molim te! - opet će Ahmet u čudu.
 - Ah, čudnovat si ti, vjere mi!
 - Pa ako je data, data, šta je; šta se ima kriti?
 - Ama nek se od nas ne čuje!
 - A kome je data?
 - Austriji; al' se još potvrdo ne zna. U turskim novinama nema o tom ništa, već kajmekamu dolaze nekakve francuske, pa u njima to piše; ali šuti.
- Stariji je brat dobro poznavao čud Ahmetovu pa ga onako ušutkivao. Znao, da bi on brzo planuo na ovaj glas, kao i svi oni od kojih treba kriti tu vijest dok carska vojska ne zauzme Bosnu.

26

- Dobro, ja ću šuti! - odvrati Ahmet hladno; - ali ja ne znam zašto da se krije, kad se najposlije ne može sakrit.
- Ali, pobogu brate, ti znaš naš svijet. Mi smo u sudu, ja ne znam kako će se to razminut; al' meni se čini da bi po nas moglo loše biti.
- Zašto?
- Ah, mučna je to stvar kad prosti svijet uzme dem na zub, a nas drže ko i Osmanlije koji su Bosnu dali.
- Ja se zato ne bojim nikog! Mi svi treba da zajedno branimo svoju domovinu!

Mehmed-efendija ga omjeri oštrim pogledom pa završi:

- Ti šuti! Najposlije, mi smo za sud svezani, mi smo carski memuri.

Mehmed-efendija bijaše stariji od Ahmeta četiri godine ali je ovaj vitak i tankovijast uzrasto i dostigo brata. Jednaki rastom išli tako tiho cestom, što vodi obalom Bosne do suda. Ahmet je mladi u svemu pa i u znanju i iskustvu i s toga slušao pokorno što mu brat zbori. Slušao je, ali je slabo šta čuo jer čim shvati one bratove riječi daje njihova domovina data odmah se zadubio u misli. Na jednoj strani bila Ajiša, ženidba i sve osnove, nade, život budućí, sve to bilo kao kakvo zamršeno klupko, kog se on taj čas od drugih misli nije mogao dotaknuti. Na drugoj strani opet peklo ga nešto drugo. Bud smo prodani Švabi, mislio on, bud opet da šuti valja. Zašto to? On ako je u sudu, u carskom poslu, nije za to Osmanlija niti je prodo Bosne, već strašive Osmanlije prodali ih, i sad hoće da se o tom i ne govori već da Švabo što lakše ude u njihovu domovinu. Čim se tako duboko promislio, taj čas mu se pričiniše bratove opomene odveć niske, lukave i nekako baš u tom gledao neku veću sramotu nego li u samoj prodaji Bosne.

- Ja ti to kažem samo neka znaš! - dodade stariji brat kad bijahu pred samim sudom. - A naše nije da se pačamo i u što; vidjet ćemo sve što će biti.

27 Sud bijaše na kraj varoši na obali, uprav naprama Bek-taševu hanu, gdje cesta dolazi obali i tu na lakat zakreće uz Bosnu. Golema je to zgrada, stari begovski konak, golemih vrata i prozora. Pri zemlji je zatvor i staja za konje zaptijanske, a široki i izgledani basamací vode u prvi boj gdje su se oko mračna hodnika poredale odaje, lijevo malene dvije i među njima golem kauš zaptijanski, a desno kajmekamova i kadijina, te među njima carska hazna. Memuri u svojim odajama rade, a zaptije u kaušu razgovaraju, šale se. No memuri kao da malo mare za posao. Kad koji zaptija uđe među njih i unese im komu kahvu, učini im se da sve po dva šapću nešto među se.

U neko doba očutiše tutanj uz basamake i poznadoše kajmekamov hod. Zaptije se ustrkaše hodnikom, jedni da mu otvore vrata, drugi da mu prihvate štap, kaput... a tada i memuri prihvatiše za posao.

, M ■ 1 .
; 'ini.. \':-n".

~>rt •

""i"

!. t/wl

) •;:-• :■(

'Gi

'!;!■'■'!■ ■;>|> '!:..■ .'i'j\<i"i 'j.'T

"y., 'uh. .

S.'vUi!> -

28

V

Dokora je bila kajmekamova soba puna. Svi memuri i medžlisi kajmekamovi i kadijini, po dva od svake vjere. Niko pravo ne zna zašto je taj skup, a ipak nešto se nazrelo pa se čeka da razgovor otpočne. Pošto zaptiju jednog postaviše pred vrata, otpoče kajmekamov pisar:

- Evo emername iz Tuzle. U berlinskoj konferenciji, gdje su bili zastupnici sviju sila, zaključeno je da u Bosnu uđe Austrija. Na to je i sam sultan pristao. U ovoj se emernami nama naređuje kako treba da se držimo dok carska austrijska vojska zauzme Bosnu.

Dok je pisar ovo govorio sve je šutilo, sam Hadži-Seli-maga sijevao očima tamo-amo i svaki čas htio da nešto rekne.

- Nama se ovdje naređuje, - nastavi pisar, - da se niko ne opire ovoj naredbi; car je dao Bosnu i stvar je svršena. A mi, ovdje u sudu, treba da gledamo da se narod ne pobuni, već da svak gleda svog posla kao i prije. Ko bi digo pušku na Austriju, digo ju je na sultana, jer ovo biva njegovom voljom. Mi smo dužni da narod održimo u miru, pošto je znano — da ustane sva Bosna i Hercegovina, ne može iznijet s jednim carem. Pa je šteta da se u ludo krv proljeva... -dovrši pisar, a u sobi nastala grobna tišina. Najedanput se trže Hadži-Selimaga:

- Ja prvi u tom nijesam s vama! \a • Svi svrnuše oči u njegov. :!<v

- Ko je turčin, bit će se. «" •< j ■ ^i

29- Al' evo čusmo šta nam sultan poručuje! - javi se kadija.

- A zašto nam, efendija, nije poručivao kad je Bosnu davao? Kakva je to pravda: dati Bosnu kaurinu a i ne upitati nas, kao da nas i nema?

- I još nam poručuju da se ne bunimo - javi se drugi.

- Ja evo prvi neću da znam za tu emernamu! - opet će Hadži-Selimaga.

- Stani malo, umiri se! - javi se sad Numan-efendija, čovjek poznat sa svoje oštoumnosti. - Sad o tom nije govora, je li pravo ili nije što su nas dali Austriji, već pitanje je: moremo l' mi iznijet, moremo l' se odupriet sili austrijskoj, da ustanemo svi, ne samo Maglaj, već sva Bosna? Ah, šta velite? - obazre se naokolo.

- Kako odupriet! - povikaše ostali; - šta je nas, šaka.

- Naša je dužnost, braniti se, - opet će Hadži-Selimaga. -Ane zna se šta se radi i u drugim mjestima! - pritače

Mujaga.

- Eto, ne čuje se da se igdje narod oruža; ali svejedno, da se sve digne, opet... more bit da bi se oduprli sili neko vrijeme, al' poslije po nas gore.

Odmah se vidjelo daje veća polovica protiv boja, a sam gotovo Hadži-Selimaga sa dva-tri druga galamio i dizao bunu. Kajmekam, Osmanlija, ne poznavao dobro jezika, pa šutio, ali ipak nazrijeva klicu bune. U neko će doba Numan-efendija:

- Ja mislim, braćo, kad iznijet ne moremo s carskom vojskom, da ne treba da se u ludo krv proljeva? Mi se biti nećemo; a pogotovo mi ovdje carski službenici treba da slušamo šta nam car naš poručuje.

- On nije naš, kad nas daje drugomu! - skoči Hadži-Selimaga da će put vrata.

- Čekaj! - viknu kadija, da je zazvonilo u dvorani. - Mi se evo nećemo biti, ali stoga što smo evo još u carskom poslu, mi smo dužni da i narod sačuvamo od boja, a braćo?

- Pravo veliš! - ozvaše se ostali.

30

- Hoćemo l' kazivat narodu za ovi glas ili ne?

- Ako kažemo, bojim se, uzbunit će se! - prihvati Numan-efendija, a mi smo kod naroda ko i Osmanlije, pa digne li se buna, to je odmah povrh nas, pa onda istom na Švabu.

- Pravo veliš! - prihvatiše neki. - Dok smo ovdje na okupu, da se dogovorimo da ne kazujemo svijetu ništa, kad ga ne moremo savladat.

- Stoga i ti, Hadži-Selimaga! - okrenu se kadija k njemu,

- dužan si da šutiš.

- Ja ću šutit; al' nek znate, pode li jedan, ja sam mu drug u boj.

- To moreš, samo ne diži narod.

- Narod će se sam dignut. Svak će vidjet ovu nepravdu gdje se Osmanlija titra s nama, a gnječilo nas i mučilo tolike godine, pa najposlije kaurinu u šake! Turčin ko je, taj će se dignut.

- Najposlije, nek se tuče ko hoće, mi nećemo, — dočeka Numan-efendija. Nemamo mi u ruci ni askera, ni džebhane, a što je najpreče, nemamo carske zapovijedi.

- I ne treba nam! - osiječe Hadži-Selimaga. Ako nas je dao car, ne treba da se mi pokorimo. I kad cara nije bilo, bili smo mi u svom vatanu i branili ga, kao što valja da čini svaki turčin.

- Ljudi, što se mi tu natežemo vazdan! - trže se kadija.

- Ko će se bit, eno Švabo, bujnim! - uprijevši rukom kroz prozor; - mi nećemo. Samo ne treba da mi koga napućujemo. Je li tako, braćo!

- Tako je, tako! - povikaše neki, dok Hadži-Selimaga skoči put vrata, a za njim Mujaga i Mula Omer. Kad se vrata za ovim pritvoriše, nastala tišina. Dok se trže Numan-efendija:

- Braćo, nastala su strašna vremena! Jedan je čovjek ka-der uzdignuti čitavu varoš, a svi je ne možemo umirit. Dajte da se razidemo svaki svojoj kući. Napane li te ko, imaš pušku, brani se; a ako vojska austrijska dođe, a boj ne plane, treba

31 da se ovako svi skupimo, pa da javimo zapovjedniku da se nećemo bit.

Svi prihvatiše ove mudre riječi Numan-efendijine i doskora se sve razide.

Za vrijeme razgovora svi su činovnici šutili kao zaliveni; a pored kajmekama i kadije oni se ustručavali miješati u razgovor. Kako ostali, tako i Ahmet. No ostali su u mislima bili protiv boja, a jedini Ahmet bio uz Hadži-Selimagu. Sva ona gospoda, pred kojom se on do tada stidio kao mlad momak i činovnik, sva ta gospoda pade u njegovim očima, duboko pade, a nada sve diže se Hadži-Selimaga. Njemu žao, upravo muka mu bila, što i on nije onako slobodan da se sad može ispraviti zajedno s Hadži-Selimagom, pa im doviknut što ova/ nije mogao ni umio: da su izdajice. Muka mu bilo što se još osjećao kao sluga u carskom poslu, što ima tu starijeg brata, pred koga se ne može upletati; sve ga to jedilo pa prezirna--gledao one činovnike, gledao u njima žive slike onih Osman-lija koji dadoše Bosnu Švabi.

No, brzo im opet razumio. Vidio da su to ljudi pokorne sluge svog starješine i svoje kese; ama mu začudo bilo za Numan-efendiju. Zašto on da onako govori? On, koji je na glasu pametan čovjek, a i turčin dobar, koji zna što je šerijat, pa da se tako odmah pokori bez puške, bez noža! Najposlije ni činovnici ne bi trebalo da budu taki, ja kamo li slobodni ljudi kao što je Numan-efendija. Ta zašto čovjek živi? Ako živi, da se sprema za onaj svijet pa da onda umre, kako i treba da radi pravi turčin, ima li onda boljeg mejdana od boja za domovinu, a da stečeš onaj svijet, da i svom rodu pomogneš, da - najposlije pokažeš da si potomak Hrnjica i Halila? Tako je Ahmet umovao.

Baš te godine njemu je reda bila da ga pozovu na kuru (vojništvo); al'-on se nije toga bojao kao drugi. On uprav

32

svoga srca čekao da mu se pruži prilika da se ogleda na junačkom mejdanu.

Pa začudo, njegov brat, isto onako kao i drugi, razgovarao o tom događaju i zabrinuo se samo toliko koliko i drugi: da li će se moći narod odvratiti od boja, a o obrani vatana svog nije ni govora. Njih dvojica, rođena braća, jedan otac, jedna mati, i onako ko da si jabuku raskrižio, samo što je Ahmet malo crne masti, - a ovako nejednakih čudi. Ali bilo je sasvim očevidno daje Mehmed-efendija sin očin u svemu, a Ahmetu kao da je mati dala srce djeda mu Bektaša koji nikad nije uživao para u opanak il' u samar, kad bi se u proljeće, prodavši žito, vraćao kroz hajdučljivu Pomrklicu. U obojice JMjaše očina pamet, u Mehmed-efendije još blaga čud očina, a u Ahmeta sTcanosT djedova. U tom je bila među njima velika razlika.

:■: ' i: .j"i ■"•

■ .;■.■••.-4 ';&"■>:■ ■->'

l,.. _j /■.-;.. -<■>,'!

■{(•■?.

33VI

: Svaki je proveo taj dan u nekoj neizvjesnosti. Činovnici i medžlisi šutili ko zaliveni, a građanstvo bilo nekako sumnjivo, zamišljeno. Nešto se načulo, vidi se da se nešto kuha, narod predviđao nekakav događaj. Ljudi se po čaršiji pošap-tavali, a u sudu kao da se ništa i ne zna. Primicao se mrak. Po večeri bijahu sve tri kahve u gornjoj čaršiji pune. Ljudi se po običaju sastali na razgovor, ali ovaj put sve nekako zabrinuto, sve šutilo. Dok se u jednoj javi Sefer, čovjeLpota.nak_ onako, ali znatizeljan u svačem;

- Ljudi, prodani smo, neka znate!

Neki kao da se probudiše iz duboka sna, upriješe oči u Sefera, a neki kao da su to znali pa samo uzdaše, dok će sam kahvedžija Bajro:

- Šta, bolan! Kome?

- Švabi!

- Osmanlija, proklet on bio! - odriješi Bajro, a Sefer mjerio družinu očima.

No, drugi kao da su to znali pa nastaviše svoje duboko razmišljanje. Razgovor nastavi Sefer s Bajrom.

Njih su se dva podudarala u mislima; oba su htjela da se digne galama, da se buni svijet, nek se samo više. Doskora sabiralo se još ljudi i prodruživalo njima u razgovoru. Na Osmanliju hiljadu kletvi. U to će među njih Hadži-Selimaga. Družina umuknu čas-dva dok on sjede i pozdravi ih. - ■

34

Hadži-Selimaga je kao i drugi šutio taj dan, no bio je zato da se povede boj; ali kako je bio kod suda, a ono što se danas vijećalo bila neka tajna, on šutio, nek svijet na drugi način sazna za Švabu. Stoga se danas nije mogao odlučiti da on zapovrgne skupljanje vojske, već htio da to narod od sebe započne pa da se i on tome pridruži.

I tek što je sio, kad se vrata otvoriše, a knjima upade Numan-efendija.

Koliko su se jedni oveselili Hadži-Selimagi, toliko su opet drugi Numan-efendiji. Svi su držali ovu dvojicu za pametne, za najpametnije u kasabi, a bijahu ljudi i od suda.

- Prodani, prodani, moj dragi Hadži-Selimaga! - produlji Sefer svoj prekinuti razgovor gledajući u njegov.
- Pa nije ovo prvi put! - dočeka ovaj. - Sto je puta nas Osmanlija prodo..., ali mi ako budemo stari, mi se ne damo!

Numan-efendija šuti.

- Fala Bogu kad vidjeh jednog turčina! - na to će Bajro. - Aškosum ti bilo!
- Ja šta ćemo, Hadži-Selimaga, ako Boga znaš? - Sefer će tobož zabrinuto.
- Bogme, kud ostali turci tud i mi.
- Nemoj tako, Hadži-Selimaga! - trže se Numan-efendija. - Već reci: kud sva Bosna, tud i mi!
- Pa ja, šta ostali svijet to i mi!
- Al' sva se Bosna neće biti. Eno čovjek sad iz Tešnja, pa veli, da se oni neće biti.

„7

- Mi nijesmo ni za kog svezani! ;-
- E ja šta govoriš: kud svi turci...
- Ma šta hoćeš ti? - dreknu Hadži-Selimaga. (... ,^, v,,
- Hoću da se krv uzalud ne proljeva!
- Kako uzalud! zašto? ...
- Kad ne moremo iznijet sa...
- Ama bolan, turčin ko je neće se predat lahko.
- Beli vala! - Sefer će.
- Mi ni od cara nemamo zapovijedi da se bijemo!

35- I ne treba nam je! •■ r.'i

- Biva, ti ne pripoznaješ cara ni njegova emera? ■'■: -
- Kako ću ga pripoznati kad me je prodo? '■'■'
- A zašto te je prodo? '■'
- Staja znam; prodo, prodo!
- Evo, ja ću ti kazati: Prodo baš zato što mu nijesi pokoran.
- Ja smo mi bili pokorni caru, ja iko živ. Ako smo mu kad i izišli iz itaata, to smo učinili zato što nam se zulum čini.
- Ha, ha, ha! - ironički će Numan-efendija. - Nama se zulum čini? Dođe zapovijed da damo koju stotinu momaka, da se naša domovina obrani od dušmana, a mi se krivimo među se, ne damo askera!
- Pa! U cara dosta askera, nek nas brani!
- Eto, kako pravo govoriš! - dočeka Numan-efendija. - Ne može se kovat asker kao pare. Ako mu ga narod ne da...

Ne izgovori Numan-efendija a vrata se naglo otvoriše.

- Eno Švabe u Doboju! - viknu čovjek sav prestrašen. Svi svrnuše oči u njegov.
- Šta! u Dobraj stigo! - Bajro će stojeći zapanjen uz odžak, a findžan mu ispade iz ruke.
- U Dobraj, u Dobraj!
- Ma kad, bolan?
- Eto sad stiže čoek ozdol, a Švabo, veli, pritisko polje dobojsko u sami zahod sunca.
- Ih! - čudili se ljudi i zanijemili nekoliko časaka.
- Ja šta ćemo, pobogu braćo? - trže se prvi Sefer i podboči objema rukama nasred kahve.

Ovim časom i Hadži-Selimaga i Numan-efendija preki-doše svoj razgovor. Istina izbi na srijedu: da Švabo ne dangubi, već zauzima jedno po jedno mjesto. Nastupio je dakle odlučan čas: boj ili mir. Po ovoj maloju dmžinici moglo se saznati da je tako i cijela kasaba u strahu, u brizi, a odluke nikakve, ko kad nema nikog ko bi narod sklonio na nešto. Narod opet

36

kanda je očekivao da se kolo povede od suda, od gospode. Makar da Sefer bijaše čovjek komu se nije moralo odgovoriti, ipak odlučan je čas pa Hadži-Selimaga diže, raskolači oči, i prozbori ozbiljno, gledajući u Sefera.

- Da ti ja kažem šta ćemo! Hućumet se neće bit. Mi nemamo koga čekati, već turčin ko je, za silah!
- Ne, Hadži-Selimaga! — dočeka Numan-efendija. - Ne nagovaraj svijet da gine džaba! Čuli smo i ja i ti danas carske riječi, koje nam kažu da ne dižemo puške!

Svi svrnuse pogled u Numan-efendiju. Ljudi do tada ni-jesu ništa znali za emernamu; mislili da ni car ne zna za to, već da je Švabo od sebe udario. Numan-efendija uhvati tu priliku pa nastavi:

- Car je dao Bosnu Austriji, i kaže nam da nam nema fajde opirati se tome, već da se odmah predamo.
- Kad je tako... - pregledaše ljudi drukčije i kao da se probudiše iz sna.
- Istina je, braćo, da nam to Osmanlija poručuje, - sad će Hadži-Selimaga; - ali mi treba da se šerijata držimo.

- Pa šerijat ti kaže da starijega slušaš! - ulovi ga Numan-efendija.

- Ja neću da znam za onog koji me je prodo! Šerijat hoću... Uto provali u čaršiji, u onoj tišini, tugaljiv glas:

- Braćo, eno Švabo u Doboju.

Taj glas uzburka svijet koji je sjedio po kahvama, pa sve posuka napolje. Ljudi potekoše svojim kućama; mislili da će Švabo do zore niknut u Maglaju, pa da se je spremno ginut ili bježati, da se možda ne zaglavi u plamenu svog doma. Sve se razide pa naposljetku i Hadži-Selimaga i Numan-efendija, bez sporazuma, bez ikakve odluke.

U trećoj, Arapovoj kahvi sjedila je mladež i slušala kroz otvorene prozore onaj razgovor. Mladež ko mladež, krvca uzavrela, mašta se razigrala, pa škripalo zubima, htjelo se nešto, al' niko nije znao što. Neiskusni momci nijesu mogli povesti sami boja, a ona hladnoća i briga u starije im braće 37zadavala veće ogorčenje i ko neku veću srčanost. Samo da ima ko razvit bajrak i pozvat svijet u boj, eto gotovih vojnika, sivih sokolova, da obrane ognjište svoje. No većini ta obrana nije titrala pred očima već da se ogledaju, da pokažu onim strašivicama: što je junaštvo. Pa možda bi se i našo ko bi to kolo zapovrgo, da nije bila noć, da nije bilo onako kasno za svake spreme. Svijet se razbjego svojim kućama, da tu kod svoje dječice čeka zoru i sudbinu svoju.

Dok J£_ovakoj mladež sanjala o svojoj pobjedi, o junaštvu, u jednom se kutu zbio Ahmet i razmišljao kanda jedini zrelo i razborito. Njega su trle dvostruke misli. Mjesto Ajiše, pro-sidbe, ženidbe, mjesto takih slatkih nada, sad napade ovaj veliki događaj. I kad bi predobio Ajišu, i kad bi bar za neko vrijeme odgodio sve to, šta će bit sa Švabom?

Ako je istina da je došo u Doboj, onda eto ga sjutra i u Maglaj, a nigdje ni vojske, ni kakve spreme! Čuvati kuće svoje, kao što se eno ostali razbjegoše, sjedit uz ostalu svojtu, skrštenih ruku, sramota, a da ti dušman uđe u zavičaj pa možda i u kuću! Pa zašto i ne bih? Čuvati staru majku svoju, a i Ajišu držati na oku dok ovo sve mine; ali šta? Onaki momak, još hoće da se ženi; ta šta bi mu rekla prva jaukljiva njegova? Muško bajagi, a krije se sa ženskinjem! Jok! Ići u boj? Da svakako ljepše, dostojnije ovakvog momka; pa il' obraniti i majku i dragu svoju i vatan i sve, ili poginuti. A poginut, ah to je sveto, to je... stoput bolje nego li sramotno živjeti! A -ko zna, kad bi on tako kukavan bio bi l' ga i Ajiša imala zašto voliti onako ko prije? Ta s kojim bi obrazom izašo pred nju?...

Niti je družina gledala u njegov niti je on čuo njihova razgovora. Najedanput skoči on odvažno i pode prema vratima, ali ga u taj čas zastavi družina.

- Bezbeli, i ti ćeš s nama? Mi smo te ubrojili.

- Ekuda?

- Na Švabu!

38

- Slobodno! - osiječe on svega srca. - U me se morete pouzdati kolik i u kog.

To izgovori pa zamače na vrata a družina osta izmišljajući: ko bi po prilici još htio i mogo poč s njima u boj.

>, < ■■

■), ' : /ti

39r

VII

Noć je tamna da se prst pred okom ne vidi: no nije pusta i nijema kao druge, već ti se čini da iza svakog kuta viri neko, da za svakim vratima bdije po jedan čuvar svog doma. Glas

O Švabi dopro je u svaku kućicu, a osobito ovo otkad se smrče

I rekoše daje stigo u Doboj, munjevito se rasprostro, pa ti to sve sijeva vatrenim okom kroz mrak poput plahe zvijeri i čeka napadaja. Svjetlo se vidjelo u svim kućama, znak, da je sve budno, na oprezi, al' sve mukom muči.

Ahmet prođe mimo svoju kuću; časak jedan prisluškivao, pa kako vidje da je i u njegov sve budno, krenu kud je pošo. Na malenu prozoriću tamne sobice nađe on po običaju svoju Ajišu gdje ga čeka. Nije je mogao vidjeti u onoj tami al' naslućivao da je tužna i sjetna, pa čak mu se pričini da mu se kroz plač odazvala. Uspe se na prozor i oni zađu se u razgovor.

- Čini mi se ko da si mi nešto tužna! - počeo on, premda se vidjelo da je i on neveseo.
- A ko nije? - dočeka ona. - Nije šala dušmanin...!
- Ta ne boj se, to će se sve lijepo razminut, kako mi i ne mislimo!
- Dabogda! - uzdaše ona.
- Mi ako budemo stari, sve će to proći ko mutna voda! Ali u nas nema sloge!
- A kako to?
- Ma eto tako, da svijet hoće prifatit za silah, Švabi se ne bi za trag znalo.

Ona ušuti čas-dva dok on okrenu razgovor na drugo:

- Vidi, Ajiša, našeg sinoćnjeg razgovora, a vidi noćasnijeg!

Ona se bacila u brigu, kao da i ne čuje.

- ...•••;

- Ali svedjedno; ti ćeš mene pričekat, je li? T: ;•

- A što me to pitaš?

- Ma eto onako, ne zna se kako se more okrenut!
- Pa bezbeli, nikom nije ni do šta, dok ovo pregrmi.
- Akobogda, kad mi dušmana načeramo, onda...
- Uh, da Bog sakloni da bude boja!
- A bogme ne valja, ako ga ne bude.
- Pa! - osnaži se ona malo; - ako ga i bude ti ćeš bezbeli čuvat majku svoju, braću i...
- Mi muškinje stvoreni smo da idemo u boj, da čuvamo vas, sibijan.
- Uh! i ti misliš...
- Dužan sam!
- I nije ti žao ostavit majku i kuću?
- Majku ima ko čuvati, a ja da sam oženjen, belći bih čuvao svoju ženu i djecu.

Ona umuknu.

- Da si me poslušala, kad sam te zvao; da si danas moja ja bih opet bio dužan u boj, ali čuvao bih i kuću svoju, a ovako...
- A zar sad nijesam tvoja?
- Jesi, Ajiša, jesi: vjere mi jedina ti na ovom svijetu; ali molim te... mlad momak neoženjen... sramota, da se krije po budžacima sa ženskinjem.
- Uh! Žalosna ti sam! - promuća ona drhtavim glasom pa umuknu, a on nadoveza:
- Opet se to još ne zna kako se more okrenut... - htio on da joj malo ublaži tugu, al' djevojka kršila prste, uzdihivala.

40

41 I on je bio smeten, satrven, ali opet na silu se držao junački. Raspredao govor i htio da joj kaže svoju odluku da će u boj, a htio opet da se od nje rastane, da ona to potvrdo i ne zna. Htio joj reći mnogo koješta: Ako se ovi događaji lijepo razminu, kao i svi oni napadaji crnogorske i srbijanske eskije, onda će njih dvoje sretni biti, sretniji od svega svijeta. Ali ako bi se, ne daj Bože, drukčije okrenulo, htio bi da se od nje lijepo rastane, da se halali i... ako se on po čem "oženi crnom zemljicom", da ga bar često dovom spomene. Ali djevojka se već kod prvih riječi rastužila, pa daj, ko bi joj otkrio sve te svoje nakane.

- Čuješ, Ajiša! - počeo on dirljivim glasom; - pomisli, kako ćemo sretni biti kad ovo sve mine! Ja sam sve svoje momkovanje proveo samo o tebi misleći, tebi se nadajući; sve što radim, radim jedino da s tobom mogu lijepo živjeti; sav moj život začinjaš mi samo ti; i da nije tebe, moje bi sve bilo drukčije, ja nit bi ovo radio nit bi se čemu nado, ni... more bit da me ne bi ni bilo ovdje. Da budeš moja, da proživim s tobom makar dan jedan, ne bih žalio još dvostruko raditi, veće muke snositi, mnogo trpiti, pa ni sad ne žalim i u krv ugaziti, gdje sam najposlije i pozvan, a sve samo s tebe, sve za te, sve za našu sreću...

Djevojka je šutila, a na svaku bi mu riječ s uzdahom odvratila.

- Pa molim te, nastavi on, sad ne budi ni ti tužna; vazda nek ti je pred očima naša sreća, naš život, komu je i ovo jedna zapreka, a koju ja evo hoću da uklonim. Ako sam ti na srcu, nemoj me žalit, već me prati bistra oka, vesela lica; išći nam od Boga selamet, uči i za me i za se, pa će Bog dat da i tvoja dova kabul bude... Nju su ove njegove riječi časovito bacale u veću tugu, a opet srce još više čeličile, pa se ona tuga sve pomalo pretvarala u sjetno blaženstvo koje je onda opajalo cijelo biće njeno da bude pripravna na sve što on zaželi.

Pod utiskom svojih riječi, svog srca umuknuo on, i čas- ■ -dva, pa onda nekako nenadno prozbori:

- Već hoću, Ajiša, da te još nešto molim: Ona kao da se prenu na ove riječi:

- Staje? •".!■

- Hoćeš li me poslušat?

- Ma staje?

- Kaži mi hoćeš me poslušat?

- Ja ne znam, Ahmete, staja tebe mogu poslušat!

- Moreš nešto!

- E, ako mogu, onda ne treba da me pitaš...

- Evo čuj! - počeo on. - Vidiš evo šta se sprema, valja belci braniti svoje ognjište, svoj mal i džan; a ko je turčin, poći će sve od šesnaest do šeset. Rastat ćemo se neko vrijeme pa bih htio da imam... štogod tvoje uza se.

- A ko šta? - u čudu će ona.

- Na priliku eto makar čevru jednu što si ti svojom rukom vezla. Ja neću amaneta, nit ću ti ga davat, to nek stoji do svog vakta, akobogda; već ovo dok smo rastavljeni, kad bude ovako vrijeme da ti dođem na pendžer, ja... ću onda uzet tvoju čevru pa ću se s njom razgovarat!

Djevojka jpokri lice rukama. Sad je vidjela daje on tvrdo odlučio poč u boj. Koliko je obuze strah od tih događaja, koja ona taj čas nije mogla ni zamisliti kakvi će bit, toliko žalost za njim; pred očima joj lebdilo kako će on bit daleko od nje, sam bez nje, a ona bez njeg. Pa baš u tom još više nazrijevala njegovu žarku ljubav, a sad žalost s rastanka njihova, strah od onih događaja koji mogu bit i zamašniji neg ona misli, pa sve to pobudilo u njoj tešku tugu; ona strepila...

Ahmet je to sve predviđao, pa makar da je i sam bio dirnut s njezine tuge, opet govorio, šaptao daje utješi:

- Pomisli samo našu sreću, naš život! A ja, ako zbilja dođe do tog da se odmaknem odavle koji konak, da se tebe sjećam, da mi... - i dalje nije mogao.

43Da učini neki kraj tome razgovoru, da se ne žalosti više, nije slušala zadnjih riječi, ustala i odmakla se od prozora. Za čas-dva opazi on na prozoru, kako se bijeli čevra. Ona je donijela i spustila tuđi. Dobro je čula kako je triput poljubi, milo, vatreno, pa postavi u njedra.

Šutili su oboje. On ju gledao, živu sjenu u gustoj tami: sad ko čarobna vila u onoj tišini, sad nevin anđeo na ovom svijetu, milo uciviljeno siročće koje on žali i ljubi, koje izgubit mora, da ga poslije nade, koje uciviliti hoće, da ga poslije utješi.

Htio još_ da joj govori, al' njen svaki uzdah parao srce njegovo, jer njegove riječi izazivlju taj uzdah... I njemu se stijesnilo u grudima, zapinjala mu riječ u grlu. Nije znao šta bi u tom času činio. Kad bi se on pitao, jednim bi mahom zapriječio i te sve događaje i - svoju ženidbu; on bi sad naj-volio da se svemu ukloni, on bi sad samo plakao. Same mu suze navaljivale na oči. Ali - zašto da plače, on, momak koji treba da tješi plačne, da brani nejake.

On se malo sabra, zađe da tješi dragu svoju.

- Ajiša! Ona šuti.

- Ta nama valja da budemo snažni, da moremo podnijeti i šta više. Ne budi tužna, ta razvedri se malo! Ja, da sam znao da ću te rastužit...

- Čuješ, Ajiša! -opet će on.-Neću da tuguješ, da plačeš! Ta ovo je sve od Boga, a šta su naši stari premetali preko glave...

Ona je teško uzdisala... plakala.

- Nemoj bit taka! - Budi vesela, razborita; znaj da je sve ovako naređeno, nama ovo valja podnositi; ali sve će se ovo razminut, kako se mi i ne nadamo.

Ona nije odgovarala, a on joj čuo samo teške uzdisaje. Činilo mu se što dalje govori da je više rastužuje.

- Ja idem, Ajiša! - počeo se on spremat, - a ti... ne budi tužna; išći nam od Boga selamet, nadaj se sreći našoj!

Nije bilo snage nije riječi da bi je mogao razvedrit, utješiti. On je govorio i spuštao se niz duvar, a ona - tužna, ražalošćena, sve se više ukazivala na prozoru.

- Mi ćemo se, Ajiša, opet vidjet! - Rastajemo se samo za kratko vrijeme, ali sad... ali molim te, Ajiša, nemoj tugovat!

Ona sve jače uzdiše. ■:■•:■ - De, reci mi, da nećeš biti tužna, jer sam i ja onda...

- Dobro, poslušat ću te! - izusti ona jedva.

- Eto, vidiš; sad je i meni lakše, sad sam i ja veseliji. A sad... - tu je zašto. Htio nešto da rekne, al' mu se nije dalo.

- Znaš, Ajiša, da... da se je lijepo... halalit i kad se insan rastaje od danas do sutra.

Ona je pri tim riječima tako bolno uzdahla daje potresla srcem njegovim, al' on se ipak sabrao pa pohiti:

- Ta ne boj se, Ajiša! Vjeruj da se bez smrti ne umire, a - znaš da je halal lijep sa svakim! Ja tebi eto halalim što smo se očima vidjeli i riječ progovorili, a ti... hoćeš i ti meni?

Ona jecala, tiho plakala.

- Naš će nam halal dati više snage da podnosimo ovo, pratit će nas svud sreća i naposljetku ćemo se opet sastat. Zar mi nećeš halalit? - šaptao on.

- Ja ti halalim! - izusti ona kroz plač. A tada se tržnu, skoči, stade uz prozor pa zakrši prstima.

Njegov se šapat čuo iz mraka:

- Ne tuguj, Ajiša! Skoro ćemo se vidjet... - i nestade ga.

45VIII

Osvanuo petak, dan pun brige, pun straha, makar da ne bijaše mkakve^svEZe'između"D6Boja~r Maglaja, ipak je do zore stigla puna pregršt vijesti. Sve kazivale da je Švabo u Doboju, neke, da se već krenuo uz Bosnu i blizu Maglaja. No bilo je glasova i za tursku vojsku koja je išla niz Bosnu; odozgor od Zenice, veli, zamračilo, čitav oblak pješadije i konjanika. Koja će vojska prije u Maglaj, gdje će se sukobit, to je bila briga i strah u narodu.

Svijeta u čaršiji vrlo mak). U brizi se provela noć koja, Bogu hvala, prođe bez uzbune, bez vatre, a sad evo dana, evo nove brige. Čaršija pusta i kahve prazne, samo se u jednoj vidjela na prozoru dva mladića. Od one družine u Arapovoj kahvi ostao samo kahvedžija Arap i Gazija koji je ionako tu noćivao. Odmah iza sabaha došao im i Ahmet i njija se tri bacila u razgovor. Između njih je najviše govorio Gazija, jer Ahmet bijaše nešto sjetan, zabrinut, a Arap negdanji rob, kog dovede beg sa sobom s Čabe, i koji po smrti gospodara svog postade slobodan pa otvori tu kahvu, slabo je i razumio razgovor. Gazija bijaše uistinu gazija - na jeziku. Sakato je to momče u jednu nogu i ruku, lica opržena, a tijela sitna i žilava. No kad zađe zborit, bi rekao da to ne izlazi iz tog slabića, već iz kakvog plećata momka. Glas mu bio krupan, a kad bi govorio, zubima škripio, a rukama razmahivao da si se divio njegovim junaštvima, o kojim bi vazda govorio, premda se znalo da njega nikad nije bilo gdje se tuče drvenim ili že-

46

ljeznim oružjem. Zato ga zvali Gazijom. Otac mu je zaista pao negdje na junačkom mejdanu, a Gazija ostao iza njeg od dvije godine, pa čuo to, i očino junaštvo htio da na se prenese.

- Sramota, Ahmete, koja se čula nije! - govorio Gazija. Ahmet mu samo glavom odobravao.

- I unići će dušmanin, a ni puška puknut neće! - veli on. - Ama zbilja, kamo, gdje je ta vaša gospoda odozdol, gdje je hućumet? - kao da se prenu Gazija i izvali oči u Ahmeta.

- Mahni se, bogati, Gazija! - odriješi on hladno.

- Oni treba da pozovu svijet!

- Oni se, brate, neće bit!

- Ja šta vele, zar predat se?

- Eto, vele, da je stigla nekakva emernama od cara da ne treba puške dizat.

- Lažu ti, vjere mi, Ahmete! Oni su je po sebi načinili, a za to ništa car i ne zna. Hej, moj brate, staje cara do pravog cara!

Ahmet je gledao u Gaziju tužnim pogledom i odobravao mu govor.

- Murtati sve! - osiječe on. Oni su nas i dali.

- Zbilja, Gazija, ne pitam te šta učiniste vi sinoć ovdje iza mene? Bilo je mladeži dosta!

- Pravo da ti kažem: ništa. Nabrojili smo do sto i pedeset momaka, sve kao drijenova, ali i ono nas, što bi ovdje, razide se. Svaki kaže: ako ostali pođu, ja sam gotov.

- Oh, da mi je samo... pedeset drugova! - uzdaše Ahmet.

- Ma da mi je deset! - dočeka Gazija. - Dva nek pođu, evo im druga; pa nek vide strašivice šta se radi, - mahao on rukom i pokazivao kako će odsijecati glave.

Gazija govorio, razmahivao rukama, a Ahmet zapliva u misli pa bi se gdjekad prenuo i odobrio Gaziji razgovor. Mjesto da se oduševljuje, ushiti, da zapliva u borbi, da se unaprijed naslađuje pobjedom, on padao sve dublje u neku tugu, srdžbu, gnjev. Nije šala kaurin da dođe, a niko da ne stane spram

47njega! Trnci ga spopadali kad bi pomislio da pane kaurinu u šake cijela domovina, pa i njegov Maglaj, a u njeg majka, braća i - Ajiša. Nje kad bi se sjetio, srce bi mu jače zalupalo, u duši bi se zagrozio, sam bi se sebi zakleo da to on neće gledat skrštenih ruku. Kao da mu je ko šaptao ludu misao da je to sve samo zbog njegove ženidbe, zbog Ajiše. Tu misao oćerivao od sebe, al' se uistinu najviše zbog Ajiše zaklinjao da će

proliti krv, da će - il' osvjetlat lice pred svakim il'... Čaršija se pomalo otvara, al' ljudi samo skidali katance, neki špTjstaTTšaino'Ho^^ lica, oprezni, pogledajući nešta, boja, uzbune, bježanja, a možda i vatre, a mnogomu ono u dućanu, makar i u ovo doba, padalo na um da mu je to krvavo stečena para, da su mu to polja i livade, kmeti i čifluci, vrelo života njegova. Sokakom se ko-jasili ljudi, s puškama za pašom, a ko zna zašlo ih je" zadio, od koga"ce je; branit."™

No između građana često si opazio po gdjekog seljaka, ciganina ili kakvu skitnicu, koji se nekako kočili čaršijom, zvekećući hotimično svojim oružjem. Glas o Švabi brzo dopro i u sela, pa se ljudi požurili da brane vatan i din svoj.

Svejehodalo, a sve mukom mučalo. O boju niko ni riječi. Al' je~~sve muklo pogledalo u Bajrinu kahvu, gdje je bivalo iz časa u čas živahnije. Ljudi nastavili sinoćnji razgovor o boju; jedni govorili da se ne puca, dok bar ne stigne glas o kakvoj vojsci da ide naprama Švabi, al' drugi nijesu dali pro-bijelit, već pozivali sve pod bajrak, a strašivice grdili i psovali najžešćim riječima, a da ih bar tako prisile u boj ili ocrne pred cijelim svijetom.

Nastala prava galama, vika. Oni spolja, koji su samo strijeljali Vatrenim očima, upadali jedan po jedan u kahvu i pri-pomagali dizati svijet u vatru. Vrata se i ne zatvaraju, jedni ulaze, a drugi izlaze. Čas od časa zamašniji, napetost, uzru-janje, vri, sve u boj! I kad se oni u kahvi u neko doba oba-zriješe, kad i nema nikog ko neće u boj. Oni koji bijahu protiv boja iščezavali jedan po jedan i kojasil se tuda po čaršiji i

48

začas nestani ga iz očiju; bilo je preče čuvati kuću i čeljad svoju.

U jedan čas posuka sve na ravan. Zgledaše se, bijahu sami seljaci, sluge i cigani. Negdje talambas kucnu, a Hadži--Selimaga udari bajrak nasred čaršije. Ljudi veselih lica, razuzdane kretnje, počеше se kupit pod bajrak. Međutim iz časa u čas stizavali odnekle glasovi o Švabi. Već ga pogledaju da nikne ozdol iz Tukova.

Sunce već obasjalo svu okolicu, cijelu varoš. Svijet se skupljao pod bajrak, a dok se to radilo, trojica se mladića u kahvi uprav probudili, oživjeli. Ushićeni ovom halabukom, skočili i oni i potekli u čaršiju da vide kud li će se, na koju li stranu.

Nekoliko časaka stajaše ova rulja ljudi nasred one tijesne čaršije. Zgledaše se još jedanput, kad građanina ni od lijeka osim Ahmeta i dvojice mu drugova. Puče kletva, osu se psovka na izdajstvo, na kukavice.

Jedni ovako stajali, drugi se vrzali čaršijom da sabiru tobož, ako k°oga vide, pod bajrak, a Cigani mrki i bijeli, mučke se šuljali i čekali samo da pukne, da udare, ne na Švabu već na - trgovačke dućane.

Najedanput niče odnekle preko čaršije čopor ljudi, vodeći jednog među sobom blijeda, uplašena. Bio to Omeraga, muhtar, koji je imao i dućan tu i u njemu sto pušaka ostraguša i trijestak sanduka džebhane, što mu prije nekad sud dade u pohranu, ako ustreba za bašibozuka na Drinu. I ne osvrćući se na bajrak i na one po čaršiji, dovedoše oni Omeragu pred dućan mu i zatražiše da im ga otvori, ako mu je žao da mu se razlupaju čefenci. Muhtar se otimao, govorio da on ne smije dijeliti carskih pušaka, da će ih predat sudu, otkle su mu ih i dali. Ali zadrta svjetina ćuškala ga i nogama i rukama, a drugi mu se zagroziše golim gvozdem da ga to more i glave stati ako ne otvori.

Videći zlo pred očima, čuvši onu psovkuj Jripu zubi, otvorTdućan i sta"3e~tu~podr5ocivršše objema rukama. Ljudi

49uskakivali u dućan i iznosili teške puške djelomice već zahrđale, a drugi opet razbijali sanduke i prosipali fiške. Među svjetinom nade se i Ahmet sa dvojicom drugova. Spopadoše po jednu pušku, zgrabiše po nekoliko fišeka, pa krenuše uz čaršiju da se sprema na put u boj.

Hadži-Selimaga je vidio razuzdanost svjetine, a vidio i daje strašno prevaren, jer njegovih prijatelja i znanaca nigdje ni na vjeru. Uzeo čovjek ozbiljno razmišljat: može li se šta učinit s ovom četicom! Čaršija je vrila, jedni vikali: eno Švabe kod Šahin-kamena, drugi: eno pod Moševcem, a treći kazivali za tursku vojsku aP niko nije pravo znao: gdje je ta vojska. Kroza sve to vikali ljudi neprestanice: "Pod_ba[rak, ko je tur-čin; u boj, ko nije kukavica!"

Hadži-Selimagadozva Ahmeta i drugove mu k sebi.

- Vidiš šta uradiše naši Maglajani? - prezirno će Ah-metu.

Ovaj saže ramenima.

- Ali svejedno; mi se s Božijom pomoći ne bojimo već samo da nam je kakogod saznat za onu vojsku ozgor!

- Eto, govori svijet da ide sila odozgor? - dočeka Ahmet.

- Ama govori svijet, al' ja bih htio da znam koliko ima te vojske i gdje je; hoće P skoro amo?

- Pa da pošaljemo koga pred nju?

- Koga ćemo?
- Evo, ako hoćeš, nas tri!
- Kad nema nikog drugog. - Hadži-Selimaga će, - jer ja bih volio da ste vi uza me.
- Eto nas amo prije mraka. Mi ćemo do Žepča pa bi-nebi, vratit ćemo se da vam kažemo.
- Dobro! Pa hoćete P odmah?
- Samo da odemo kući da se spremimo.

Hitrim su korakom stigli do Arapove kahve, gdje se Ahmet žacnu. Opazio je dva dječaka koji su radoznalo gledali što se radi po čaršiji, a kad su spazili Ahmeta, stali tu i ko

50

pobojali se da ih Ahmet ne ukori. Bio je mlađi brat njegov Alija i Mustafa Muharemagin, brat jauklije Ahmetove.

- Šta vi hodate ovuda? - ukori ih Ahmet.
- Ništa; gledamo šta se radi, kako se svijet sprema.
- Bježite kud u kraj, sakrijte se gdje, gore u stranu! - naputi ih Ahmet, jer ih nije mogao natjerat kući, bojao se da malić ne kaže majci mu da ga je vidio s puškom. Da izbjegne daljoj pratnji svrnuo je s drugovima u Arapovu ka-hvu, a djeca malo zatim krenuše putem kanda Muharemaginoj kući. Ahmet kao daje i slutio da su dječaci njegove uhode koje je poslala Ajiša. Kako nikad ne bi dana da se njija dva ne bi sastala, tako i ovaj put Alija otišo po Mustafu kući mu da zajedno gledaju vojsku, što je njija vrlo zanimalo. Ajiša, od sinočnjeg razgovora s Ahmetom, puna brige i straha za svog dragog, naputila ih tom prilikom da vide gdje je Ahmet, sprema li se u boj. Zapovijedala im je to obojici, jer brat je kao mladu slušao, a ona nije od njega ni krila svoje ljubavi s Ahmetom. Ta oni su dva, ako će i djeca, nazrijevali u toj svezi još veće prijateljstvo i drugovanje svoje. Ahmet se bojao jedino majke da mu ne sazna za odluku, a dječaci otišli da kažu Ajiši šta su vidjeli.

One puške pred muhtarovim dućanom povaljane i prislonjene, oni prosuti fišeci koji se sjajili po kaldrmi, razjariše ovu i onako razuzdanu svjetinu još više, pa je pomahnitala kao divlja zvijer, kad se okrvavi svojim plijenom, a u onim otetim puškama gledala svoj prvi uspjeh, pa nastala divlja vika čaršijom: "U boj, ko je brat turčin!" Ali vojska nit se množila nit umanjivala. OnFvTlčair, *"a kuće, zgrade oko njih nijeme. Kako Švabe ne bi ozdol, a vojske ozgor, građani opet posakrivani po kućama, najedanput ovoj četi sunu nešto u glavu, i ona se rascijepi na troje: jedni će sudu da potraže gospodu, drugi po mahalama da zaokupe age i trgovce, a treći ostaše pod bajrakom.

■;•<(,:. :.:■■■• n<j-..'

51U tom su Gazija i Ahmet otišli svojim kućama da pritegnu lahke opanke a Arap ostao u kahvi da polupa ono pet-šest findžana i dva-tri suda zemljena — sve što je imao u svojoj kahvi, kad mu to sad ne treba, a ako i ustreba, zamijenit će to sve novim, plijenom, - što će ga zadobit u boju.

- Do sad je sve dobro! ^fomisli Ahmet u sebi, kad se približio~klicX^Trkik^ćeTe sad ukraitTr'iutarisat od matere, ako ga spazi? Spopadala ga sve veća briga. Zna on svoju mater; ta nju rasplače tuđe dijete, kamo l' neće njen Ahmet, koji joj je, kako mu se čini, najdraži od sve trojice. Ta za malog se još i ne boji, a Mehmeda već predala ženi mu i djeci; ni za ovoga više nije bojazni, pa samo njega sad prati svud, nad njim samo lebdi. Šta će činit ako mu se tužna objesi o vratu? Ko bi gledao da sirota krši prste, da proljeva suze za njim, da ga moli, da zaklinje, da ne ide? To je Ahmet mislio i toga se najviše plašio.

A Ajiša?... sad se i nje sjetio. Sirota, da zna sad šta je on naumio, kud je pošao! Šta bi radila? Plakala, plakala i plakala; šta može drugo?...

Stiže kući i muče se ušulja da ga niko nije opazio. Zaključa vrata svoje sobe, i poče se spremati. Čarape, mestve, opanci na toku s kajišima, o pasu ben-silah, a za nj zadi dvije pećanke, nož, pa gunjić čohani preko ramena; sve je bilo gotovo, kolik što bi dlan o dlan. Išulja se iz sobe na prstima pa put kućnih vrata, al' u taj se čas otvoriše vrata jedne sobe a ženski glas vrisnu. Bijaše to snaha, bratova mu žena. On se prestraši, zbuni, a pored nje niče i brat mu Mehmed-efendija.

- E, kud si se to zametnuo svojom ludom glavom? -ukori ga brat porugljivim glasom.
- Odoh! Halalite mi! - promuca on, pa da će put vrata.
- Ali čekaj, čoeče, kud si pohitio, kud ćeš! - oštrije će brat.
- Šta me pitaš, molim te? Idem - osiječe se on pa se opet požuri strahujući da se mati ne pojavi.

52

-- Vidi ti junaka! - posprdo će Mehmed-efendija. - I on mi ide od cijele kasabe, našo se on sam da brani vatan?!

- Makar ja bio sam, svejedno; ja za se idem.
- Sjedi, bolan, kod svoje kuće ko i ostali svijet i čuvaj mater svoju; preče ti je neg da ludo gubiš glavu.

Mehmed-efendija je vazda držao njega daje opore čudi i to mu predbacivao više puta pa ga stoga i odvratio ovako porugljivo, ismijavajući njegovo tobožnje junaštvo, a da ga tako zaustavi. Ali to Ahmeta više razdraživalo i ulijevalo mu neki prkos da je sve tvrdi bivao u odluci svojoj. Jedina bi ga sad sila mogla zaustaviti. No snaha je dobro poznavala čudi njihove, pa se dosjetila jadu da će to još gore usplamtiti Ahmeta. Stoga skoči ona kao srna preko hajata da će niz basa-make u magazinu po mater koja je dolje slagala suđe u sanduke. Ona je među tim i sama oćutila razgovor, pa pošla gore.

- Bolan, da svak pode, mi treba da se ne mićemo od svoje kuće! - govorio Mehmed-efendija. - Čuo si, što veli carska zapovijed!

Sve uzalud. Brat ga nije mogao odvratiti od nakane, a pogotovo ukorom i podrugivanjem. Kad ga mati smotri naoružana, ciknu kao ljuta zmija, i poletje prema njemu vičući:

- Ahmete, sine moj!

Ali njega nesta s praga kućnog, a ona mu teško razabra riječi posljednje:

- Ja odoh, mati; halali mi!

Nasta metež, uzbuna; mati udari u vrisak, brat zagalami, svi istrkaše na basamake.

- Ahmete, drago dijete moje! - vikala mati.

On se s kraja avlije obazre na nju, pa zamače na kapiju; ona zakrši prstima, zamaha rukama, zazinu:

"Ahmete, Ah..." i sruši se onesviještena...

Mehmed-efendija je već bio poletio da na silu zastavi brata; al' kad smotri šta bi od majke mu, vrati se. Strkaše mu se strine, te i on i žena mu udri vodu na sirotu mater, dok se osvijesti pa je klonulu unesoše u sobu.

53 Poteci sad za bratom. Gdje je koga vidio, pitao za brata; al' mu svak kaza daje eto sad proso tuda i prevezo se prijeko. Spade na obalu, uze lađu i jedan ga skeledžija prebaci za jedini čas onamo. Pred Delibegovim hanom saznade da je otišo s Arapom uz Bosnu pred onu vojsku što ozgor ide pa će se, veli, ovdje sastat s ovom vojskom i udarit na Švabu. Gledao Mehmed-efendija pustom cestom nekoliko časaka, pa se vratio kući tužan, ogorčen.

li"

54

IX

Dokora se vratiše one dvije četice bajraku. Ovi htjeli iz kuća da izazovu age i trgovce; pa kad im se nigdje niko ne odazva, zadoše u kletvu, u psovku, al' opet ništa. Onda se zagroziše vatrom da će popaliti, al' daj ko će pristupiti tuđem domu, kad svagdje ispod strehe viri puščano zjalo i čuva svoje dobro. Oni dolje nadoše sud zatvoren, samo u njem nekoliko zaptija, čuvali carsku haznu. Ni tu ništa. Ogorčeni skupiše se pod bajrak.

Varoš bila kao pusta. Svak se zatvorio u svoju kuću, sa svojom čeljadi, pa se tu slagalo suđe, u zemlju krila dragoci-jenost, da se može poslije makar pod zgarištem naći siromaštvo. Sve je to u poslu, a sve pripravno, plane li mu krov nad glavom, da bježi... kud i ostali svijet.

Glasovi učestali za Švabu a i za tursku vojsku odozgor. Ona četa pod bajrakom, ljuta i ogorčena s izdajstva građana, a uplašena da ne izgori tu u onim trošnim zgradama, pa kako se pogledale obje vojske lijevom stranom Bosne, oni najedanput potekoše iz čaršije k Bosni, te se prevezoše prijeko. Tako ih se kutarisa nekom srećom i čaršija i cijela kasaba.

Neko je u toj halabuci šapnuo skeledžiji da povrati skelu natrag, pošto preveze sve ustaše onamo. Tako i bi. Dokora se pojavise u čaršiji građani, činovnici i uopće svak ko je bio protiv boja. Kajmekam pozva sve činovništvo i sud na zdo-govor, šta će se raditi ako se onamo Švabo sukobi s onim ustašama. ;H*i3-

;\:> :•■-■ ■;

55- Hvala Bogu! - veselo će Numan-efendija - kad se oni sami ukloniše između nas!

Drugi se smijali ustašama gdje se ovako sami prevariše. Dok su oni amo u sudu mirno sjedili i razmišljali o svojoj sudbini, oni onamo pred hanom Delibegovim pjevali i pociki-vali. Skela se zabravi i ključ predadoše kajmekamu.

Kad se Mehmed-efendija bez brata povrati kući, zastade majku gdje se oporavlja od silnog onog udarca, al' još klonula, satrvana. Sumornim pogledom pitala ga za Ahmeta, a on je na brzu ruku skrojio da je otisnuo dvojicu momaka za njim da ga povrate.

Sjedila tako negdje u podne blijeda, satrvana, suznih očiju. Dvije je jetrve tješile i tješile, al' suze njene ne prestajale. Od velike bojazni posadila je do sebe svog najmlađeg sinčića Aliju, da joj i njegov kogod ne otme, pa ga čvrsto držala i milovala. Dijete što od vrućine što gledajući majku svoju za-jatarilo se u licu, istom što nije i ono prolilo svoje vrele suze.

Dok su jetrve ovako tješile Omerefendinicu, druge su, kone njihove, sakrivala što je opreče, vezale nakit oko sebe pa čekale sa svojom djecom i mužem, ako plane, ko što jedni vele, da se bježi, da se očuva duša; a ako ne bude vatre, ko što su opet drugi kazivali, onda gdje si, tu si. Sve, eto tako, bilo zamišljeno, oprezno; čekalo samo, da pukne, il' da se odakle vikne: ha, bježi! I makar da već dva-tri sata skela ne hoda, opet svaki čas stižu odnekle glasovi, da je Švabo na eto tu, istom što nije bahnuo.

Dan se otegoljiidi_ sekojasili po čaršiji, zamišljeni, zabrinuti, aolm^Ha^red~DeTT5egovim hanom onamo već počela da zdvaja od puste dosade. Jedni govorili da se kreće niz Bosnu prema Švabi, drugi uz Bosnu naprama turskoj vojsci, a treći ozlojeđeni do grdila s izdajstva građana ovamo, što sad eno mirno sjede po kahvama, a oni evo svojom se krivnjom prevariše i izložiše Švabi. Toliko su bili razuzdani, a i nedosjetljivi, da se nikakav na skelu ne obazrije, pa sad ljuti, prije bi izlili svoj gnjev na age maglajske nego li na samog

56
dušmanina: al' šta ćeš kad je skela u njihovim rukama? Da pucaju u one trošne krovove, kojim je sunčana žega izritila daske, koja koristi; nigdje nikog živa da mu se osvetiš.

- Nije l' majka rodila junaka, - govori jedan ležeći u debelu hladu Delibegova hana - da prepliva onamo i da nam preveze skelu da im se osvetimo, pa onda na Švabu?

Ali taj se junak nije javljao. Pri ovim su riječima ljudi drijemali, šutili; a kad bi koji nabrajao: kako bi trebalo one strašivice povezati, opljačkat im kuće i dućane, pa ih onda zajmit naprama Švabi, onda bi se mnogi probudio i zubima škrinuo, sijevajući vatrenim okom preko široke vode.

Sunce već spalo na samu ičindiju, pošto je dotle peklo odzgor i uprav zažeglo onaj pijesak na prudu. Svak klonuo od silne žege, a duhom umoran od puste brige7T<xetao~"5e čarajom~žabTrnut, il' sjedio pred svojom kućom i spokojno čekao udarac nesretne sudbine. Svud grobna tišina. Najedanput kao sami grom razleže se ovom tišinom odnekle glas krupan, tugaljiv:

- Evo Švabee?...

Nasta strava. Jedni trgoše pogled onamo Bektaševu hanu gdje bi se imao pojaviti Švabo; drugi se zdadoše u bijeg; treći gledali: odakle glas dopire. A ha! opazili da nema više Šajkana na bedemu stare gradine, gdje čami još od jutros da prvi smotri čiju god vojsku i da javi narodu. Bit će da je opazio nešto negdje na daleko, pa onda i on stisnuo tabanima vatru da traži glavi selameta.

Nasta strah, vriska, plač; nastaje bježanje. I čas-dva, pa si vidicTgdje narod~vrvi uz Tepe, Stranicu i Voljevac, neko s djetetom u naramku, neko vodeći staro il' nejak; bježi sve da se skloni u šikaru da ne zaglavi, da možda ne izgori, jer će dušman sve popaliti. U ovoj stisci niko nije ni gledao ni opazio šta bi od one čete pred Delibegovim hanom. Čim se razleže onaj strahoviti glas s grada, prhnu to sve poput jata plašivih ptica na sve strane kroz kukuruze i šenice. To bi kolik što bi okom trenuo, bez puške i noža, bez topa, bez kapi krvi,

57strugnuše junaci bez cigle riječi: kud, zašto? A zar ti je što p na umu tog kobnog časa, kad ti samo život tvoj lebdi pred S p&U- r očima, kad samo glavi svojoj gledaš spasa, kad imaš prilikuM ' vidjet, osjetit: koliko si sam sebi drag!

Sye_kuće_(ostaše puste, sve se razbježe glavom bez obzira. I Mehmed-efendTJma se kuća uzdiže, a s njom i svojta njihova preko Stranice u njihove Tmine. Mehmed-efendiji je valjalo ostati po kajmekamovoj zapovijedi u čaršiji. Ako ustreba, da se nađu svi na okupu.

Nit ko ču puške ni topa; ni gdje planu kuća, ni vojske nigdje na vidiku, a svijet se šatra bježeći. Putem se sustigoše

Omer-efendinica i Muharemagina čeljad. Žena mu je odmah pristupila Omer-efendinici, Alija i Mustafa se nadoše, a Muha-

remaga uporedi s amidžama Mehmed-efendijinim. Žene su kukale nad sudbinom svojom, muškinje šutilo, a Ajiša se kri-šom primakla Aliji. Kad je saznala za Ahmeta, zatušila se od plača. Može li biti većeg udarca za ono nježno srce, kad sama s roditeljima svojim ostavlja svoj dom bježeći od dušmana, a tome dušmanu u susret otišo njen najdraži na svijetu! I dok su žene, bježeći i spašavajući dušu svoju od predviđene vatre, tješile slomljenu, ucviljenu majku, Ajiša za njima strepila ko prut na vodi... Na raskršću pozvaše oni Muharemagu sa sobom u Trnine; al' on ne htje. Njemu je, ako će i u tom kobnom času, ona kuća njihova, ta sav rod ovaj nekako odvratan. Ami-dže Mehmed-efendijine kao i brat im Omer-efendija bili ljudi sudbeni, u Muharemaginim očima ulizice osmanlijske koji su Bosnu dali Švabi pa sad i sami bježe da se uklone vatri, kojoj je ta vrst ljudi kriva; pa on da se skloni pod njihov krov! On ode sa svojom čeljadi Ibrišu u Olišnjak, makar u pušnicu njegovu.

Kad je varoš opustila, kad se ona četa ustaša uklonila, kad nije u kasabi bilo nikog ko bi se plašio Švabe, baš u taj čas zatrubi borija na cesti, na samom laktu pred Bektaševim hanom i carska austrijska katana zaokrenu cestom uz Bosnu Delibegovu hanu, sve dva i dva u redu. Bit će ih do sto ljudi.

Po onoj tvrdoj cesti čuo se samo oštar topot konjskih kopita i zveket oružja. Ni otkle puške, ni topa, ni juriša, ama ni ciglog glasa, sve mirno, tiho. Padoše pred Delibegov han. Spadoše s konja i počеше se raspremati. Handžija sa dva-tri momka svoja nađe se u hrpi stranaca; al' vičan čovjek, ko handžija, a i vojnik nekdašnji, koji je još na Krimu vidio i tursku a i tuđu vojničku spremu i vještinu, nađe se tu da im što pomogne ako je nužno, al' oni ne dadoše. Svaki junak svog konja rasprega. Tek će jedan onako ko u šalji, valjda zapovjednik im:

- Hoćemo li se biti, komšija, a?
- Meni niko nije skrivio! - požuri se on na to, - a mislim da ni ja nijesam nikom.
- A hoće li se drugi biti?
- Pravi građani neće; a ima, more bit, ljudi koji i narria prijete, a kamo l' vama.
- Pa gdje su?
- Razbjegli se; a more bit da će vas gdje i dočekati!

U taj čas opaziše skelu koja se navezla odonud od Maglaja i u njoj desetak-petnaest ljudi. Vojnici jedni raspremali konje i uvodili u han, a drugi, desetak, zaputili se uz Bosnu valjda na stražu da čuvaju ove. Zapovjednik sa nekoliko vojnika stade na obali i gledaše u skelu, koja se već primicala k njima. U skeli bili činovnici i nekoliko građana. Kad stupiše na obalu, pozdraviše se sa zapovjednikom i rukovaše svi redom, pa onda posjedaše po onoj travi.

- Dakle, gospodo moja, Maglaj se neće tući? - upitao će on poslije ovog srdačna dočeka.
- Neće! - ozva se kadija. - Mi smo zato i došli da vam javimo; ali opet nijesmo odgovorni za sve jer imade i u nas ludih glava pa prijete čak i nama što nećemo boja!
- Pa gdje su? - zapovjednik će.
- Sad ih nema ovdje. Klatarili su se od jutros onamo po čaršiji i nagonili svijet na bunu. U neko doba, srećom nekom,

59predoše amo, a mi zastavismo skelu. I bili su evo ovdje sve dok se vi ne pojavi ste.

- Prije su oni škrinuli! - požurio se handžija. - Čim je onaj s grada viknuo, prhnulo je sve, kud koji. A onaj baš ko da je mene pito; zavikao, prije vas, a bezbeli hotimično, da vidi šta će bit od njih.

Svi udariše u smijeh.

- Od podne već leže ovdje i protežu se, a ne znaju šta će; - nastavi handžija. - Da idu pred vas, ne pouzdaju se u se; da idu gore, ne znaju ima l' vojske ozgor.
- Ima li ih koliko?
- Bit će ih do jedno sto momaka, al' sve su to, gospodine, većinom naše sluge, cigani, seljaci; i uprav ona eškija koji ništa drugo i ne misli već da opljačka koju kuću našu il' dućan. Evo ovdje ležali i zijevali, a ja ih u neko doba počeh zvati da mi pomognu kupit sijeno il' žeti, da zarade po koji groš! - dobaci handžija šaljivo, - al' ne htjedoše.

Opet smijeh.

- Pa gdje su sada? - opet će zapovjednik.
- A sve je to strugnulo ispod žita, kojekuda! - učini jedan od građana. - Bit će da su se skrili po šumi i po selima oko drumu, a more biti da su opružili ravno Žepču.
- Mi smo još i sada među dvije vatre, - drugi će na to. - Oni se mogu noćas prevesti gore gdje god, pa doći k nama i uznemiriti nas.
- Ta neće, more bit! - treći će.
- Mi ćemo se valjda sukobit s njima sutra, gdje bilo do Žepča! - učinit će zapovjednik.
- More bit! - opet će handžija; ali, gospodine, meni je nešto vrlo čudo za vas!
- Šta to? - okrenu se zapovjednik.
- Sto ide vas tolišna četa baš u samu vatru! Zapovjednika iznenadi ovo pitanje prosta čovjeka naoči, pa se okrenu i promjeri handžiju. ■■■

60

- E šta ćeš, - sleže on s ramenima; zapovijed je zapovijed!
- Znam ja, gospodine, stoje zapovijed! - pohiti handžija nekako oholo, - ali to nije dobra zapovijed!
- Kako to? - u čudu će ovaj.
- Molim vas, vi idete ravnom cestom sasvim mirno, a živica s obje strane! Deset najvećih strašivica, ta desetoro djece, pobit će vas iz živice ko samu janjad!
- Da šta ćemo?

- Gdje je veća vojska? ■■■. ' ' ' "' :'' i''''''''~■ " -U Doboju. :i

"' ' :-.-■■■ ' "

- Zašto odmah ne ide?
- Svejedno; ako će ko mučke pucat na nas iza busije, •pobit će nas nekoliko, bilo nas ovoliko ili čitava vojska. No svakako će nas pasti manje, ako nas je manja četa.
- E, ja mislim drukčije! - poče handžija razmišljajući, a zapovjednik se čudom čudio primjedbama njegovim. Vojnici ih sve opkružili pa slušaju razgovor.
- Ona eškija, kad vidi vas tolišnu četicu, mislit će da vas i nema više, da je to sva sila. Zapucat će iz guste živice, i sasuti vatru na vas da vam je onda reda ginut il' uzmicat! A kad bi vas, gospodine, bila čitava vojska, kad bi prekrili čitavo polje, ne bi se, vjere mi, usudio ni opalit!
- E, šta ćemo; tako je naređeno - dodade zapovjednik.
- Ja neću da se mijేశam u vaše poslove, al' vjerujte mi, ja da sam na vašem mjestu, ja se ne bih krenuo odavle dok ne stigne veća vojska.

Zapovjednik nije dalje raspredao ovog razgovora već se okrenu činovnicima koji su šutili. Oni, misleći da su već svršili što su imali, počеше se dizat da će natrag, dok zapovjednik ustade, te pri rastanku poče vrlo srdačno:

- Hvala vam, gospodo moja! Ja ću se potruditi da priopćim vašu izjavu gdje treba, a vi idite svojim kućama i umirite svoje sugrađane, neka ne bježe, neka čuvaju svog doma i u njem dočekaju glavnu vojsku. Niko ne treba da bježi kuda,

61da se plaši nas. Mi nećemo nikom ništa učiniti. Svak neka bude miran, sve će bit ko što je i bilo, ništa se promjeniti neće. Dakle, zbogom, prijatelji moji! - dovrši zapovjednik, a izaslanici se rukovaše s njim, pa jedan po jedan niz obalu u skelu. Dok je ovo šaroliko društvo sjedilo onamo na obali i razgovaralo sa zapovjednikom, virio je bezazleni svijet iz daleka, odozgor iznad Maglaja, neko iza drveta, neko iza živice i čudom se čudili: da taj Švabo, sa svom svojom vojskom dođe tako tiho, tako mirno; da se sve razmine na onom prijateljskom sastanku! Ta to nije moguće, to nikako nije Švabo, već neko drugi. Tako kaurin ne dolazi, već uh, da Bog sačuva, kako kazuju stari pamtioci: najprije, veli, nešto zatutnji, zaječi: začuje se nekakva graja, uzavri sve. Hrtovi im, kaže, zalaju, konji zanjište, a oni viču, galame, pjevaju, urliču; onda najedanput opali top, dva, tri; puška složi, kuće planu, dim se uhvati; a oni onda, ako koga živa uhvate, raznesu ga, da Bog sačuva, živa na svojim sabljama. Tako oni dolaze, a to nije kaurin; ni vojske, ni cigle puške, ni vatre...!

62

X

Izlaslanici pristaše obali, zadovoljni i veselih lica što se sve to svršilo tako mirno. No neke ipak plašile handžijine riječi: da bi oni buntovnici mogli poplašiti i natjerati onu četu u bijeg pa eto onda zla! Ni to im nije po čudi što ono vojske, i ako će biti malo, ostaje onamo u hanu; zašto se ne bi prevezli u varoš i zauzeli je da tako bolje sačuvaju i sebe i narod? Jedni veseli, a drugi ovako razmišljajući ispadoše u čaršiju i tu se razidoše svaki svojoj kući.

Mehmed-efendija je znao da ga majka ionako ružna za Ahmetom očekuje u silnoj brizi. Stoga se požurio u Tmine gdje su njegovi pobjegli, a uz njih i čitav komšiluk njihov.

Voljevačka se kosa spušta u dnu kasabe i zabada u Bosnu da se jedva ispod nje provukla cesta koja te vodi u Gračanicu. Prema toj kosi uzdižu se Kujundževače a između njih teče potok Jandrašac pa se tu salijeva u Bosnu. Na samom laktu Voljevca, odakle je lijep pogled na Maglaj, pokitilo se dva-estak kućica, skromnih, svaka sa vrtićem i kojim debлом voćke. Već po tom što su otcijepljene od kasabe vidiš da je to mahala za se; to je "Varoš" gdje rišćani stoje. Prodeš li kaldrmom između tih kuća, valja ti zaokrenut na lakat i Maglaj ti ostaje sasvim za leđima, za brdom, a prije još nego si mitio i zadnju varošku kućicu, pred očima ti nikne strmenita ravan, koja se prema tebi spušta u potok. To je sve jedna jedina njiva, Trmine, selište Mehmed-efendijino i braće mu, za koje je otac

63im rahmetli dao golemu hrpu para, jer tolika prostorija, a na pragu kućnom, kako govorahu ljudi Omer-efendiji. Su dvije strane šikara a s treće lijep gaj, pa se tako na kljun svršava tu za Varošem, gdje se u potoku Jandrašču i ove dvije kose sastaju. Put je taj otvoren za svakoga dok se drugi, ženski, vere gore, Voljevcu iza leđa. kuda bi ženskinje izlazilo Omer-efendinim na teferič. Na vrhu Tmina, gore već na brijegu, viri kućni šiljak iz guste bašče a po dnu je pušnica i pojata.

Mehmed-efendija ostavi čaršiju i primi se voljevačke kose. Kad se rasta od prijatelja, saletješe ga nekakve misli. Znao da će sad naći u Tminama žalosnu majku, naći će tu čitav komšiluk svojte, sve pobjeglo i uzburnilo se, a Švabe onako kršni ljudi, onako slatke riječi. No pored svega toga mislio i o bratu. Šta će bit od njega? Hoće li se proći boja i doći kući svojoj? Poznavao on brata svoga pa se stoga uplašio; nije mogao ni pomisliti da bi Ahmet odustao od svoje nakane. Ahmet je momak jake naravi i čvrste volje, to on zna; ali

sad se Mehmed-efendija kajao što ga je onako ukorio za njegov odlazak. Da mu se svakad trebalo narugati, tada nije. Moku guvnu malo kiše treba. Pa tada, kad sam sebi priznade da je brata uprav onim ukorom više potpirio mjesto da ga odvraća, onda ga počeo više žaliti. Koliko je Ahmeta držao opore čudi, nepromišljena, toliko je sad sebe osuđivao što mu je onako govorio pri polasku. Da mu ga je sad dobiti kući ne bi ga lahko pustio, a iako bi pošao, drukčije bi govorio s njim. A zeblo ga da to sve njegovo kajanje ne bude kasno.

Uđe kaldrmom među varoške kuće. Sve pusto, nigdje nikog, pa ni starca Cvjetka komu se on nikad ne bi oteo da ne svraća i ne popije crnu kahvu, ili čašicu domaće. Pa ni Ilije Ristića, njegova najboljeg prijatelja. Kuće zatvorene, avlije puste; pa ni pod starim brijestom, gdje je vazda skup bio, nikog živa. Nekako mu tugaljivo bilo pogledati sva ta mjesta pusta, gdje je prije tako dočekivan, gdje je dosta janjaca pojeo, dosta puta oteferičio i pred zoru se kući povratio. Nekako nazrijevao daje svemu tomu kraj, da toga više neće biti! Ali

64

nije, to se njemu samo tako pričinjalo, neobično mu bilo vidjeti pust sokak gdje je prije tako živahno bilo, a osobito njega onako poštivali. Bit će valjda da su se i Varošani razbjegli kojekuda ko i ostali svijet, kad su nazreli ovaj događaj. Me-hmed-efendiju je svak pazio, svak ga ljubežno dočekivao, a Varošani pogotovo. Ta zašto i ne bi? Momak je to komu treba para tražit, mlad, pristo, kršan, pametan, od soja, a u sudu je. Pored svega toga proveo svoju mladost, a nikad nikom našao učinio. Bože sačuvaj! Pa ga svagdje držali ko malo vode na dlanu.

Prelazio kroz tu pustu mahalicu, a bilo mu vrlo tugaljivo da mu se niko ne javlja. Ali što dalje, činilo mu se da gdje gdje čuje razgovor; razgledao po prozorima i najedanput mu se pričini daje vidio čeljade jedno. Ujnekim kućama dobro razpo-znavao žamor, čeljad se čula; neke je i smotrio na prozoru i kućnim vratima, ali to bijahu oni kojima on nije zalazio u kuću.

- Od, otkuda ti Memede? - javi mu se neko što ga vrlo iznenadi, zovući ga ovako običnim imenom, ne rekavši efendija. Obazrije se i smotri na prozoru Arsena Perića koji mu se nikad prije ne bi javio. On se brzo snađe. Vidje da je to Arsen Perić, onaj naduti i podmukli Arsen koji je dobro poznat sa svoje rijetke čudi, koji je vazda nagovarao neuki svijet da se protivi carskom sudu, najveći neprijatelj turski, makar da je dosta puta za to i popašu platio. No, prije nego mu je mogao odgovoriti što god, pojavi se na drugom prozoru iste kuće Joso Blagojević koji je bio duga jezika pa svašta brbljao, al' zato i ostao isprebijanih leđa. Nazivali ga suludim, al' on, ako će biti i sulud, znao što je turcima muka, pa ono i govorio.

- Dobar večer, Memede! - javi se on, pa nedavši vremena ni da mu što odvraća, nadoveza:

- A ko je ono onamo, Memede, a?

Mehmed-efendiju kao da ko poli vrelom vodom. Zbuni se, vidje, u šta je ugazio, pa ne zna šta bi mu odvraćio. No brzo se sjeti da je to suludi Joso Blagojević, pa ko šćaše da

65 mu odbije na budalaštinu, i bijaše nasočio da prođe; al' evo ti treće napasti:

- A vidje li, Meo, oni' sokolova onamo? - zagalami žensko čeljade s kućnog praga. Bijaše to Anđuša, poznata udovica, krčmarica, i žena na svakakvu glasu.

- Čini mi se, Meo, da je odzvonilo tvom sudu, vašem gospodstvu, - nastavlja ona, a on se i ne osvrće, ide, ali čini mu se, u zemlju propada. - Ej, Bože, tebi vala, kad nam dođe Švabo, kad nam dođe babo! Nema, prođe tursko, što bi, bi...

Išao, slušao i čuo što je zla žena jezik razdriješila pa klikti. Rumen ga oblila, grudi mu se stisle, u ušima mu zujilo; pekla ga ova napast, teško mu što ga ona najgora ženetina ovako dočeka; jedilo ga što mu ovako uvrijedi ponos, što mu natače na nos nekakvo gospodstvo za koje on nije ni mislio niti se kad njim isticao. Šta? Zar stati, pa se oduprijeti onoj napasti, on, Mehmed-efendija koji se u tom času stidio i svoje sjene što ga ovako susreće oni kojima on zla nikad ni pomislio nije? Sad je ubrzao hod da što prije izmakne iz tog rugla, pa mu se činilo da se one kućice primiču putu da mu proći ne daju...

Pretrpio, projurio ko kroz magju, al' mu bilo teško, gorko, žao. Znao je da se ti ljudi vesele Švabi, znao da oni žele kraj gospodstvu turskom; ali žao mu bilo da se to baš iskali na njemu, da se to sve saspe u oči njemu koji nikad nije ni mrava očepio. On je uprav sam sebi laskao, bilo mu vazda ugodno kad bi pomislio da on drži svakog podjednako, kao i njegov rahmetli otac. I otac mu se pazio ovako sa videnijim Varošanima kao i on, i ostali im svijet, ako ćeš pravo, za to i prigo-varo, ali oni taki bili.

Sve je to njemu taj čas izašlo na oči, cijela prošlost, sav život njihov, pa mu sve to povređivalo ranu.

Svakom da bi prkosili, njihovoj kući ne bi mogli, jer im ništa ne učiniše. Ako je koji kadgod i platio koji groš potrice, što bi mu krava ušla u Trnine, to je sve zlo što je Mehmed-efendijina kuća učinila

Varošanima. Pa ni to nije s Mehmed-efendijinom vo-

ljom, već ovo otkad Ahmet priraste. On bio više odan kući i domaćem poslu, pa prezao da ko zijana ne učini u njihovu selištu; a Varošani, pusta sirotinja, nigdje pedlja ledine, pusti kravicu a ona razvali ogradu pa u njivu. Mogli bi se otimat da je zirat hrđavo ograđen, ali i tomu su krivi oni. Kako god se ogradi, oni raznesoše; u jesen ni klipa ograde.

Oborivši glavu od stida, pao u duboke misli i išao, dok ga tanak glas odnekle prenu iz misli:

„ - Mehmedeee!

•: Trže oči i opazi Aliju, najmlađeg brata, više ga^dozgor ispod pušnice.

r,

. - Šta je? - ozva se on i požuri. „ ;: .•

- Je si li ti to? >.!-.. . : ..-ji ...

- Jesam, šta pitaš? ;

.; - Ništa, pogledamo te, a ne znamo, jesi li ti. - -k-

On pohiti. U prvi čas mišljaše da se i gore nije šta dogodilo, ali se doskora dosjeti: zadržao se dugo ovamo, a zna svoju mater. Plače za Ahmetom, a kako se diže ova pobuna i rekoše da ide Švabo, i njemu se pobjerala. Brat ga valjda vikao nek mati čuje daje on, premda gaje mogla poznat, ako bi se očima svojim vjerovala.

Za nekoliko časaka stiže on gore. U bašči nađe čitavo društvo mušklnja: arriidže su, neki dalji rodaci, pa tri druge komšije, a u kući ženskinje, djeca, žamor, plač, stiska. Nazva ljudima selam i šćaše da se tu odmori, al' ga oni uputiše pred kuću, veleći mu da ga mati čeka.

Mati žalosna, plačna, istrkala preda nj, a drugo ženskinje nasrnulo za njom. Nema tu da se ko krije, sve brat i sestra.

- Di si, ako Boga znaš? - zacvili mu mati; —jesi l' mi živ?

- Ta evo me, zaboga, šta ti je? - gotovo ukori je on.

- Ah, moj Meho, ja se brinem što si osto do to doba?

- Ama kajmekam zapovjedio da odemo pred Švabe kazati im da se nećemo bit.

- Uh, pobogu, pa je si l' išo?

67skih.

Ja. Govorio s njima, ko sad s tobom.

Uh, uh! Pobogu sestro! - trže se nekoliko glasova žen-

- Ja kakvi su pobogu? - neko će opet iz kuće.

- Bogme insani ko i mi! Još da vidite kako slatko govore, kako su lijepe lakrdije!

Čeljad se kamenila od čuda, dok će opet mati:

- Ja, pobogu, Meho, ima l' išta za Ahmeta, je si l' čuo?

- Ja, ima... oni... smeteno će on, kako se nije nadao tom pitanju. - On je u Žepču. Čeka bajagi ozgor vojske, al' ništa. Nema nigdje nikog; doći će on, ne boj se!

Mati gledala u njeg čas-dva pa onda duboko uzdaše, a on se vrnu dolje među ljude.

Ljudi ga obasipali stotinama pitanja. Neki pitao: kakve su Švabe, je su l' ko oni kolari: drugi: koliko ih ima; neki, kakve su im puške, jesu l' okretni, jesu l' mladi i P stari; a sad ovaj najedanput: kad bi se, biva, bili, bi V čovjek smio udarit na trojicu? Najpametniji će u to: šta govore, hoće l' nam dirat u naš 'rz i namus itd. Mehmed-efendija im na sve odgovarao i uvjeravao ih da su puno pametniji i kršniji od naših, biva, vlahi; riječi da su slatke ko Osmanlije i bolje; a čak, veli da je sreća što su došli, ako ne povlaste našim vlahima, da rade što hoće. Tu im sad pripovijedao svoju napast u Varošu.

Sunce već zapalo za brdo, sve ostalo u hladu. Svjež vjetrić ljetne noći popuhivao a ljudi na onoj zeleni siti se naklapali i razgovarali o Švabi, o boju, o svojoj sudbini. Ženskinje u kući: neko plakao znajući ovako da je dušman zauzeo već Maglaj, druga čeljad, starije žene, učile i klanjale, iskale od dragog Boga da se to sve razmine bez krvi, bez vatre... onako kakono je najhajirnije.

68

Nikad okolica maglajska nije bila tako živahna kao taj dan. One male seoske kuće, pojate, pušnice i košare, sve je to puno, grči. Pa čak i po ravnoj ledini naložile se vatre pa tuda ljudi posjeli i čekali nekakav čas da gdje samo pukne pa... da se i odatle bježi. Sjedili, razgovarali, čekali da plane, Maglaj; ali dolje bila grobna tišina.

I kod Ibriševe kuće u Ulišnjaku zaokružilo kolo ljudi oko vatre i razgovaraju, a među njima Muharemaga kao da je najtužniji. Njega pored ove brige napala još jedna: tek što je tu stigo sa svojom čeljadi i odaho dušom, kad mu žena kaza da im je kći nešto pometena, daje nešto naglo zaboljelo. Ljudi govorili, a on šutio.

Sirota Ajiša, ionako slomljena rastankom sinoćnjim s Ah-metom kad' još potvrdo sazhadeđa je otišo u boj, ona tiho proplaka. D-aokrije suzne oči, da joj se razgali, i ne ude s materom u kuću, već ostade tu u bašči da odahne na zeleni. Sklopila je tugu za Ahmetom, zadubila se u misli pa pomicala korak po korak baščom, livadom; a kad bi smotrla koje čeljade u blizini, sagela bi se i - tobože - brala cvijeće. Šikajoj Ahmetova lebdila pred očima, vidjela ga naoružana, s nožem u ruci. Otišao zbilja, i nju ostavio! Mjesto da sad s njom govori, daje utješi, a on... i ona stala, zagledala se preda se i duboko uzdisala. Ali ne, nije! Najedanput bi se trznula, bježala od strašnih misli; on nije otišao u boj, te kad bi svak otišao, on treba da ostane, on, onaki momak, lijep, pametan, ta pored nje treba da ostane.

Ali... on je zbilja otišao! ona bi se opet zamislila. Zašto ga nije zaustavila kad su posljednji put govorili? Zašto ga nije zaklela svim na svijetu da ne ide; zašto je onako šutila? Ali ko bi se mogo oprijeti onim slatkim riječima njegovim, ko bi ga mogo odvratio od čega? Ta ona bi ga slušala, slušala i šutila, a on neka govori šta hoće, i o boju, nek i on ide, al'... samo nek njoj opet dođe. Ali ko zna hoće li se on... i ona bi 69u tim strašnim mislima pohitala kao poplašena, poletjela bi da kakogod pobjegne od neke strašne slutnje. Najedanput bi joj se pričinilo da je to strašan san; ona ne treba da se čega boji! Ta njezin Ahmet! On sam kaže, kune joj se svim na svijetu, da samo o njoj misli, pa zar da on ode nekud a nju posve zaboravi! Ah, ne; ta doći će on; to se ona samo straši. On ne može bit jednu noć a da s njom ne progovori, doći će on i naći nju, utješit, obradovat.

Najedanput je vrisnula i odmah se obazrla da je nije ko čuo. Došla je baš na brežuljak gdje su se ono prvi put zagledali. Evo ovdje se baš uhvatilo kolo, a ondje je ona stajala. Pored nje onamo uz plot bio Ahmet, a Bože...! kakav je lijep... pristo. Eno, odanle se prvi put na nju nasmiješio umiljato, nježno, slatko; onda je pristupio bliže i progovorio s njom prvi put. Sad sjela baš na ono mjesto, klonula, zadubila se u misli... Kao iza sna prenula je majka njena, prestrašena; tražila je svud, i sad odmah vidjela da joj je kćeri nešto naudilo. Povede je u kuću a ona joj reče na silna pitanja njezina daje glava boli...

aš u ono doba, kad je carska katana stigla u Maglaj, Ahmet se sa svojim vjernim drugom Arapom primicao Žepču. Bio je silno ogorčen na neslogu u Maglaju; ta bilo mu nekako zagonetno: da oni pravi građani i gospoda u sudu, koji nešto znaju, da oni neće boja. U ono malo vojske, što se skupilo oko Hadži-Selimage, nije vjerovao da bi mogla šta učinit, stoga ga povuče neka neodoljiva sila gore uz Bosnu, da vidi da lije svagdje onako mrtvilo ko u Maglaju. Na cijelom putu od Maglaja do Zepča ne vidje nikakve spremne do li pogdje koje zabrinuto lice kod seljaka. Nikakvoj vojsci ni traga. Rasko-laćenih očiju spuštao se on niz žepačko brdo k varoši; ali ni tu ne opaža kakva skupa.

Kad je ulazio u čaršiju, činilo mu se da se tu još i ne zna za Švabu; ali se prevario. Glas ovaj rasprostro se brzo svud munjevnom brzinom, a u Sarajevu kanda se najprije saznalo. Ahmetu kazaše da se odozgor niz Bosnu primiče Žepču silna vojska, a on obradovan tim glasom prođe Zepče, da svojim očima vidi tu vojsku.

Dok su manja mjesta bila ovako u nekoj trzavici i ne znajući pravo šta se iza brda valja, Sarajevo je, glavni grad zemlje, bilo davno na nogama. Ravnih petnaest dana prije nego je austrijska vojska prekoračila Savu, Sarajlije su kao i vazda skočile da brane ne samo svoj rodni grad, već i cijelu zemlju. Nazrijevajući da se nešto kuha, preotimali su sve veći mah nad osmanlijskom vladom u Sarajevu, a naročito kad

70

71vladu preuze Hafiz-paša koji ne bijaše u stanju da uzdrži red dok stigne austrijska vojska. Građanstvo vođeno tom misli da obrani svoj vatan od svake navale opazalo u vođama osman-lijske vlade u Sarajevu ljude koji dadoše Bosnu, mjesto daje s građanstvom brane, pa s toga buknu ustanak, pravi rat ne samo na tuđina, koji će za koji dan poplaviti domovinu njihovu, već i protiv Osmanlije i njegovih oblasti. Začas su bili sokaci puni, sve pod oružjem spremno u vatru za dom svoj, ali kao i obično bez valjana razborita vođe. Tri se paše s askerom zatvoriše u carsku kršlu, a oko nje se zgrnu silna svjetina. Daskora nastade i puškanje, ali bez žrtava, jer oni iznutra pucali u zrak, samo da poplaše građanstvo, a zapovjednici se sami zatvoriše.

U neko doba noći, pošto se svjetina razišla, Hafiz-paša se išulja iz kršle sa malim odjelom konjanika vođen svojim vjernim javerom Murat-efendijom, rođenim Bosancem, te iz-mače višegradskom cestom da će preko granice put Carigrada, ostavivši zemlju i narod njegovoj sudbini; ali ga kod Mokrog prepoznaju i povrate u Sarajevo. Zapovjednik Bosne, doveden pred Begovu džamiju kao sužanj, odreče se svoje časti, vladanje zemljom pade narodu u šake. Sad se izabraše pred džamijom usred crne noći nove vođe i zapovjednici narodnoj vojsci Hadži-Muhamed Jamaković i Smailbeg Toslidžak, dok Hafiz-pašu postaviše ipak na čelo građanske uprave.

Sjutri dan počinje narodna vlast svoje djelovanje. Dok su vođe zrelo razmišljale o svojoj zadaći, Hadži-Lojo je prolazio kroz narod i poticao ga u boj, na obranu svoje domovine. Najprije optužiše Murat-efendiju javera Hafiz-pašina daje naredio pucanje iz kršle na narod, a da je i Hafiz-pašu htio da izvede iz Bosne. Zatvoren u Kuršumlji medresi, spašava se ipak bijegom, ali ga u najživahnijoj ulici stigne narodna kazna - tane pušćano, smrt. Lukavi Osmanlija Hafiz-paša, kao član narodne vlade, to je sve mirno gledao. Da se ukloni svaka smetnja narodnoj vladi, te ustanku protiv navale na domovinu, odlazi izaslanstvo Mazhar-paši i Konstant-paši, te ih prisili da

72

ostave Sarajevo. Na zahtjev narodne vlade odlazi i konsul austrijski iz Sarajeva, a za proklamaciju, koju on daje izaslanstvu, neće članovi ni da čuju.

Dok je narodna vlada ovako uklanjala sve zapreke za narodni ustanak i boj, dotle se vojska silno umnožila; sve je bilo oduševljeno, sve spremno, osobito zanosna mladačarija ugledajući se u svoje stare, koje pjesma hvali i koji su vazda znali obraniti svoj dom od svake navale. No trebalo je ipak dosta vremena, dok se silna svjetina dovede u red, dok se tolikoj vojsci postave vođe. Da se s tim ne zakasni, odaslana je jedna vojska niz Bosnu, da pohvata važne klance i bogaze, dok se velika vojska krene iz Sarajeva. Ova je prva vojska brzo snišla niz Bosnu do Žepča, a narod gledajući ove hrabre junake, odsvakle pritjecao i četa se neprestano množila.

Tu je vojsku Ahmet našao sat nad Žepčem i kod nje se opkonačio. Kolikog veselja za njega kad je vidio ovu braću, a oni zanosno pohrlili u susret Švabi! Kolike li razlike između njih i njegovih sugrađana, mislio Ahmet! Vojska je pala u jednom prodolu do same Bosne; moglo je biti do hiljadu momaka gotovo sve mladeži, sve jedro ko drijen, živa vatra; pa je pusta okolica oživjela s njihove pjesme. Ahmetu je bilo kasno da se vraća u Maglaj, da to javi Hadži-Selimagi, već on osta u ovoj četi spremajući se, kako će sutra niz Bosnu, -pa - gdje se s vojskom austrijskom sukobe, tu će odmah i zažeći vatru.

Dok je carska austrijska katana mirno počivala u Maglaju, razmišljajući o svom daljem putu, a turska vojska nad Žepčem provodila noć u veselju i pjesmi čisteći svoje oružje i spremajući se za boj, dotle se po prilici na sredini puta od Maglaja k Žepču držao u tami nasred ceste čudan dogovor. Hadži-Seli-magina četica, koja je prhnula na onaj glas a i ne videći Švabe, sjatila se sad po mraku gore iznad Liješnice, pa - nit zna vođa ni vojska, kud li bi se, na koju li stranu. Ovi junaci i ne spominjući svog bijega sad ozbiljno razgovarali o boju, kako će se natjerati Švabo, te jedni htjeli da se tu učvrsti vojska i

73 čeka Švabu, drugi govorili da se prijeđe na desnu stranu Bosne, pa da se udari na Maglaj; ako gaje vojska austrijska zauzela, da se po noći istjera, a treći, to je nekoliko drugova Hadži--Selimaginih, naposljetku uvidjeli da ta šaka ljudi nije ništa kadra bez veće vojske, pa htjeli uz Bosnu pred onu vojsku, koja se ozgor očekuje. Hadži-Selimaga je sara ovako mislio, rja najposlije i okrenuo ravnom cestom kroz pustu noć prema Žepču, da se sastane s onom vojskom niz Bosnu, a družina osta po dogovoru da tu čeka i njegov odozgor, ili Švabu odozdol. No tek što je Hadži-Selimaga zamako uz cestu, sva gotovo družina nagazi na Bosnu i prijeđe na maglajsku stranu, go-voreć da je preče čuvat svoj dom nego li tuđi. Pregazivši Bosnu rasprši se ova četica kojekuda po selima, a neki krenuše ravno u Maglaj. Hadži-Selimaga je osvanuo u Žepču i tu dočekao vojsku, koja se sporo spuštala niz Bosnu.

74

XII

Pred ranu zoru zaredalo je četiri-pet ljudi od Mehmed--efendijine pušnice dolje niz Tmine, utvrdivši još jednom s onima što ostaju da će obić i njihove kuće, a oni opet da čuvaju tu čeljad. Nije toliko brige ni za kuću, kad je kasaba i onako pusta, koliko radoznalost: šta će bit od katane; a Mehmed-efendija, koji je teškom mukom majku sklonio, pošao, nebi li šta saznao za Ahmeta. Kao kakve slike spuštali se oni rosnatom travom u dolinu; zanijemili svi kroz onu pustoš u ono doba u ranu zoru, samo bi po gdje koji put zvek-nula u kog sablja krivulja o hrastić ili zejtinica, koja je visila o kajasi. Svud tiho, pusto; ništa ne čuješ do li ugodna cvrku-tanja ptičjeg. Visoka stabla hrastova nicala časovito iz noćne tmine i stršila uvis poput kakvih prikaza. Oni išli dremovnih očiju, a svaki čas nicali im crni panjevi i gusto grmlje iz noćne tmine. Makar da su znali da idu pustom okolicom, ipak hod im bio tih, držanje oprezno.

Putić uzak, okolica nijema, šikara još mračnija; pa što koji korak, mraka nestajalo, njima sve vidnije. Dok Voljevku na zatiok, dotle i rujna zora obli zelene i rosnate brežuljke svojim rumenilom, a sad i putnici prozboriše po gdje koju riječ. S Memišagina brijega lijep pogled na sve strane. Maglaj pust, ni da se koja kuća dimi, žive duše nigdje. Onamo preko Bosne pružilo se zeleno polje, dugo i široko, i ono pusto, samo pred Delibegovim hanom vidiš po gdje koju sliku; ne moreš raspoznati: ko je, staje. „„ „

75 Spustili se u pustu varoš, obišli svaki svoju kuću; al' nigdje nikog. Pobjego i zli i dobri i ostavio svoj dom. Sunca još ne bijaše iza brda, a onamo pred hanom žurba, sprema, a sve se ushodalo. Konji se izvođe

iz hana, opremaju se; sve ih više i više, dok valjda bijahu svi gotovi; borija udari, sve u red. Svi kojedan, nogu u uzendiću, pa pojahaše debele konje. Čuo se i glas zapovjednikov, sablje trgoše i sve zareda cestom uz Bosnu, da ni jedan ne osta pred hanom.

Ono malo ljudi, što se bijaše sabralo u kahvi, čudili se vojničkoj vještini; drugi se sad sjetio turske suvarije, pa sad tek vidio da su sve one vojske po jednom kalufu udešene, a treći se čudom čudio: da se sve te strahote, od kojih svijet strepi, tako razminu. Biva došo, proso! E, čekaj, čekaj! More bit da je ovo samo neko kušanje, a prava će sila istom sad zamaglit odozdol! - domišljali se opet neki.

Ljudi tako gledali sad u onu pustu ravan pred Delibegovim hanom i sad istom ne znaju na čem su, čemu da se sad nadaju, šta da očekuju. Što koji čas, sve ih više pridolazilo, no svi još pod oružjem, ko kad se još ništa ne zna; a najmirniji da si, reda ti se branit, ako ko nasrne na te, ja l' na kuću ti, ko sve bez zapta.

ff^..^k

Sunce granulo i pozlatilo okolicu, a (svijet, koji je dotle virio iz šikare, slijegao se u čaršiju. Oucer bio dan brižan i strahovit, a danas zagonetan. Jedni došli i prošli, a od drugih ni habera. Varoš opet bez ikakva zapta; kajmekam, makar da je jučer bio onamo u vojsci, još se ne pojavljuje. Iz časa u čas padao svijet u veću brigu; al' evo ti najedanput goreg jada: odnekle počeše nicat oni jučeranjci junaci što strugnuše kroz žita, kad onaj povika s grada. Kao po zdogovoru ispadali oni odnekle ovamo pod oružjem i počeli se kočit po čaršiji. Klatarili se i posjedali po dućanima; a kad bi prošao koji građanin, koji je jučer bio protiv boja, nastala bi škripa zubi. Ali Bog dao svakom dvije ruke, a za pašom zapete kubure, pa oni tako samo mrmrljali nešto u sebi, a ne smjeli da udare kome u obraz za jučerašnje tobož izdajstvo. Iz časa u čas sli-

76

jegali se građani, a pridolazili i buntovnici Svijeta skoro puna čaršija, a sve šuti; ljudi se ramenima kose, a niko nikom ni bijele ni crne.

U neko dotta opazali građani pravi jučeranjci dan, pa ih počelo nestajati, a buntovnici preotimali mah.

- U boj! - provali neko usred čaršije. v . . - U boj, ko je turčin! - dočekao drugi.
- Kukavica je ko neće u boj! - treći će. ' . ■, Spopade ih pravi bijes. Nasta trka čaršijom. ' *" ""^
- - Kamo, izdajice! - vikali jedni. f.r . .,*, y
- Skelu nam jučer uzaptiše! - drugi će. > ', ;• . .;f;v ' - Gdje je kajmekam? -!

..>■

„ - Kukavica!

I rulja osu niz čaršiju prema sudu. Drugi su trkali niz čaršiju da se zemlja tresla; treći zašli po sokacima da traže ko je izdajica. Ali im se niko ne ozva, već se svak sklonio u kuću, kud je mogao. Nasta nova buna, vrevu. Htjeli zapalit čaršiju, htjeli čitavu kasabu; al' niko ne smije da pristupi pod tuđu strehu, jer ga more ispod nje ubojito tane sastavit s crnom zemljom.

Onim pred zatvorenim sudom zaptije naposljetku baciše ključ od skele, i baš kad se tada još više počeše grozit kajme-kamu za kog nijesu znali gdje je, provali opet jedno grlo s grada:

?♦?;

- Eto vojske ozgor! - a drugi dočeka: ;•■
- Eto Švabe, bježi!

Nasta zabuna, sve poletje obali da vidi staje. Iz one ravni nije se vidjelo daleko; vidio se samo oblak prašine niz Bosnu. Čas-dva vidiš gdje se crni cestom. Niko ne zna ko je, čija li je vojska. Ako je turska, šta je onda bilo od katane? A ako je katana, onda... biva natjerana natrag. Što će biti? Strepili oni što su se jučer rukovali pred Delibegovim hanom. Ljudi se pokitili po obali, drugi vire iza kuća, treći s grada, a sve uprlo oči gore cestom uz Bosnu i gleda kad će ona crna hrpa niknut hanu.

77- Konjanici su! - vikao neko. ' =

? - Nizam je! - drugi nadovezao.

Dokora izbiše iza onih makljenova hanu na trijestak koraka. Zatisnuli cestu. I sad se dobro razabraše crvene čakšire carske katane koja je jahala na visokim svojim konjima.

Kad je svak raspoznao katanu, odape odovud puška, dok dočeka druga, treća...

Katanazasta, uskome^

ča, evo ih sad tu, gdje su jučer prijateljski primljeni, a sad eto hoće da ih pobiju do jednoga. Dogovor! Prevara! Mislili vojnici, ali valjalo je nekud udarit, jer neprijatelj je jedan već za leđima, a drugi evo puca. Šta će? Desno voda, lijevo ograda, žito, nepoznata poljana, koja je možda puna pušaka; a onamo već vide, po obali se pokitio svijet i puca. Jedina se cesta pružila gola, pusta, kojom valja proći ispred onih puščanin zjala, što su odonuda naperena.

Nije kud, jedan ubrusi; popusti dizgine svom vjernom doratu, leže po njem i složi cestom kao obrvom, sama munja! Prvi, drugi skok... puška planu ko smreka, a vojnik se pred samim hanom sruši na cestu. Konj

i ne pomećući skoka odmazdi dalje bez svog gospodara. Drugi je već naletio i jedva da je do svog druga, kad mu ubojito tane pogodi konja, koji se kao brijeg svali pod njim. Vojnik se diže, da će umaknut kud, usprkos zrnju kao kiši, kad se stropošta na nj mrtav mu treći drug sa mrtvim konjem. Na ovu su gomilu sad nalijetali i zdravi i ranjeni, i komu bi uspjelo da preturi ovu hrpu, tog bi zrno stiglo bar do onog lakta kod Bektaševa hana. Tako siromasi nalijetali jedan za drugim pripustivši se svojoj sudbini, objesivši život o samoj dlaci, a sve gotovo pogađala taneta, ne davši im da umaknu pustom cestom.

I sav taj boj bi kolik što bi dlan o dlan. Puška presta, dim se rastupi, a po cesti onamo crnili se trupovi mrtvacu i ranjenika. U čaršiji sad istom nasta vreva i galama. Buntovnici udariše u divlji bijes sa svoje tobožnje pobjede i jednim skokom sve pohrli u skelu, pa prijeko. Išlo to sve i grnulo onamo

78

hrpimice, a sve psovalo i grdilo maglajske građane - izdajice. Urnebesnom vikom izazivali ih da vide što je junaštvo, da vide pobjedu! Osim one gomile konja i konjanika, stoje palo pred hanom, viđao se na svakom koraku mrtvac il ranjenik, gdje leži ko klada il' moli, cvili pružajući ruke prema tebi. No ko bi ih sve dobro promotrio, odmah bi vidio da tu ne leže svi oni, koji prodoše uz Bosnu, nešto ih je valjda palo i gore, a možda koji ipak umako kiši zrnja, živ i zdrav i otrko Doboju glavom bez obzira. S napetim puškama u ruci primicali se buntovnici k njima da vide nije l' možda koji novac, dobra puška i sablja. Sva cesta krvlju išarana, a po njoj ljudi divljih lica, lahka skoka. I podne ih je tako zateklo.

Dok su ovi tako premetali mrtve vojnike, i ne misleći drukčije, već da se tim mahom Švabi trag zameo, drugi su, braća njihova, onamo u kasabi šuljali se kroz sokake ko plahe zvijeri kroz šikarje gusto. Blijedih lica od straha, kršili oni prste i pitali sebe: šta će sad biti? Sad ih spopala dvostruka brig: jučer onako gostoljubivo primiše carsku vojsku, a danas im pred pragom kućnim sva izginu, baš na onom istom mjestu, gdje se rukovaše i zadadoše poštenu riječ. Povrh tog znali da je velika sila u Doboju, pa daj sad znaj hoće li se tu moći razlučiti krivi od pravoga.

- Stoput bi bolje bilo da smo odmah zapucali, čim su se pojavili, - govorio jedan od prijatelja kajmekamovih, koji su bili sakriveni u kući s njim.

- Bezbeli, - drugi će. - Bar bi se moglo reći: brane prag svoj; a ovako primili ih na vjeru, pa...

- Pa! - dočekaj treći. Mi smo im odmah kazali da ima buntovnika.

- Ali koja fajda! Oni nas u Doboju neće razabirat. Uza suho ode i sirovo.

- Ja da se koji živ dočepa Doboja, pa će kazat, kako je.

- Dabogda, ali... zlo!

Na onoj strani onamo kojasil se ljudi tamo-amo između leševa. Svaki se čas vidjelo, kako se vuku kabanice, sablje,

79puške, ma sve, sve to svjetina raznosila i ne misleći: može l' mu to u što pristat, hoće l' mu uopće trebat - sve se razvlačilo, pa čak i otimalo. Negdje će smotrit bijeli cigo Čergaša, a on vuče katanskog konja, bez sedla, bez horne, a konj stupa za neobičnim gospodarom ko na tuđim nogama. Smatrajući se i kod Boga i kod ljudi pribranijim od Čergaša, spopane ovaj za konja, nastava svađa, otmica, - a vrijeme je to kad je čovječija glava jeftinija od horozije dok sinu nož... i ote konja. Ko jači, taj kvači.

■ ■! (-< n .

■." ■' ? <i<i\

V ;: i.' if

* rjrj; C|J

80

XIII

■; '■ •.(■<'■•.

/ Podne je davno prevalilo, a nikakve vojske ni ozdol ni lozgor. To je osobito pazio Mehmed-efendija, jer je već peti, i šesti li put spao na obalu i gledao ima l' koga god niz Bosnu, \dasazna što za Ahmeta. I Naposljetku umoran klonuo, vrati se on u~puitir^ucu7lpa~posto se zaključa, zađe prebirat po mrtvaku, po policama, nije li gdje štogod gotova da se okrijepi, jer od jučerašnjeg jutra nije ništa okusio. Al' uzalud; kuća bila puna, a gotova ništa. U taj čas neko pokuca na vratima njihovim. On sav protrnu. Mislio da su buntovnici došli valjda i po njeg, pa muka otvorit, a gora ne otvorit.

On se prišulja kućnim vratima kad opazi na basamacima majku svoju i Aliju. On im otvori, a majka zacvili:

- Uh, za draga Boga, Meho, di si, je si l' živ?

- Ta evo me! - on će na to, pa nadoveza u strahu:
- Ali šta ćete vi sad amo, kad vidite šta se radi?
- Ah, moj sinko! - dočeka mati suznih očiju. - Puške ispucāše, a tebe nema u Trnine. Da si mi ti bar uza me, jedna bi mi briga bila. Ah, moj dragi_Ahmete, di li si mi ti sad...? - i ona opet udari u plač.

~~~~~

- Ta mahni se, bogati, mati! - on će na to. - Ja sam., stoga i ostao do sad. Išao nekoliko puta obali, al' ozgor još nikoga; a on će doista s vojskom.

- Ja šta će.mo pobogu, Meho? ■.%■■. ■■ ,^, ■■ ;'

81- Ma nemaj ti brige. Hajde ti s Alijom u Trnine, a ja ću čekati ovdje' dok vojska stigne, pa ću poslat koga po Ahmeta; da mi ga se samo dočepati, ne bi se on meni više izmako.

Mehmed-efendija je tražio koga pouzdana da pošalje uz Bosnu pred brata, ali čaršija bila pusta, tek da bi se po koji buntovnik kojasio i odmah odjurio prijeko među one koji se skupljaju pred hanom. Zato on krenu preko avlije kapiji, pa počeo odatle virit a doskora mati za njim.

Put bio pust. Rijetko da se kojasi koji seljak s bijelim šalićem oko glave, il' ciganin koji, a svaki s puškom u ruci. U pustoj se čaršiji čuo gdjekad glas: "Pod barjak, koje turčin", a onamo pred Delibegovim hanom galama, pjesma, vreva.

Nijesu dugo sjedili kad ispred kapije njihove miti ciganče, momče žilavo i okretno. I ono s puškom u ruci.

Mehmed--efendija oškrinu kapiju pa ga dozva po imenu.

Ciganče se vrnu i začas upade u avliju. Ono je služilo u njha dvije, tri li godine, pa je vično rudi. Kad opazi sjedju hanumu, tu za kapijom u feredži, obori oči zemlji, pa stade.

- Kud si ti pošao? - počeo Mehmed-efendija.
- Onamo prijeko - dobaci ciganče, sijevajući podmuklo očima.
- Šta se sad radi onamo, gdje je naša vojska?
- Eno je onamo pred hanom, čekaju one od Zepča.
- A ako prije udari Švabo odozdol? - dočeka Mehmed--efendija šaljivo, a oni će opet ispod žita?

Ciganče se osmjehnu.

- Drž se ti, Avdo, kraja, ako ćeš mene pitati. Znaš, bje-žanova nije plakala, a moglo bi ti biti i da ne ideš nikako. Već bi l' ti mene nešto poslušao, kad si već pošao onamo? A ne bi ti džaba bilo!
- Staje? - ubrza ciganče, - hoću vala da mi ne daš pare; dosta sam ja u vas soli i hljeba izio.
- Ako se prije pomoli turska vojska odozgor, stani gdjegod ondje blizu nećeš li opaziti našeg Ahmeta.
- Hoću, vjere mi; pa šta ću ako ga vidim?

82

- Reci mu da mu ne more biti da ne dođe u Trnine. Ti ga se nemoj proći dok ga ne skloniš da ide, reci: neko se je razbolio, mati, reci, pada u neznan! i ti hajde s njim amo u Trnine, pa ćemo noćit i dat ću ti još, a evo ti sad! - i pruži mu tri cvancike.

- A ako on ne htjedne? - požuri se ciganče.
- Gledaj da ga skloniš, povuci ga na silu!
- De, dragi Avdo, živ bio! - projavi se sad Omer-efendi-nica, koja je i prije govorila s Avdom dok je služio u njih.

- A hoću, draga hanuma, kad vas ne bih poslušao, ja koga bih?

- Ako ga ne bude nikako, - opet će ono Mehmed-efen-diji, ako ga ne nađem, hoću l' doći kazat vam?
- Ako ga nikako ne vidiš, gledaj bar da razabereš gdje je, pa dođi i kaži nam. Ali svakako gledaj, pa... ne dovrši Mehmed-efendija, a ciganče već promače na kapiju obećavajući da će izvršiti zapovijed.

Sjedili tu još nekoliko časaka, pa se digoše i podoše u Trnine, al' sve šuteći, ona tužna, često uzdisala, a on zabrinut malo govorio. Zaključaše kuću, pa se prošuljaše kroz mala vratašca što vode u komšiluk i proverugaše kroz pustu mahalalu, pa uza Stranicu. Začas ispadoše na Memišagin brijeg. Tu se zastaviše.

Mjesto je uprav za odmora, a ionako, oko im i nehotice skrenu onamo prijeko, Delibegovu hanu.

Tada su se baš namirila dvadeset i četiri sata od onog kobnog časa kad Omer-efendinici iščeznu ispred očiju dragi joj Ahmet. Za to__vrijeme__nit je jela, ni okom trenula, već neprestano mislila.oAhmetu.

Donekle ga žalila i gubila se u tuzi i mislima, a rušila u plaču, a od neko je doba spopala pored žalosti i neka ozbiljnija briga i slutnja: hoće li joj se povratit, hoće li ga još koji put vidjeti. Vidjela je na svoje oči da su nastala strašna vremena, da je nastao boj, krv se lije, pa pored Ahmeta nije mogla ni umjela ni mislit o tim događajima kao drugi svijet. Nije se umjela upitat: ni zašto se vodi taj boj, kao drugi svijet; ta čula je ona i prije o bojovima, al'

83eto prešla pedeset, a da to još nije doživjela. Da, slušala o bojovima, al' ti bojevi bijahu daleko, daleko od njezina doma; - da, to je bilo daleko, dok ona nije othranila svog Ahmeta, onakog čestita momka. I utu je -

u pustim mislima - sirota pala, da je sve to porad njezina Ahmeta, da se, — o Bože sačuvaj, - radi njemu o glavi!

Tako je ona mislila i Ahmet joj neprestano lebdio pred očima, zebnja je poduzimala. Začas bi se svrnula i korila sama sebe zašto ga na silu nije obustavila; ali ona, ženska glava, ta zar to nije trebalo da Mehmed-efendija zapriječi? I tračak bi joj ove zle misli o Mehmed-efendijinoj nehajnosti proletio glavom. Začas bi joj se pričnilo da je to on mogao učiniti, pa bi duboko uzdahla na rođenog sina, a začas bi se opet žacnula da ga možda ovako mišlju ne potvara.

I koliko god joj je jasno da bi i Mehmed-efendija volio da mu se brat vrati, a eto sad je vidjela kako šalje momka po njeg, opet, opet, žao joj bilo na Mehmed-efendiju što ga nije na silu zaustavio. Strašne je misli obuzimale, tuga srce sapi-njala, a pogled iz suznih joj očiju vrludao onamo po prostranom polju, pak bi se zastavio kod onih slika pred hanom; začas preletio svu onu ravan i upiljio se gore u onaj klanac pod Sikolom gdje se cesta, što vodi u Žepče, jedva provukla ispod litice, a odakle bi se mogao svaki čas pojaviti njezin Ahmet; - i Bog sam zna, dokle bi tako ostala daje ne opomenu sin, Mehmed-efendija, da idu kući, dok je Alija podnimiv se na oba dlana i upiljiv svoje oči onamo prijeko, gledao one leševe po cesti. Sunce već spalo na Micuriće, kad se digoše odatle i udariše strmo, ostavivši Brijeg i za njim varoš za ledima. Žena se spuštala debelom, tamnozelenom travom, a gledala za se, gdje joj jedna po jedna maglajska kuća zapada za brijeg. Kad joj se šćaše da sakrije i ona u kojoj je proživjela punih trideset i sedam godina sretna i zadovoljna života, ona stade, pusti glas, zacvili. Mehmed-efendija se nije obazirao, a znao je, vidio je kako mu se mati rastaje od svog doma,

84

dok je mali Alija sad tek naslutio zamašaj svega što se oko njega zbiva pa se zarumenio, zajatario, a oči mu se ovlažile. Mehmed-efendija nijem, mali tek da prolje suze, a mati im stenjala i jecala, išli prema Tminama uskim putićem oko kog je bila nijema ljeskova šumica...

85XIV

U Doboju je stigla sila vojske, i pješaka i katane. Premda su se dočepali Doboja, prošli lijep komadić Bosne a bez ikakva otpora, ipak se sve više držalo spremno, sve pod zaptom starijega očekujuć svaki čas zapovijedi da se krene naprijed. Sunce je dobro naglo zapadu kad se jedno odjeljenje počelo spremati na put, prema Maglaju. Jutros oko ručаницe stiglo je tu desetak konjanika njihovih i donijelo glas da je u Maglaju mir, da je ono prvo odjeljenje primljeno gostoljubivo, pa se ranom zorom zaputilo prema Zepču. Sad se ovaj drugi odjel sprema u Maglaj da tako sazna za Žepče, je li boj ili mir. Vrijeme je bilo da se bolje poželjeti ne može, suho, čisto kao procijeđeno; vojska tek da krene ravnom cestom uz Bosnu, kako će s mrakom na pouzdan konak u osvojeni već Maglaj, ali baš u taj čas smotriše, kako se vije oblak prašine cestom prama Doboju. U vojsci nastala mala žurba, žamor; raskolačiše oči, a prvaci potegoše durbine.

- Naši su! - reći će jedan.

- Nose glas o Žepču? - dobaci drugi.

Ali ne! Svi su znali da se glas o Žepču ima tek u Maglaju primit.

Pometnja, radoznalost, napetost nekoliko časaka; no doskora se oćutio topot kopita konjskih, a i vojnici se dobro raspoznavali. Čas-dva i evo ih pred vojskom, umorni, blijedi, zaprašeni.

86

Jedva da su odahli umorni vojnici i izmijenili nekoliko riječi, kad puče glas među prvacima.

Grozno izdajstvo, lukava prevara! Sve je sijevalo vatrenim očima od gnjeva, od srdžbe na Maglaj za to nećovječno djelo. Primiti ih onako prijazno, prepustiti u Žepče, pa onda doćekat, to je užasno! Vojnici su kazali kako su na Zepču suzbijeni, ali da ih je na Maglaju više izginulo. Među prispjelim vojnicima bilo ih i ranjenih, pa će jedan još prije nego mu je pružena pomoć, zaci među prvake i početi pričati prijateljski doćek u Maglaju. Taj vojnik desio se nekom srećom na obali, kad je maglajsko izaslanstvo došlo njihovu zapovjedniku, te slušao njihov razgovor, uzimljući u obranu prave građane, kojima je on na licu čitao miroljubivost. Osobito istaće opaske čestitog handžije, koje, veli, da su poslušali, da ništa toga ne bi bilo. Eto tako, Bog dao, da se ovaj vojnik desi pri onom razgovoru pa da on mimo svoje drugove izbjezne kiši taneta, a tako svojom iskrenom riječi spasi Maglaj od pravedne kazne.

Dok se to zbivalo u Doboju, u Maglaju se digla urnebesna graja i galama. Kao da su iz zemlje nikli, bahnulo tu desetak konjanika i kazaše da se ovaj čas primiće od Žepča turska sila. Oni da su dotkali da vide šta je bilo od Švabe, ima li mjesta za onu vojsku, ima li ugodna konaka. U istom trku vrnuse se oni cestom uz Bosnu da jave vojsci.

Taj glas prekide onu mrtvu tišinu, probudi one, što su isprevtali i najmanju ćanticu mrtvih vojnika, pa tu sjedili i naslađivali se pobjedom svojom. Sve to ujedan mah poskaka na noge, uzbuloži se i počeo komešati amo-tamo, a sve u divljem bijesu, vici i halabuci.

Doskora se oču talambas niz Bosnu. Ona četica ispred hana ispade cestom da dočeka vojsku; postaviše se s obje strane. Cesta, što izbija ispod Sikole, bila sva pokrivena vojskom. Zelen se bajrak vije, pjesma ori, a talambas pokuckuje jednovito, nehajno. Naprijed su išli konjanici, momci čili, a sve kićeniji od kićenijeg, ko da u svatove idu. Bijesni konji

87pod_ njima hržu i priječaju cestom amo-tamo. Ima momaka mladihi i pristalih, a ima ih i sredovječnih, pa i staraca; al' sve jedre mišice, otvorenih njedara, rumena lica, smjela srca, jedan bolji od drugog. U svakog virile pećanke iz pasa, a uz njih handžar otoboljio uši, ostraguša mjeri junaku širinu pleća. Na ove se nadovezala pješadija, momci vitka stasa, lahka skoka, u goru, u vodu, svud spremno. Talambas pokuckuje, a dva i dva složila narodnu putničku, pa kad svrše, onda sve u ciku, u vrisak, dok opet pjesma složi. Sve je čilo i veselo, a po svem vidiš, da tu nije bilo izbora po rodu i soju, po snazi i godinama, već sve ustalo za din i ognjište svoje.

Vojska pade pred Delibegov han i bajrak se udari. Prvaci će u prazan han, da se razoružaju, a ostalo pade po cesti, po meraji. Vesele ustaše maglajske kazivali vojsci pogibiju Sva-binu upirući u one leševe pod obalom, a ovi pokitili se obalom, i kako su suzbili neprijatelja na Žepču, veselili se uspjehom svoga djela. Vojska bila sila, pa kako su se u hanu smjestili samo prvaci, vođe i bajraktari, ostala je vojska pala po ravnoj ledini i cesti ispred hana. Oni u hanu odmarali se, a neki pregledali oružje, no sve je u slatku razgovoru, u smijehu i veselju. Po podu i hodniku vidali nekakvih kutijica od masti, poderana papira i odbacaka cigara, što im je odavalo da su tu noćili strani ljudi, pa svaki čas dobacivali razne šale, koje bi onda kakav starac prekinuo ozbiljnom riječi, kako on misli da se ne bi trebalo do Broda zaustaviti, dok se dušman ne pretjera u svoju zemlju; - a onda zaci odozdol i kazniti izdajice, dodao bi drugi.

Sunce već zapalo za brdo i ostavilo svu onu ravan u hladu. Vatre se naložiše i sve hrpe i hrpe ljudi sjedili u okrug, razgovarali i spremali se za sutrašnji boj. I suton se počeo hvatati, pa se neki latili torbe i brašnjenica, da založe grlo, a Bosna mu pod nogama, da zahladi večeru. Jedni sjedili, drugi napola ležali uznagnuti na svoju prtljagu, a sve čuvala straža dolje na laktu, da dušman u snu ne napadne umornu vojsku. U taj je čas miješalo kroz ovu šaroliku svjetinu žilavo, okretno momče, smeđe kože i strijeljalo vatrenim, lukavim okom po svakom junaku. Kad je vojska stizala, propustilo je ono svu ispred sebe, al' nigdje ne smotri onog koga traži, pa sad zašlo još jedanput. Kako je i ono bilo pod oružjem, niko nije mogao ni pomisliti, s kakvom namjerom hoda tuda, a i onako, niko ga ne zna; ta tu je i onako ljudi s raznih strana koji eno sad leže jedan uz drugog, a nikad se prije i ne vidješe, već sad: deder, brate, stanider, družo, dozivlju jedan drugog.

- Ti ko da nekog tražiš? - upitat će ga jedan potičuć vatru.

- Tražim dvojicu drugova, odvrati momče. -

- A odakle su, ko su?

- Odavle su oba, jedan je momak onako pristo, a drugo je Arap. Pa su jučer otišli gore pred vas, a ja sam im obreko, da ću ih čekati ovdje.

- Ne znam ti ništa! - dok će drugi iz bliže hrpe:

- Znam ja, brate; eto ih gore u hanu u Liješnici (sat uz Bosnu), ostaše s onom vojskom. Tako je rečeno, da jedni ostanu gore, pa će sutra poranit amo, da svi zajedno krenemo niz Bosnu.

Pošto Avdo saznade za Ahmeta, vrnu se natrag. Hodao cestom i miješao kroz vojske a neprestano razmišljao. Mrak već pao na zemlju, pa mu se nekako nije dalo gore u Liješnicu, ko zna - ako ništa, more bit da se koji katana skrio gdje u žito, pa bi se mogao sukobit s njim, a to lukavi cigo ne bi želio. Nije se fajde ni šalit svojom glavom u ovo doba. Da ostavi do sutra, da sutra na prolasku dočeka Ahmeta, opet obreko Mehmed-efendiji da će mu noćas dovest Ahmeta il' glas o njemu. Dugo je tako hodao cestom i jacija se već primicala. Stade na obalu i raskolači oči onamo u pustu varoš, htio je da kroz tamu prozrije, kako je onamo; ali iz kasabe nije se čuo ama ni glas ni sušanj kakav. On odluči, da će gore u Makljenove, gdje je još za vidna pričvrstio ladicu, da se preveze i otpane u Trnine, kad... odape u hanu puška ko sami 89grom u onom žamoru vojske. I tek što se čula ona jeka, kad nešto potrese čitavim hanom. Za čas opet puška, dvije... tri, u hanu nastu uzbuna, tutanj, gudnjava. Dok sve posuka na ravan ko same pčele. Diže se ova vojska i sklopi oko pusta hana, u kom je gorilo svjetlo u svim odajama.

- Šta je?! - vikalo stotina grla u jedan mah.

- Švaba pun han, pun, tavan, - vikali oni izlijećući iz hana.

- I naš jedan pogibe! - dodali drugi.

- Udri, pucaj? - zagriše opet.

- U što, pucaj! - zapriječiče drugi, - već odmakni od zgrade, ako ti nije omrzo život! Dok bi mi jednog kroz onu strehu, nas bi stotina pala.

- Zapalite han! - potekoše neki po naviljak sijena.

- Odmakni od zida! - zagrmi jedno grlo, - ubit će te ko samu muhu.

U onom polumraku, pri onim vatrama stajale stotine ljudi oko hana raskolačenih očiju; strašan izgledao taj skup ljudi. Sve napeto, sve oprezno gledalo u han, al' gore grobna tišina. Oni što su istrkali iz hana najdalji bili od njega, i jedan pri-povjedao drugu, kako je bajraktar, čim su došli u han, opazio kako siše popuckuje i veli, naslućivao, da gore ima nekog. Naposljetku uzeo svijeću, i pošao uz ljestve da pogleda kroz onaj kapak na sredini tavana...

- Sama ga smrt vukla gore, - prekida ga drug.

- Ja, veli onaj, - i čim je podigao onaj poklopac, a puška odozgor ko grom; ni živ na zemlju. Naši zapucaše, al' koja fajda kad ne znaš u što pucaš!

Avdo je prisluskiivao taj razgovor, i kad saznade sve, brzo se nađe u svojoj lađici i zaplovi tihom vodom kroz mrak.

Vojska je dugo stajala oko hana, pa naposljetku se sve umiri, samo ostao debel zid ljudi oko hana, a ostalo leže po meraji. Negdje po jaciji stiže Avdo u Tmine. Musafiri ga Mehmed-efendijini jedva dočekaše da saznaju za one puške u hanu. Pošto im sve iskiti natanko, odazva ga Mehmed-efen-

90

dija za pušnicu da sazna za brata. To je on krio da drugi ne čuju, jer je slutio nepovoljan glas za Ahmeta, a kad bi to svi čuli, brzo bi to doprlo i materi do ušiju, a on će ovako moći da joj skroji lijep odgovor koji će je bar donekle utješiti.

Kad su one puške ispucale u hanu, ljudi su se u Mehmed--efendijinoj bašči žacnuli od čuda, a u isto je vrijeme ženskinje u kući pomislilo da je to onaj kobni čas kad će sve planut, pa je sve udarilo u vrisak, i muškinje je imalo posla, dok ih umiri. Stoga se dolazak Avdin, iako će po noći, brzo saznade i u kući, i Omer-efendinica brzo posla po ciganče da čuje za sina. Ciganče kaza po nagovoru Mehmed-efendijinu, da je Ahmet ostao pred Delibegovim hanom s vojskom, i da će sutra, kad se sve bude spremalo niz Bosnu u boj, ukrasti se od vojske i skrenuti u Trnine. Tužna mati zadovoljila se na silu tim odgovorom, pa opet obasu: al'je preteče Mehmed--efendija, govoreći da će i on rano s Avdom da dočeka brata u čaršiji i da ga povede kući. Tako se ona donekle umiri.

91XV

Osvanu nedjelja, dan mutan i oblačan, a ranom se zorom već opažalo kako se onamo pred hanom kreću ljudi ko kakve sjene. Što koji čas, sve jasnije, sprema sve življa. Vojska umorna, a neuznemirena od neprijatelja, odmorila se; a kako se preko noći vrijeme promijenilo, puhnuo svjež vjetroć, vojnici se uprav okrijepili slatkim snom na tvrdoj ledini.

Već je sve na nogama, al' ne može još za dugo da se pode; prvaci se sastali da se vijeća: gdje li će se dušman dočekati. Jedni mislili da Švabo ide samo lijevom obalom, a drugi htjeli, da se vojska rascijepi, pa da tako uporedo ide prema Švabi. I dok su oni okruženi dobrim zidom vojnika na samoj obali vijeće vijećali, dotle su drugi opkružili han i počeli pucati pod potkovanu strehu, da "one" na tavanu pobiju il' prisile na predaju. U to je vrijeme stizala i ona vojska iz Liješnice, sve u hrpama, a baš u prvoj i to uza sami bajrak išao Ahmet sa svojim drugom Arapom. Tek što se bijaše zastavio kod one gomile na obali, kad mu se približi Avdo i pozdravi ga. On se obazrije pa će smiješeći se:

- Oho, jesi l' ti to, Avdo? Zar i ti?

- Evo i ja! ozva mu se ciganče pa mu u isti mah dade znak okom i izmače na stranu. Kad bijahu nasamu, reći će prvo ciganče:

- Ma imam da ti kažem nešto. < ■

- Staje? - otvori on oči.

92

- Mati ti ne zna za se! Ti kako si otišo, ne zna, šta radi od sebe, kosu čupa, prste krši, već hajde prodi se toga, hajde kući.

Ahmet se žacnu na ove riječi, zamisli se malo pa će ci-gančetu:

- Jesu V oni tebe poslali po me?

- Jesu vjere mi! I jučer da te to sinoć dočekam, pa kako te sinoć ne bi, ja odoh u Tmine i kazah im, al' ona opet poče molit da te dovedem, kumi, zaklinje, cvili. A eno i brat ti onamo u čaršiji čeka.

Jasno se moglo vidjeti da to Ahmeta zbuni, rastuži. Znao on svoju majku, kakva je srca, mehka, milostiva; ta nju će ublitrivrga-za njim, ona neće vjerovati ni da je živ. Pa ko bi je pustio da tako jadikuje, da vehne? Ciganče je čekalo odgovor nekoliko časaka, a Ahmet stajao pred njim, zamišljen, gledao u zemlju. Oko njih se kojasilu ljudi, nepoznati, naoružani, sve spremno, čeka zapovijedi. U taj je čas jedan miješao kroz vojsku pokuckujući u talambas i vičući.

- Čujte ljudi i počujte! Sad ćemo s hajrom krenut niz Bosnu na Švabu, a za dan i vatan svoj. Ko god ne pode s nama, udarite slobodno, murtat je! A sad na noge, braćo, hajde deee!! - otezao on i miješao dalje. Taj glas prenu Ahmeta iz misli.

- Čuješ, Avdo! - reći će on. - Idi ti k njima i kaži im da ću im doći, akobogda, kad Švabu natjeramo preko Save; prije ne mogu!

- Zar baš pustit majku da ono radi oko sebe! - dočeka ciganče.

- Meni je žao... ali šta ću! - Ahmet će. - Nijesmo se zajedno izrodili, pa nećemo ni pomrijet. Meni je preče ići s ovom braćom za din naš, a... nju ima ko čuvat!

- Ali eno, molim te, sav Maglaj, sve je prhnulo gore i posakrivalo se po pušnicama; kud ćeš ti mimo sve svoje...

<- Ja ne idem ni za kog, ni ko za me.

93- Hajde deee! Ustaj, turčin ko je! - vikao je onaj kroz vojsku i prošao mimo njih. Ahmet prekide razgovor; smotrio je gdje se naveze prva skela vojske preko Bosne, a isto toliko odjeljenje krenulo lijevom obalom.

On se naglo trže da će i on niz Bosnu, a Avdo ga zastavi pa će čisto tugaljivo:

- Zar baš hoćeš...!

Ahmet zastade. Zamisli se malo pa odvrtati:

- Vidiš ti, Avdo, ovih junaka? I oni: svaki ima il' staru majku, il' ženu i djecu, pa opet... sve pošlo za din, za... Tako ti njima kaži: Čim Švabu pretjeramo preko Save... i ne dovrši, zamače cestom, umiješavši se u vojsku.

Ciganče ostade samo. Obazre se oko sebe, pa... zamače u kukuruze.

Skela se pribi onamo uz obalu i vojska posuka iz nje. Pred ovom je vojskom išlo nekoliko maglajskih ustaša, pa oni svrnuše kroz pustu čaršiju, dok vojska upravi cestom niz Bosnu. S njima je bilo i nekoliko stranih ljudi; svrnuše tuda da potjeraju, ako koga nadu od građana.

- Pogledajte, braćo! - reći će jedan ljut na Maglajce. - Nigdje nikog!

- Murtati! - zaori nekoliko grla.

- Da gdje su? - škrinu jedan stranac zubima.

- Sve se razbjeglo!

- Strašivice!

- Evo, ovom sam išao kući i zvao ga! - veli jedno momče, sluga nečiji, upirući puškom u jedan zatvoren dućan.

- Pa šta ti reče, bolan? - u čudu će opet stranac. - Zašto se ne ide bit?

- Ma ko! Malo što me ne ubi! - zagrmi momče, - murtat jedan! i lupi nogom u pritivoren ćefenak, da tako iskali gnjev svoj.

- Strašivice, kukavice! - vikali drugi. - Sram ih bilo!

- To je sve napola vlah, izdajica, murtat! - bjesnili oni čaršijom, a zatvoreni dućani i prazne kahve mukom mućale.

94

- Da ih zažežemo! - zaori sluga, - i već bijaše uočio hrpu smetlja, da potpali dućan.

- Vatru im! — prodere se krupan glas i lati se kresiva. Iskre počеше frcati, trud se upali; onaj će sluga po smetlje da naloži vatru pod ćefenkom, i za jedan čas bit će sve u plamenu, kad se iza ćoška jedne zgrade pojavi zjalo puščano, a potresan glas jeknu čaršijom:

- Stoj! - Iza ćoška se pojavi stasit momak, crvena lica, crnih brkova, pristo ko djevojka. Fes poturio natrag, pa držeći ostragušu naperenu, produlji:

- Ne primici tuđem dobru, a ako ti je život drag. Sve se trže na ovaj glas.

- Jesi li ti odavle, momče? - ozbiljno će jedan stranac.

- Jest, odavle je, - požuri se onaj sluga, a stranac nastavi:

- Pa što se ne ideš bit, pobogu brate?

- Za me nije niko svezan, - odriješi momak ozbiljno. - Eno, bujnim, ko hoće! - upre on rukom niz Bosnu.

- To nije turska, momče! - ujedljivo će stranac.

; ■. - A je P turska palit tuđe dobro? ■

- Vas nije grjehota sve popalit, kad ste kukavice!

- Ako ste pošli u boj na Švabu, ja vam kažem da on nije tu u dućanu, već doli!

- Vatru ti njemu! - trže se jedan na onog što je držao vatru u ruci.

- Ne šali se glavom svojom! - zaprijeti momče prine-savši pušku oku. Horoz zape...

Ljudi se zгледаše. Ostraguša zapeta i dok bi oni svoje naperili, trojicu bi možda momče ukinulo. Međutim, a u pravi čas, kucnu talambas udnu čaršije, prevezla se druga skela, te ovi sunuše niz čaršiju, a momče iščeznu za čoše.

I zadnja se skela preveze, zadnje odjeljenje krenu niz Bosnu, a oko hana se neprestano puškaralo. Dok bi se jedan hitac izmamio odozgor, odozdol bi ih po deset opalilo, al' sve uzalud. Oni hitac s tavana rijetko i promašao, no sreća je bila za one što je tane bilo vrlo sitno, pa jednom tek malo silah

95probuši, drugom zahvati lista nožnog, trećem odbi nosić od opanka. Ovi pucali, u zatvoren han, u potkovano siše i isprebijali ga već, od njega sve komadi otpadali. No gore se niko nije mogao opaziti ni kroz one šipile, kroz koje se pucalo. Naposljetku opali jedan seljak, koji se bijaše skrio za čoše zida, i gore se nešto stropošta. Pošto iza tog ne bi odozgor više pucanja, ljudi potekoše u han s napetim puškama i doskora izvukoše mrtva katanu. Od ranog jutra pa do tog časa ljudi se gotovo svađali za "one" na tavanu. Jedni govorili da ih ima najmanje pedeset, drugi dvadeset i iz časa u čas broj padao, dok se naposljetku ne razminu na tom jednom jedinom. - Vidi! - udari jedan u porugljiv smijeh, upirući u mrtvacu rukom - poplašio sinoć čitavu vojsku!

Ovo nekoliko ljudi, koji zaostaše s onog jednog na tavanu, skupiše se u hrpu i krenuše cestom niz Bosnu za ostalom vojskom.

I jedva da su ovi zadnji do Moševca, sat niz Bosnu, kad dolje složi puška baš ko sama smreka. Bitijejdaje na Šahin--kameni, a to je upravo najzgodnije mjesto gdje bi se neprijatelj mogao dočekat. To ti je stijena, uzdigla se do same ceste ko kakvo strašilo, puno bajki i orlova, a ispod sebe ne da ni samoj lakokriljoj ptici. Tu je zasjele jedna turska vojska, a spram nje preko Bosne, na lijevoj strani Švabo je zauzeo Sokolove stijene, koje se kanda natječu sa Sahin-kamenom u visini. I sad se ove dvije vojske uzele na oko, pa nastalo puškaranje. Ali pod samim Sokolovim stijenama drugi je dio turske vojske koja je snišla lijevom obalom pa zbog ispupčenih obronaka ne vide one nad sobom, nit njima vidi dušman pod sobom. Ovi drže u škripcu ono odjeljenje katane na desnoj strani, što se šalja da prođe Sahin-kamenu za leđa i da one opaše, pa tako sad nastalo unakrst puškaranje.

Kome kamen, kome hrastić, kome - kapa njegova za-klonište, pa puni, pucaj - puni, pucaj, eto to je sve!

Već za nekoliko časaka prijeđe to u neku jednovitost, i sve četiri vojske pucale ko u neznan - preko srca. A mnogim to bilo i

96

dosadno, ta to i nije boj! Tu ti treba jednu, dvije, pa za golo gvožđe, pa il' junak nad junacima il' pod crnu zemlju, da te slave dok je svijeta i vijeka. Ali oni su se držali sasvim drukčije. Vidjeli oni svoju katanu, pa joj htjeli da prokrče put; ali kako će kad još topovi nijesu stigli! Po neprijateljskoj pušci vidjeli oni da i oni uzalud pucaju pa stoga odvrćali vatru hladno, nehajno.

Sat-dva potrajalo tako, dok u neko doba ruknu top sa Sokolovih stijena, što ove na Šahin-kamenu uskomeša. Al' evo gore nesreće: već od ranog jutra vijaju se crni oblaci nebom, i baš kad se hladna stijena obli vrelom krvi, kanda i oblaci proliše suze, složi tiha ljetna kiša, a magla stiše sa sviju strana. Ali boj mjesto da se stišava, on bivao sve žešći. Pucalo se sa svih strana i u isti mah jurišalo naprijed, dok se vojske ne približiše na dohvat, a onda nastala kreševo...

Kiša je padala, nebo se otvorilo; munje se stizale. Dok se onamo na onoj mećavi bio boj, u Tminama je sjedilo dru-štvanje pred Mehmed-efendijinom pušnicom, al' sve nijemo, zabrinuto. Pažljivo su slušali boj na Šahin-kamenu. a neki čak brojili i topovske hitce. (Neki šaptali T vodili tih razgovorna' drugi učili u sebi prebirući zrno po zrno tespiha. U kući u zensKinju strava, plać, užas i svaki bi čas valjalo ko'm'bd muškinja pred Kućna vrata da unWT čeljadLJVTati "neiendijina već nekoliko puta pada'li nesvijest; znala je dobro

"da joj je'sili u t)iiioj~vatri.

I

Kad se negdje oko lcmdije oluja malo stiša, zaputi se Mehmed-efendija sa dvojicom drugova u čaršiju da vide ima l' tamo koga, ima l' kakva glasa o boju, jer već od neko doba opazili, kako je puška urijedila. No pravi je uzrok bio Meh-med-efendiji brat njegov; on je htio i nadao se da što o Ahmetu sazna. Začas su spalili rosnatom travom u potok, a odavde putićem kroz Varoš. Ono nekoliko kuća zanijemilo; vrata i prozori pozatvarani, a ni dima iz koje kuće.

- Evo, i ovdje pusto! primjetit će jedan. - Ovo su se i oni razbjegli nekud. .. . ; ? >... \ v--> ■-

<•>, ...

97

98

- A bezbeli, - hladno će drugi. - Kad grmi, svak se sebi boji.

Mehmed-efendija se u taj čas sjetio svog prekjuceranjeg sukoba. Na um mu pade kako Varošani s one katane digoše nos. Makar da je on bio protiv boja, makar da je u srcu svom žalio one mrtve vojnike pod obalom, ipak u njem zatitra neki damar, šćaše da se uzbudi iskra osвете na onu drzovitost njegovih negdanjih Varošana. Ali njegova blaga ćud koju nikad ni za čas ne promijeni ni najveći gnjev, ne dade mu da pogleda makar u jedan prozor, gdje bi sigurno smotrio glavu kog ćelja-deta. Oborivši oći preda se, on proće s drugovima kroz Varoš.

Ćaršija bijaše pusta, ama nigdje ni žive duše. Za nekoliko ćasaka obidoše svaki svoju kuću da vide ima l' kakve štete i brzo se naćoše pred sudom. Skela bila uz onu obalu prijeko. Okretali se nekoliko ćasaka razgovarajući, pa naposljetku od-lućiše da će opet u Trnine, kad jedan opazi dvojicu putnika, gdje se cestom od Šahin-kamena primiću Maglaju.

Zaćas padoše k njima dva stranca, okisli do kože.

- Moremo li se igdje prevesti prijeko? - ubrza jedan "zadihan ni selama ne nazvavši.

- Vjere mi eno vidite, - doćeka Mehmed-efendija, - skela onamo; već idite ovako uz Bosnu ovom obalom, pa... ja da naćete gdje god laću!

Putnici promakoše, dok će za njima jedan od drućstva:

- A šta bi dolje? Ko je jaći?

- To se zna, moj brate, - odvratni jedan s gorkim osmjehom. - Dok nemamo ni topa svog, pa ni vode ćestita ni reda u vojsci -, šta će bit već svak svojoj kući. Mi odmah vidjesmo da se iznijet ne moće pa se kanismo...

- A mi smo to i prije znali, - dobaci ovaj prkosno se smijećeći.

Putnici zamakoše uz Bosnu.

Kad se tri druga povratije u Trnine mišljahu da će imat šta kazat onim pred pućnicom, daje biva boj na Šahin-kamenu svršen; ali ih ovi pretekoše. Od ićindije, veli, promiće po

98

gdjekoji putnik iznad Trnina šikarom. Razbio ih Švabo dolje, pa prhnulo sve na sve strane, i bojeći se valjda da ih Švabo nije preteko, ne smiju kroz kasabu, već udarilo kroz šume. Pred sami suton ubrusi jedan seljak k njima u bašću, kad vidje braću turke pred pućnicom, da se bar odmori ako mu ne dadnu noćišta.

- Razbi nas, veli, dućman, bać ko jato vrabaca.

Dok oni sa Sokolovih stijena ne opaziše one pod sobom, govorio seljak, a more bit da im to ovi odovud kazaše, hajde, de; ali u neko doba osu odozgor rep, ko pćele niz vrlet i dolje u ravni nasta vrevu. Tako ti je i amo bilo, a top im jednako dere.

Tako se svrši boj pod Šahin-kamenom i Sokolovim sti-j enama. j Turska yoisk^jazxmžS-

^^UMLyMšSj29hSSJSi&^, a Švjibj^sia^auzeYai_Qy^_dva klanca, na ravnom polju. U to

i£^iaajaHaL_r^stala,lairma.i.,^ulmJKić- Od IS^

_do Magl4ajitQžd|L.irJJ£j2ikl plasta,panja il'

koji vojnik turske vinske, a t

Sal kamena pa

kolibe ćobanske

ek mali dio u

skupu stižjMjJVlaglaj j opkoraći se

an^! ■■.>!>

XVI

I U bitki na Šahin-kamenu i Sokolovim stijenama vojskaj kao da se na sito prosija. Što bi strašivica, to prhnu kojekuda ko jato ptica, a ono junaka, potisnuti topom i jaćom silom, zbiše se kroz noć oko hana Delibegova da se tu sjutri dan još jedanput okućaju.

< OblTJa7^^tn~TlaTTrtJ-jpefl«djerjak, sastrvaffaTTif onu njihovu straću, koja je ćuvala dolje kod Hasanićića kuća na onom laktu, odonud s desne obale, s ćakalovaćkog brijega. Soldati se desnom stranom Bosne već primakli Maglaju, pa im je valjalo još cestom kao obrvom u ćaršiju, al' opaziše onamo

neprijatelja, pa sasuze vatru. Sva se vojska od hanova sleže u onaj kut, pa opet jagmi drvo, panj, busen, što bilo, pa žezi. Nasta boj, puškaranje preko vode.

Iza one sinoćnje kiše dan osvanuo oblačan, mutan. Oni iz Trnina mogli su mirno gledat kroz onaj promašak između Varoši i Kujundževača kako se soldati, jedan po jedan veru jarkom da se kako dograbe kuća, varoši, grada, da saspu na one vatru sa dvije strane. Ali čim je puška složila u toj njihovoj blizini, udari ženskinje u plač, nastava strava, pa kolik što bi dlan od dlan sve se diže i osu u dugu lancu žena, ljudi, djece kroz šumicu uskim putićem da se dograbe druma, pa eto im onda sela na sve strane, samo da se od vatre skloni. Ni Me-hmed-efendija nije mogao ostati mimo sav svijet. I on je otišao sa svojom čeljadi, a Trnina ostaše puste kao što je i sam ' Maglaj.

100

Kako to bijahu većinom age i posjednici, svaki je imao u obližnjim selima kmetova, pa se tamo i skloniše. Sve se to razide po selima, žene u plaču i stravi a ljudi tužni i zabrinuti.

Međutim, boj na Maglaju nije dugo potrajao. Soldati su pucali s Čakalovca nekako sporo, nehajno, kao da ih je bila malica, il' da su štedili praha i olova. Zato od Hasaničića kuća pucali svom žestinom, a s tvrdim uvjerenjem da su zaustavili neprijatelja, pa prionuli, žegli, čekajući svaki čas da neprijatelj uzmakne. U toj žestini nijesu ni opažali one soldate što su promicali u čaršiji, a zaboravili su čak i to da su se jučer bili dolje na obje strane Bosne. Kad se u neko doba obazriješe za se smotriše na užas da neprijatelj promiče povrh Jelovca i Micurića, pa hoće da ih zapaše s leđa. Vojnici se teško mogli razlikovat od drveća, tek dobro oko opazi da se kreću onom gredom sve jedan za drugim. Začas će bit polje opasano, a onda eto ovih u muhaseri, sužnji do vijeka.

Sve ostavi boj, pa jurnu uz polje, da je zemlja tutnjila pod njima. Većina će kroz kukuruze, bojeći se onih taneta iza leđa, a drugi, konjanici, krenuše cestom. Sve je uprlo pogled gore u onaj kut pod Sikolom gdje se neprijatelj već spuštao cesti da im zatvori put, čuli su još one puške iza leđa kako ih prate taneta, vidjeli svoj položaj među dva neprijatelja, koje je samo voda dijelila, kad evo i treće napasti: iza samih maglajskih kuća saspu se na njih vatra, da su se zibunili, ne znali, kud da udare. Čas je odlučan, pa im je valjalo jedinim otvorenim putem, cestom uz Bosnu ispred Delibegova hana i to ispred samih puščanih zjala skrivenog neprijatelja. Puška je složila u nekoliko mahova, a tane posulo kao kiša. Kome bi suđeno taj promače da se istom gore bori za onaj komadić puta, a drugi padoše po obali, među mrtve katane. Tako se na istom mjestu i na isti način osvetiše ona mrtva, još nesahranjena tjelesa pod obalom.

U samom kljunu maglajskog polja, gdje se Sikola zabada u Bosnu, propustivši ispod sebe samo usku cestu, nastava boj, kratak, žestok. Iz same šikare, iz onog griča, virila puščana

101 zjala i sipala vatru, a ispred njih nalijetali konjanici i pješadija. Cesta uska, gore grič, pun vatre, a dolje duboka voda, natrag se nema kud. Jedni padali, drugi promicali, i za tren oka boj presta, još se samo primicao ovom klancu konjanik sa dvojicom pješaka. Vatra posu, konjanik pade, a jedan pješak, Arap, promače uz vilena konja držeći mu se dizgina. Drugi pješak, bijaše to Ahmet, nade se na goljoj cesti, svrnulo okom oko sebe pa se baci s obale u vodu i nestade ga. Deset koraka od obale pojavi se na površini da predahne, puška opet složila, a on opet u vodu.

Puške prestaše^resta|boj, Maglaj pade...

Ahmet prepliva vodu i nade se na obali, sklonjen u gust i visok kukuruz; bio moker, umoran, poražen. Stajao zapanjen, čudio se svemu što Tse zbilo, stidio se svoje sjene; ta on je eto srtao u boj kanda tražio smrt, sad... o! u vodu skoči, prepliva i umače zrnju puščanom. Brzo se opet prenu iz tih misli. Tišina svud, puške prestale, zadnje su na njegov ispucale; a sad - sad je valjda i boj svršen, i Maglaj je uzet! Sad ga zaokupio neki prikor:

Zašto se sve to tako razminu? Zašto oni pobjegoše onako sramotno uz Bosnu? E, to su ljudi stranci, koji imaju svoj krov, oni će možda još jednom na svom pragu dočekat Švabu. Ali zašto se njegovi Maglajani nijesu tukli, zašto on, ta u vodu se baci da samo smrti izbjegne! Oh lude li pameti, hrđava li srca! korio on sam sebe. Zašto se on nije tuko, zašto nije branio svoj zavičaj, svoj prag kućni, koji su sigurno dušmani već prekoračili do sada!

U ovaj se čas sjeti one vatre što ih dočeka iz čaršije. Zbilja da li su već ušli u Maglaj? Trže se iz misli, naglo se okrenu i svrnulo pogled onamo, kad opazi gdje se austrijski bajrak vije na gradu. Nema, svemu je kraj! klonu on. A mati, braća, gdje li su oni, gdje li - Ajiša? Šta je od nje bilo? Oh, da ga sad vidi kakav je moker, izmučen, sramotan... pobjego od dušmana, u vodu skočio, samo da glavu iznese! Ta zašto poginuo nije?

102

Dugo je sjedio tako pokunjen, razmišljao, tugovao, korio sam~sebe^X?ad?"piTa6~\$'e: S kojim obrazom da potraži majku svoju, s kojim obrazom da izade bratu na oči, koji ga onako isprati misleći da on nije kader

ni stati prama Švabi. A kako da se vidi s Ajišom svojom koju je već donekle pregorio i unaprijed onako rastužio, dok se rasto od nje? Ako mu i ne bi rekla, zar ne bi mogla pomisliti u sebi: vidi tokošnjeg junaka! Nit natjera Švabu, nit se rani, nit poginu, već došo sad da se sa ženskinjem krije po trnju! A tek kad bi znala, kako je strugnuo sramotno! Ne! tu ljagu valja prati, on se mora biti, jedno stoga, a drugo: ta svaki je turčin dužan ustati proti dušmanu; to on zna i vjeruje, ta koliko je puta čuo od čestitog svog hodže, kog do duše nije bilo u boju, ali... za din i dom svoj ginut, to je dužan svaki turčin...

Naglo skoči, odlučnim korakom pode uz Bosnu. Kad bijaše puškomet od varoši, stade, obazre se još jedanput na svoje rodno gnijezdo pa uzdaše. Poljem se onamo vidjela vojska gdje miješa poput mravinjaka, na gradu se vije zastava, a on sam, nigdje nikog. Ali kuda, zašto? Ta eto tri puta okušao sreću i junaštvo svoje, a časkom mu se pričinio, da je i dušman mnogo silniji, a kod kuće je mati, braća i... Pa zar vratit se i predat dušmanu u šake? Ne! Ostavit majku i sve, pa ići opet tražit boja?

Opet ga bijahu spopale nekakve misli i cijepale mu srce na dvoje, na troje... Trže se, jurnu svom snagom uz Bosnu sam sebi govoreći: Još nije kasno, još ima vremena, da se čovjek ogleda, da opere onu ljagu, da možda domovinu oslobodi, u boj, u boj!...

Carska vojska uđe u pust Maglaj. Red, koji vlada u vojsci uopće, vidio se i ovdje. Varoš je puna vojske, onamo polje prekriveno, sokaom ne možeš proći; al' ti za sve to ne znaš dok ne bahneš među njih. Ni galame, ni kakove vreve, ni gudnjave, svud mir, tišina. Vojnici, sve mlado, sve jednako odjeveno, ma na dlaku jednako; kad prolaziš putem i sreća ih, bi rekao da si sad te iste vidio, sve ko podrezano, sve ko 103braća. No u prednjacima opaziš neku razliku. Sad vidiš vitka i tankovijasta čovjeka, odijelo bi reko priraslo uz njegov; sad krupna i debela prvaka, crvena lica, kad evo ti opet mlada momka bez naušnica i da ne nosi pred vojskom голу sablju u ruci, ne bi reko da je zapovjednik.

Pa to sad sve na nogama, sve hoda i čovjek bi rekao da je neka zabuna, smetnja, pa se to sve kreće tamo-amo; ali ne. Jedni su već određeni da obilaze zauzetu varoš, da čuvaju i straže, a drugi se odmaraju na taj način, šecu i razgledaju kasabu, okolicu.

Negdje pod večer toga dana preveze se Ahmet pod Zavi-dovićima na lijevu stranu Bosne, a još prije je opazio gdje se silan svijet skuplja na žepačkom brdu. Razbijena vojska na Maglaju i Šahin-kamenu sastala se sad ovdje, a u pomoć joj neprestano pridolazila druga niz Bosnu. Narodna je vlada u Sarajevu dotle preotela sve, pa joj naposljetku pao šaka i onaj nešto okrnjeni tabor anatolskog nizama sa zapovjednicima i svom spremom. Do deset hiljada ljudi sleglo se sad na žepačko brdo da se tu dočeka autrijska vojska, koja se već sutri dan mogla očekivat ozdol od Maglaja. Tu će se tek otvorit prvi pravi boj, za koji je vojska imala dva dana vremena da se spremi.

104

XVII

Maglajsko se građanstvo raštrkalo na sve strane po selima. Najbliži su bili sat od Maglaja, pa dalje, već gdje je ko imao čifluka, tu se sklonio. Mehmed-efendija je pao u svoje selo, tri sata od varoši i smjestio se u prostranoj pojati svog čestitog kmeta, Lazara. Kako su i seljaci osjetili za ovu oluju, i oni bili brižni, pa dijelili tugu sa svojim agama, a u drugu ruku bili sretni što tako gostoljubivo mogu dočekati svoje age i čeljad im. Možda toga gostoprimestva ne bi bilo da su čuli iz zapovjednikovih usta kako će se svakom krojit pravica, kako se ne smije nikomu dirat u imanje, obraz i vjeru, kako će pred zakonom biti svi jednaci. Kasnije je ove riječi prosti svijet shvatio tako da će se ta jednakost u svemu provesti, pa je stoga nastala mala smetnja, kad dođe da se odasipa prva tretina za "Švabina vakt", jer o tretini niko nije govorio, ni da se daje kao prije, ni da se ne da. No u ove prve dane bijahu aga i kmet svoji, onaj veseo što agi svom pruža zakloništa, a ovaj zahvalan kmetu, što mu je to pružio.

I čestiti Lazar, komu se nikad, pa ni kasnije čud ne promijeniti, bio sretan što prvi put u vijeku dočekuje svoje hanume. Da je moguće, sve bi im svoje otvorio, sve bi metnuo pred njih. Mlijeko, kajmak, voće donosio i on sobom i djeca mu, a svaki se dan okretalo janje na ražnju; ali sve uzalud. Njegovi gosti bili ko otrovani, tužni i brižni, a u njihovim licima seoska čeljad gledala zamašaj toga kobnog događaja, ta pogledali čak kad će se dolje nad Maglajem uzvitlati crn dim, a pocrvenit

105nebo, kad će planut kasaba. To se očekivalo svaki čas, al' odozdol nit se šta čulo, ni vidjelo.

No ta tuga nije bila baš za sami događaj; gosti su Lazarovi bili tužni sa sijede hanume, a ona... što koji dan, čas vidi da se sve više odmiče od svog dragog Ahmeta. U prvi mah nije niočem drugom ni mislila, već o njem; pa kako nije mogla ni predviđati svršetak onih događaja, ipak je mislila da će se kad-tad dograbiti svog sina; ali sad tek vidi, sad naslućuje da će možda dosta vremena proći dok je obraduje. Ovo je već gotovo nedjelja dana kako se rastao od nje. Najviše je bolilo što se on onako naglo odlučio, spremio i otišo,

bez ikakve pripreme, da ona ništa nije mogla naslutiti. Nikad se sinovi nijesu tako rastajali od svojih matera kao on od nje.

U tom je sirota mati i naslućivala ono najkobnije, što može bit: da je suđeno, da se u onaj gorki čas onako zadnji put vide i rastanu. Ova prava briga za te događaje, da li će se sve mirno svršiti, šta će biti naposljetku, čitala se svakom na licu, al' u nje bila sporedna pri onoj tuzi i žalosti za sinom. Ona gotovo nit jede, ni pije, otkad je to nastupilo. Želila je sna, tražila da zaspi, jer prve večeri po dolasku njihovu iz Tmina umorna zaspala, a na snu joj se odmah ukazo Ahmet njezin. Vidjela ga zdrava i čitava, al' među njom i njim nekakva golema provalija koju nit bi mogla prijeći ona ni on. Zato je tražila da zaspi da ga se bar u snu nagleda, ali raža-loščeno srce ne da joj ni toga.

Onaj dugi ljetni dan bio im još dulji, a nijema seoska noć još pustija. Mehmed-efendija bi se za dnevne žege izmakao kud u hlad i s Lazarom tu tiho razgovarao o događaju, o ljetini, o svačemu, pa bi u takozvanom času Lazar iznio po koju bočicu domaće šljivice, a Mehmed-efendija je nije odbijao, tek da se malo razvedri iza one oluje koja se bila stisnula oko svačijeg srca. Alija se već upoznao s Lazarovom djecom, pa trče kojekuda po livadama, po šumi, a čak stoku s njima goni na pašu, prebirući glasove pastirske sviralice. On je prvi počeo zaboravljat minule dane.

106

Dvjema je ženama bilo najteže samovati u kmetovskoj pojati. Snaha Omer-efendinice zabavljala se oko djece. Tek što bi mališana svog od nekoliko mjeseci uspavala, obazrla bi se da joj kći, koja je istom prohodala, ne pane gdje na dvorištu, il' da je paščad ne preplaše, a da bi se upustila s kojom kmeticom u razgovor, tek da koju rekne, ne može, gledajući tužnu svekrvu svoju. Kad bi ih koja kmetica i posjetila, donesavši im mlijeka, sira il' koje jaje djeci, popostojala bi tu kao svijeća ne usuđujući se ni progovoriti, kad vidi sijedu hanumu, kako se duši u suzama.

Tako su se oni sklonili od svake strave, od boja, pa su provodili vrijeme da ni sami ne znaju kako, u nekoj magli, neizvjesnosti. Ali ni to im se dugo ne daje.

Peti dan po njihovu dolasku opaziše oni nekako oko ruča-nice, gdje odonuda od Rudina pobrdaljem ide pješak i, kako je dobro oko Lazarevo vidjelo, bio je stranac u crnu. Odmah su naslutili daje neko od Maglaja s nekakvim glasom. Putnik je doskora svrnuo preko njiva i upravio Lazarovoj kući, a sad su već poznali daje zaptija. Još došljak ne bijaše ni kod njih, a Mehmed-efendija ga preteče:

- Šta je, Huška, ako Boga znaš?

; - Valja vam u Maglaj! - odriješi on.

- A što, bolan?

- Taka je zapovijed od obrstara.

- Od koga? - priupita Mehmed-efendija ne razabravši dobro.

v. - Od obrstara!

■ - A ko je taj obrstar?

. - Ta zapovjednik "njihov".

- Pa je li te baš po me poslao?

- Jest, i po te i po druge memure; sve su zaptije razaslane po nahiji, da kazuju svijetu da ide svak svojoj kući, da svak gleda svog posla; a i vi memuri, da ćete sjesti na svoja mjesta, da ćete raditi ko što ste i do sad radili, "ništa se, veli, pometat

107neće", ponavlja zaptija zapovjednikove riječi, "sve će bit, ko stoje i bilo". Već odmah hajde, spremaj se! Mehmed-efendija je gledao u zaptiju raskolačenih očiju od čuda, al' što koji čas taj ga glas predobivao, on u tom nazrijevaao svršetak buni i nesigurnosti života, a u isto doba uviđao onu brigu, onu zadaću nove vlade da se odmah svijet sabire svojim kućama, da nastavi svoj svagdašnji život i rad koji se bio prekinuo, poremetio.

Zaptija je sio i odmaro se a Mehmed-efendija ude u pojatu da javi materi tu vijest. No kako se to razgovaralo u blizini, ona je sve čula, pa kad joj sin ude, ko na pola radostan, ona je kršila prste predviđajući novi užas, pravu onu kob koja ih čeka, koja će ih snaći. Kad joj sin ipak sve ispriповijeda, ona odlučno odbi taj poziv.

- Da šta ćemo? - u čudu će on. - Zar ovdje ostat?

Ona je plakala. Nije mogla drugo da misli, već da joj je onaj poginuo, pa sad hoće i ovoga da joj oduzmu.

- Meni valja ići, kad me zovu! - Opet će on - a ne morete ni vi ostati ovdje. Najposlije ćete svojoj kući, kao i ostali svijet.

Mati je vidjela da je sin odlučio ići, zaustavit ga nije mogla. Da ga pusti bez sebe u" da i ona i svi idu kući, nije se mogla skloniti, pa je to cijepalo. Uto je opet Mehmed-efendija počeo razlagati daje baš bolje po njih ako ovako odmah odu kući, jer sad u Maglaju nit ima bune, ni bojazni za novi kakav nemir; Švabe da

svakog čuvaju i štite, pa da su tamo sigurniji nego li baš u samoj Lazarevoj pojati gdje ih svaki čas može napasti kakva eškija koja se sad po šumama i selima skita. No te riječi ne bi nikad sklonile tužnu i zabrinutu hanu-mu da je ona mogla odoljet svom srcu, da se i s drugim rastane. To nju skloni i oni se počеше spremat da odmah iza podne krenu kući svojoj.

Zaptija se odmorio, ručao u Lazara i otišao dalje, da svi-jetu javi poruku iz Maglaja. Mehmed-efendija se zaputi poslije

108

podne sa svojom čeljadi u Maglaj, a pratio ih jedan kmet, da nijesu sami u putu.

Kad bijahu na raskršću, odakle putić skreće u Trnine, mati se Mehmed-efendijina predomisli i oni po želji njezinoj krenuše u Trnine.

O zapadu sunčanom stigoše u Trnine gdje nađoše sve kao što su i ostavili. Mehmed-efendija se odmah po dolasku zaputi u čaršiju da se javi zapovjedniku. Sijedu je hanumu sam kmet tješio, premda ni sam nije ništa znao o Švabama, ali ona strepila od straha dok joj sin bijaše u čaršiji. No još se ne bijaše ni smračilo, a Mehmed-efendija niče iz Maglaja, sasvim vedra lica, nekako umiren, pošto je svojim ušima čuo riječi zapovjednikove, kako ne treba da se svijet ičega plaši, da radi svak svoj poso itd. Prijatelj ga jedan, također memur, uputio kako se valja rukovat sa zapovjednikom i reći mu: "Dobro došli". I tu im sad on pripovijedao o Švabama mnogo koješta, kako ih ima puno, a red kakav im je, da ih, veli, naši ne bi mogli nadbiti da ih je bilo trostruko više...

Pobogu, Meho, ima l' igdje išta za Ahmeta, jesi l' čuo? - prekide ga mati usred ovog pričanja.

Mehmed-efendija joj nije mogao ništa odgovorit jer nit je imao vremena da hoda po čaršiji, nit bi možda imao od koga pouzdano šta saznati. Oni zašutiše, a Mehmed-efendija je sad tek opazio da će biti muke s majkom ako se zbilja Ahmet ne povrati. Da je samo koji čas umiri, odlučio je da joj koji put i skuje kakvu vijest, ako uistinu ništa ne sazna.

109XVIII

Narodna je vlada u Sarajevu izaslala svu silu, stoje mogla skupiti sve niz Bosnu prema Švabi a u posljednoj četi pošli i sami zapovjednici i odličnici narodnog ustanka. Ovi su išli s tvrdim uvjerenjem da će im austrijska vojska najposlije okrenut leđa; no ne dogodi li se to, odluka je bila čvrsta: borit se do zadnje kapi krvi! Odličnici narodnog ustanka imali su na umu još i to da se lijepom pokušaju odvratiti austrijska vojska od Bosne, jer će se inače sva zemlja krvlju natopit, a na to valjda ni sama Austrija ne ide. Ovdje su ovaj zaključak i napisali i razaslali na više strana.

Onaj dan, kad se zapovjednici narodnog ustanka primicali Zenici, taj je dan najzamašniji u ono doba. Dok je narodna vojska uperila oči samo dolinom Bosne, da se tu suzbije sila austrijska, dotle je već i Mostar pao; al' baš taj dan otvori se ljut boj na tri različita mjesta Bosne, na Jajcu, Zepačkom brdu i kod Gračanice. U Doboju se ocijepilo od glavne vojske jako odjeljenje i pošlo dolinom Spreče prema Tuzli, ali već kod Gračanice dolazi kajmekam gračanički i podnosi zapovjedniku jedan primjerak Hafiz-pašina zaključka i odvraća austrijsku vojsku od daljeg napredovanja. Zapovjednik i ne pogleda u spis, već ide naprijed vršeći savjesno zapovijed svoga starijeg.

Ovaj se glas brzo rasprostire po Tuzli i svud oko Majevice, i sad sve ustaje na oružje da obrani svetinje svoje, jer će austrijska vojska porušit i džamije, kako se pronomi glas po

110

narodu. Zato austrijska vojska nailazi uza Spreču na svakom koraku na žestok otpor.

Maglajsko građanstvo, razasuto po svoj okolici, čulo je graju pušaka i gudnjavu topova sa dvije strane: sa Spreče i sa Zepačkog brda. Zato je svak bio u strahu, i znajući već da je Maglaj pao, niko se ne usuđuje da potraži kuću svoju, da se vraća u Maglaj, doli ono činovnika koje zaptije odazvaše.

Naposljedku se svrši dvodnevni boj na Zepačkom brdu. Turska vojska uzmače uz Bosnu, prepustivši i Žepče austrijskoj vojsci, pa krenu na Vranduk na bolju zgodu, a sav nizam od 400 ljudi pade u sužanjstvo. U samom se Žepču nađoše Ahmet i Hadži-Selimaga. Ahmet se borio kao lav, al' zaludu, nit nađe smrti ni pobjede, pa krenu za vojskom uz Bosnu, a Hadži-Selimagu nešto vuklo natrag, sjetio se svoje čeljadi, a opet naslućivao da će najposlije pasti i Vranduk i Zenica kao i Žepče i Maglaj. On odluči prijeći na maglajsku stranu, pa - ako uzmogne skupit kakvu četvu u nahiji da udari na Maglaj, a pogotovo ako još gdje u blizini bude boja, jer se čulo da se na Spreči mnogo oštrije tuku.

Po okolici maglajskoj brzo se raznese glas da je zauzet Maglaj, daje austrijska vojska unišla i u Žepče i otišla dalje uz Bosnu. Dok su se čule puške, i seljaci su mogli nagađati gdje je boj, al' sad presta sve pa i sa Spreče ne čuje se puška, vojska je valjda odmakla prema Tuzli. Po selima se tako raznosili glasovi da je boj prestao pa da treba svak da se seli kući svojoj. O Švabi se pripovijedalo mnogo, da gaje sila u Maglaju, al' da su vrlo mirni, nikom da ništa ne čine. Širile se uz to i poruke iz Maglaja da se svijet vraća svojim

kućama i prihvatiti svak za svoj posao, pa se stoga pametniji počеше spremati natrag u varoš, a tvrdokorniji odlučili još čekati ne-znajući ni sami zašto ostaju. Zaptije su obišle svu nahiju pa naposljetku stigle i u Bratiniće gdje su odsjele amidže Meh-med-efendijine, a i Muharemaga sa svojom čeljadi. Oni nijesu čekali druge već odmah krenuli u Maglaj, a Muharemaga ostao i odahno iza onih ulizica osmanlijskih, koji će se sad i

11 Švabi ulagivat. On nije bio s amidžama Mehmed-efendijinim ni u komšiluku, oni bili na jednom kraju, a on na drugom, al' bi se često sastali pred seoskom džamijom ili gdje u kog seljaka na sijelu, gdje bi se onda razgovarali. Dok su oni bili tu, Muharemaga je vazda šutio, a sad uprav odahnuo, pošto oni odoše, razgovarao sad sa seljacima mnogo povjerljivije, iskrenije...

Muharemaga sad provodio vrijeme sa seljacima u razgovoru, a vazda grdio Osmanlije i ulizice njihove. Pa i čeljad njegova već se svikla na selu, pa im onaj život uprav prijao. Prestravljeni od onog boja, a umorni od bijega i puta odmorili se i oporavljali. Al' ipak briga i strah za bunu, za kuću njihovu, pa za svršetak svega onog zamršaja nije ih ostavljala. Ajiša je znala samo to da je daleko od svog zavičaja, a možda -još dalje od Ahmeta. Nit je ovdje mogla čuti što za njega, nit imala koga pitat. Sirota hodala sa seoskim djevojkama pa bi se mahom i poslom kakvim zabavila, a misao o zavičaju, o Ahmetu ne spadala joj s uma.

Muharemaga bi možda ostao u selu zadnji od sviju građana da se ne pronese čudnovat glas nahijom: Nekakva se vojska skupila na Klisu (dva sata na istok od Maglaja) pa hoće da udari na Maglaj. Svijet pripovijedao kako je Hadži--Selimaga skupio četu na Klisu, pa razošilje momke svoje po selima i saziva narod pod bajrak. Govorilo se kako se mnogi pridružuju toj četi, osobito seljaka mnogo, a i građana, koji još ne odseliše. Mnoge taj glas obradova pa i Muharemagu, al' on se ipak bojao da ne bude kasno svaka sprema i navala.

Tako sad nastade u okolici maglajskoj neko dvoumlje. Jedni se pridruživali Hadži-Selimagi, a drugi dobivali poruke iz Maglaja da se sele kući svojoj. Oni koji se odazvaše prvom pozivu nijesu se kajali jer se tu zaista uvjeriše da je prestao svaki strah za bunu, za boj. Carska vojska zauzela Maglaj, zavirila u svaki kutić, svaki sokak, svaku kuću držala na oku, je l' joj'se domaćin povratio, pa davala zapovijed da se vatra loži, da se po dimu raspozna, da nije kuća prazna. To je vojska

12

činila osim toga: da se građanstvo povraća svom običnom životu, još i stoga što se mnogi do sad potužio da je našao svoju kuću obijenu i poharanu, a to su činili neki zlikovci, videći, da u mnogoj kući nema gospodara, zavlčili se u njih i kazivali vojsci da je to njihov dom.

Čim se koji građanin povratio, valjalo mu je predati oružje carskoj vojsci. I trgovci su otvarali svoje dućane, al' ne stoga da pazaruju, već po zapovijedi da se uspostavlja stari red i promet u čaršiji.

Sav se LvaiflškLsvijet slijegao neopazice, a svak dolazio u brizi, u strahu, svak gledao vojnike ispod oka, svak sa svojim posebnim osjećanjem i dojmom. Ljudi se slijegali u kasabu videći da nemaju više razloga župiti u selu, a da će Švabo najposlije i u sela stići; al' ipak svaki preko volje ulazio u svoju avliju, u svoju kuću, a tako se nehajno laćali i svog posla, što je kome bio zanat.

Za carskom je vojskom navalilo i drugog svijeta sila bo-žija. Gdjekad bi osvanulo cijelo ono polje pokriveno sve samim kolima. Vuklo se tu što je vojsci trebalo, a novac pada ko kiša. Građani, koji se istom doseljivali a svaki čas nicali nekakve daščare, kolibe, a istom opaziš čitav dućan ili gostionu, pa se to trguje, mete. Građani u čudu gledali kako se novac troši. No rijetko da se koji lati pa da i on udari u kakvu trgovinu. Mnogi je gledao na svoje oči kako je skuplji tovar no konj, a nadničaru se povisila nadnica da sad zarađuje toliko forinti koliko je prije groša zasluživao. Ali još će se dosta novca tu potrošiti dok se one age nakane da zasuču rukave. Na bunu se prvi digoše drvvari i cigani, pa i u ovaj rad udariše oni najprvi. Onaj, štono prije na heftu rudi na cesti plijenio mrtva katanu, eno ga sad dovuče breme pruća, oplete do podne kolibicu, a po podne je već u njoj peko i prodavao "tursku kavu", da je do noći više stekao nego mu pokućstvo valja. Drugi je na sebi donosio zob, koju je kupovo od jednog age pod običnu staru cijenu, a ovamo prodavo cijenom koju je vrijeme donijelo, pa svakom prodatom vrećom kupio po dvije 113od age. Tako je radilo i ono nekoliko dućana što se u prvi mah sjeti da se okoristi prilikom, pa se tu nemilice trošili orasi, šljive, duhan, žito itd.

Ali ako se ikom s pravom može prigovoriti što se ne lati rada u taj prvi mah, to su Varošani. Sto drugom građanstvu, agama, onaj prirodni nehaj nije dao da se osvijeste, a pogotovo ova nagla promjena prilika, da se nijesu mogli preko noći snaći, Varošanima je smetala pretjerana radost i veselje. Raširenih ruku oni dočekivali carske vojnike, a osobito kad još počese razgovarat ama na dlaku kao oni, pa i imena im ista njihova i sve. Oni pootvaraše svoje gostione, koje su tada zbilja odgovarale svom imenu, jer se tu više gostilo neg prodavalo. Vojnici u ono doba puni para, plaćali, prosipali pare; al' gazde ni da pogledaju, već istom onda zazivaju nove prijatelje kućama svojim na pravu gozbu. A soldati, i onako u čaršiji stiska, kud

će se išetat, kad nije u službi, već u Varoš, gdje može nać i pokoju djevojku da se ugodno porazgovori, zabavi koji čas.

Tako bijahu prvi dani. I Mehmed-efendija je često dolazio u čaršiju ili da šta kupi kući ili da sazna za Ahmeta. Kako nije mogao skloniti majku da se presele u Varoš, on onda odlući da sobom sputi ono ljetine što je došlo do ruke. Bašča rodila ko kita, on nikad sobom nije brao šljiva, nije radio onih težačkih poslova, pa ipak se skloni da to sobom i s bratom uredi, jer ionako je besposlen, a u drugu ruku i radnici skupi. Nije dakle bilo druge već zasukat rukave pa sobom podabirat šljive i nastjerat na ljesu. Mati mu već počela gubiti nadu da će se više vidjet s Ahmetom. Sin joj doduše svaki put donese vijesti kako su ga vidjeli na Klisu kod Hadži-Selimage, kako se neprestano spremaju da udare na Maglaj, ali kako se sirota nije sastajala s drugim svijetom, da još od koga čuje što slično, ovim vijestima nije mogla vjerovati. Mehmed-efendija je radio iz dana u dan, a pamet mu bila vazda zaokupljena majkom i bratom. Vidio je daju skloniti ne more u Varoš, a oni o Ahmetu nije mogao ništa pouzdano čuti. Gdjekad bi razgovarao o poslu

114

pa bi tu nuzgredno spomenuo kako će kad se sve sredi, prenijeti ono suhah šljiva u Maglaj, a tu da će ostavit momka koji će čuvat kuću; htio kako god da se i mati zauzme za posao, da je ostavlja pomalo ona briga i tuga, ali ona bila vazda jednaka, a o selenju njihovu u kasnu jesen ni rijeći ne bi rekla. Kao da je bila sklona da uvijek tu ostane. Njemu se ovo samovanje u Tminama nije sviđalo pa stog nije znao što da čini. Idući u čaršiju ili iz čaršije često bi udario kroz Varoš, al tek kad bi nastupio između kuća pokajo bi se što je naišo tim putem. Varošani sjedili pred svojim kućama, a po puna avlija vojnika. Tu se šali i razgovara, a Varošani, negdanji njegovi prijatelji, smiju se sad na sav mah, tek onako čemu bilo, samo nek to on čuje, a čini mu se čak da bi se i njemu podsmjehivali ispod brka i kao da bi nešto kazivali za njegov soldatima. Jedne večeri iđase on pred sami suton iz čaršije oborivši oči preda se. Sve je prošao da se nikud nije obazro, makar daje čuo govor, galamu i pjesme; al' kad naljeze ispred Josine kuće, ne može se održati da se ne obazre. Pred kućom bio Joso pjan i nekako razuzdan, a zagrlio se s jednim vojnikom, sve mu se čini bradatim čovjekom krupnih očiju. Joso je nazdravljao proljevajući čašu u ruci, pa kad spazi Mehmed-efendiju, bijaše zazinuo: O Mehmede, Mehmede!... al' mu to zapriječi onaj vojnik i on ne izreče što je htio, a ovaj promaće mimo njih.

115XIX

U Vranduk se slegla sva turska sila. Tu je vojska, koja je razbijena na Žepču pa se povratila u velikom neredu uz Bosnu, a stigla je i zadnja četa sa zapovjednicima. Premda je sve uprlo oči u klanac pod Vrandukom, da se tu dočeka austrijska vojska, ipak već u prvi mah opažala se u vojsci neka nesloga i razdor. Jedni su izgubili svaku nadu u otpor pa upravili ispod Vranduka ravno svak svom domu da tu ščekuje svoju sudbinu; drugi se čvrsto uzdali u vrandučki klanac pa htjeli tu otvorit odlučni boj, a gospoda vidjevši sad silu austrijske vojske, spremali izaslanstvo pred zapovjednika da ih ozbiljnom rijeći opomenu da se ne proljeva krv uzalud, da se u miru povrate natrag preko Save. Ova je nesloga u vojsci mnogom otela i zadnju nadu u pobjedu, no druge opet još jače osnažila, osobito kad se pronese glas o pljevaljskom muftiji koji sad brani dolinu Spreče. Dakle je izaslanstvo i opomena austrijskoj vojsci sasvim umjesna, pa ako još to ne poslušaju onda nek ne žale krvi koju će proilit osvajajuć Bosnu. Tu je misao prihvatila sva vojska i po savjetu Hafiz-paše i drugih poglavica uputila se prema Zenici, a zapovjednici ostali čekajuć austrijsku vojsku da joj uruče tu opomenu.

Pod Vrandukom bijaše i Ahmet. Snužden i ogorčen došao je on s vojskom od Žepča, a pogotovo kad je opazio onu neslogu razbijene turske vojske. No najedanput on oživi kad ču za pljevaljskog muftiju kod Tuzle, i makar da ne bi požalio krv proilit na svakom kraju svoje domovine, ipak srce ga po-

116

vuče u one krajeve, nek je bar blizu svog rodnog mjesta, a vojska mu se ona činila složnija pod mudrom upravom pljevaljskog muftije. On se brzo odlući. U Zenici ostavi nesložnu vojsku, prijeđe na desnu stranu Bosne i preko planina upravo Maglaju. Sjutri je dan bio u svojoj nahiji, gdje je saznao za četu na Klisu, a i na Spreči da se žestoko tuku.

Prvaci glavne turske vojske pod Vrandukom opet padoše u neslogu. Ostaviše doskora i Vranduk, pa i Zenicu, gdje austrijska vojska ude bez ikakva otpora. Tek sad dođe Hafiz--paša i priopći zapovjedniku austrijske vojske opomenu narodnog ustanka, ali naravno bez uspjeha; austrijska se vojska sad pomicala uz Bosnu, dok ne naiđe na otpor kod Han-Bje-lalovca, a kasnije i Sarajeva, koje poslije dvodnevno boja i zauze.

Treći je dan Ahmet stigao na Klis. Hadži-Selimage je bio zapovjednik a vojska, skoro ona i onaka što no prvi dan na onaj glas prhnu ispred hana a drugi dan pobi bježeću katanu. Ahmet je odmah vidio u što je pao, on nije mnogo držao do ove vojske koja je samo vikala i nestrpljivo čekala Hadži-Se-limagine

zapovijedi da se udari na Maglaj. I Hadži-Selimaga je uvjeravao Ahmeta da čeka glasa sa Spreče, pa će istom jedne noći na Maglaj.

Dok je glavna vojska uz Bosnu napredovala, oko Spreče se vodio žestok boj. Kadno se zapovjednik ovog odjeljenja i ne obazre na opomenu gračaničkog kajmekama, već udari uza Spreču, skočilo je onda oko Tuzle sve što je bilo za oružje i - suzbilo austrijsku vojsku. Ova pobjeda osnaži narodnu vojsku još više, te potisne neprijatelja niza Spreču. U to stigne pljevaljski muftija, koji onda razvija na tromeđi Maglaja, Doboja i Gračanice onaj niz okršaja što traje više od mjesec dana.

Za sve to maglajsko građanstvo nije znalo. Svijet se samo čudio: da se sva ta promjena dviju vlada sastoji u tom da dođe sila carske vojske i napuni grad! Tek poslije će stići narod neko zlo, a zato se i oružje oduzelo da se narod ne može

1)7branit. Tako umovali jedni dok su drugi uistinu očekivali kad će se to porušit svetinje turske, da turci budu ono što su bili oni za stare vlade. No mnogi svijet nije vodio brige o tom, jer je u čaršiji silan promet i rad pa se nema kad ni da naspava. Već i seljaci navalili svakojakim živežem na čaršiju, suda još nikakva pa prodaji što hoćeš, i duhana puna čaršija. U tom seljaci nazrijevali onu pravu promjenu, novu slobodu.

Mehmed-efendiji su bili teški ovi dani. Mati neprestano tugovala za Ahmetom, a on joj na silu kovao svakojake vijesti daje kakogod utješi. Osim toga zeblo njega i od mnogih zlih ljudi koji nisu mogli čekat da nova vlada otpočne svoj rad, da pritište i uništuje turke, već zašli sad i panjkali mirne građane, podmetnuvši im prije oružja pod pojatu, da imaju oružja u kući, da stoje u svezi s onom vojskom na Klisu. Mnogi je odveden u posadu, prenoćio tamo ni živ ni mrtav od straha, dok bi se naposljetku vidjelo daje prav, pa ga oslobodi. Tako se i Mehmed-efendija bojao svojih negdanjih prijatelja, a onaj mu sukob prvog dana u Varošu nije spadao s uma. Stoga je sad ostajao u Tminama za poslom, a vrlo rijetko dolazio u čaršiju.

U neko doba učestaše glasovi za onu vojsku na Klisu. Seljaci dojavljivali da se spremaju na Maglaj, i čak koju večer kane udarit; ali posada maglajska malo marila za te glasove; kao da je u dušu poznavala Hadži-Selimagu koji nije mogo zastavit carske vojske na boljim klancima a da je sad izagna iz tvrde maglajske gradine!

Ali Hadži-Selimagina je četa zadavala dosta straha svojoj okolini. Donekle se sami seljaci pridruživali k njemu, a kad to presta, onda je Hadži-Selimaga izašiljao svoje vojnike po selima i nagonio svijet pod svoj bajrak. Kako je trebalo da se vojska Hadži-Selimagina i nečim hrani, to bi straža njegova gotovo svaki dan ulovila po više janjaca neg ljudi.

Ova vojska, u kojoj su okolišna sela gledala malo junaka, natjerala i ono malo građanstva što bijaše po selima, a što se još ustručavalo među Švabe, te se sve oseli svojoj kući u

118

Maglaj. I Muharemaga sjedio baš jednog dana u hladu pred seoskom džamijom razgovarajuć sa seljacima a u sebi razmišljao da se krene kući, kad paščad zalajaše a k njima hrupi desetak naoružanih ljudi. Među njima je bio i Ahmet, kom je zapovijed od samog Hadži-Selimage da i on ide sabirat svijet u vojsku. Kad opazi Muharemagu žacnu se. I ne sjednuvši, zagalami voda ove četice juzbaša Gutić:

- Ustajte, ljudi, kamo vam oružje?
- Šta hoćete od nas? - odupre se jedan seljak.
- U boj, na Švabu - zagrmu juzbaša.
- Ko će nam djecu čuvati? - ozva se drugi.
- To nije moj poso! - prikrči mu Gutić. - Zapovijed je od komandira da sve ide u boj.

Seljaci su vidjeli da je došlo zlo na kuću pa zamotavali svakojako, da se lijepom iskopaju. Za to je vrijeme Muharemaga šutio, a šutio je i Ahmet i sav strepio od nekog uzbuđenja. Da je znao da će nabasat na Muharemagu nipošto ne bi pošo, a on ionako nije hodao po selima i sabirao svijet, to mu je bilo prvi put. Znao je da je došao u blizinu svoje drage Ajiše pa ga spopala neka neopisiva muka i tuga. Gonilo ga nešto k njoj da je samo vidi, da se još jednom halali s njom, da je bolje utješi, ali rastat se od one družine a učinit to na oči Muharemage komu je iz očiju čitao neki prezir, to mu se nije dalo. U drugu ruku, ko zna i kad bi se sastao s njom da ga ne bi zaklela svim na svijetu da se prođe boja, pa... Zar ko kukavica ostavit vojsku i pobjeći u Maglaj il' se tu gdje sakrit? Ne, to on neće učinit!

Kako je ovim naglim sukobom zaplivaio u ove misli, prislonio se uz jedno deblo pa nije ni opazio šta se zbiva oko njega. Seljaci pošto su vidjeli da s Gutićem ne mogu izići na kraj, pristanu da će u boj pa odu svaki svojoj kući da se sprema i oboružaju. Tako i Muharemaga. No uzalud je juzbaša čekaio pred džamijom, nit se vratiše seljaci ni Muhareмага. Uzbjesniše svi od gnjeva na ovu neiskrenost i kukavštinu pa pođoše među kuće da ih silom izvuku. Ahmet se bojao da će

119udarit na Muharemaginu kuću, pa je ostao pred džamijom, a ovi se razišli po selu, no nigdje povoljna odziva. Seljaci ih dočekaše zatvorenih vrata, pa kad im se oni počeli groziti, ukaza im se zjalo puščano kroz šipilu, a oni natrag otkle su i došli. Tako su ih u zadnje vrijeme svud dočekivali.

Vratiše se kroz pusto selo svi gnjevni, a Ahmet tužan. Obazirao se nekoliko puta neće l' gdje god smotrit Ajišu, pa izašao iz sela, a uvijek gledao onamo. A sad ga opet spopadoše misli o Muharemagi. Zašto je on onako mrk i hladan prema njemu ko da se nikad nijesu ni vidjeli, mjesto da ga lijepo dočeka i još osokoli što se on jedini odvažio da se bije sa Švabom. To siromah nije mogao riješit. Al' u isto je doba mislio i Muhareмага o njemu. Šćaše u prvi kraj da se ukori što se ne javi Ahmetu; al' kad mu na um pane Ahmet, sin Omer-efendijin, a ko su mu amidže, brat, sva ta porodica, sve ulizice onih koji dadoše Bosnu Švabi, pa će se sad njemu ulizivat. Ahmet je eto doduše jedini od cijele skoro varoši pod puškom, on se sam bije, priznao bi Muhareмага sam sebi; ali on ne vjeruje da će i od tog boja što bit, kad su se oni u to umješali.

' ■ • 'X * ■ • ?

120

XX

Dokora je cijela dolina Spreče bila u rukama pljevaljskog muftije. Njegova je pojava probudila okolicu, podigla svijet u boj. Austrijska se vojska povukla Doboju i tu gradila šan-čeve. Duje, Becanj brežuljci oko Doboja bijahu mjesta žestokih okršaja, a dokora muftija prede na Preslicu, na ogranak Ozrena, kud vodi cesta od Maglaja u Gračanicu. Na oblu vrhuncu ove kose zakopa muftija svoju silu i odatle suzbijaše svaku navalu neprijateljsku.

Do tog je časa Hadži-Selimagina četa već bila sama sebi nesnosna. Ne usuđivali se udarit na Maglaj već mislili da će Švabo prije na njih navalit, pa kako se bijahu učvrstili, neprijatelj će iznemoći navaljujuć na njih, a oni će onda čili poi-skakivat iz svojih meteriza i - Maglaj je njihov za dva sata. Ali oni iz Maglaja kao da nijesu ni znali za nju. I još koji dan pa bi se ta četa razasula da ne odjeknu top sa Preslice, a tada ova četica nanovo oživje.

Jeka topova i graja pušaka sa Preslice čula se i u Maglaj, pa Mehmed-efendija se odmah požurio u čaršiju da sazna što za onaj boj, a i za brata da što čuje. I majku su mu oni topovi probudili i ustrašili kao i dve druge, al' nju u neku ruku i obradovali, jer je po tom vidjela da još ima boja, da bi njezin Ahmet još mogao bit živ. Mehmed-efendija hodao čaršijom i već da pode kući, pošto je razabrao za muftiju, kad mu poznat čovjek dade znak i upravi uskim sokačićem. Mehmed-

121-efendija prista za ovim, pa kad se nadoše nasamu, otpoče ovaj:

- Imam da ti kažem selam od brata!
- Alejćumu-selam! - prihvati Mehmed-efendija pa odmah priupita:
- A gdje si ga vidio?
- Na Klisu.

U taj je čas prošao mimo njih Muhareмага, pa kad smotri njija pogleda onog sa začudenjem, al' odmah obori oči zemlji pa promače. Poznao je negdašnjeg drvara Aliju, a koji je prije tri dana bio kod njegovog Bratinićima s Gutićem i Ahmetom da ga goni u boj. Mehmed-efendija to nije opazio, već je govorio momku:

- A kad si ti bio na Klisu?
- Ja sam jutros u zoru ozgor. Došao da kupim koješta, da obiđem kuću, pa ću opet večeras!

Oko Mehmed-efendije se čaršija okrenu. Nije mogao ni zamislit taku lukavost da čovjek diže pušku na Švabu i u isti mah dolazi među njih kao biva ni luka jeo ni... a sad opet u boj! Mehmed-efendijina čud i iskrenost nije dala da se on tome ne odupre. Da je bila od cara zapovijed, možda bi i on sam išao u boj, al' ovako ovamo se predat vojsci, a potajno se išuljat pa dignut pušku, to, to mu bilo nekako odvratno. To ga je zbunilo pa čak poslije priupita:

- Pa šta veli Ahmet, hoće li skoro amo?
- Meni kako se čini da neće. Sad će nas polovina ići na Preslicu, pa mislim da će i on.
- Bi li ti njega mogao kakogod sklonit da se toga prođe?
- Teško. Neki dan smo zajedno hodali kojekuda, nagonili svijet u boj pa se svrnusmo i u Smrdin. Lazar mu je kazivao tvoju poruku, al' on ni da čuje.
- Meni je s matere, a ja njega ne bih molio da dođe. Istina, volio bih da se prođe, da ide svojoj kući, ali...

122

- Eto nas do koji dan, - ubrza drvar na silu se smiješeći, - samo da ovim pogledamo u leđa, - upre on palcem preko ramena u skup vojnika koji su mimo njih prošli.

Mehmed-efendija gledao drvara nekoliko časaka pa onda dobaci:

- Molim te, Alija, ako ga opet vidiš, kaži mu da si se sastao sa mnom, kaži mu da smo svi zdravo, osim matere; ona je više bolesna nego zdrava, pa eto, sad kako on hoće!

Mehmed-efendija se povratio u Trnine, ali pun vijesti, pun nekih zagonetki, brige. Sastajao se s nekoliko svojih prijatelja pa mu napunili uši o muftiji, o zakopanoj vojsci na Preslici, o svemu tom, pa onda svi zajedno iz svega toga crpili za sebe novu brigu, gledali u događaje koji mogu biti sasvim opasni po njih. Desio se tu i Numan-efendija pa bi im kojiput raspršio te strahote i polago glavu svoju da će se Švabo sit nasjediti u Bosni, što će mu tobož nauditi od muftije; ali dok se taj muftija ukloni s Preslice, ko zna šta oni mogu pretrpjeti! Toga se jedinog i Numan-efendija plašio. Ta eto nema dana kad se ne odvede po jedan građanin onamo u ordiju; pala, veli sumnja na njeg da stoji u dogovoru s onim na Klisu. Ko je to nabacio na njeg, nije bilo teško pogoditi. Varošani hodali čaršijom kao i obično, otkad se promijeniše prilike, otvorena čela, izbočenih prsa; al' otkad ovo zapuca i na Preslici, gledali oni građane nekako podmuklo, luđi se podsmjehivali ispod v brka, a lukaviji priječali očima.

Sreća je bila što bi brzo istina izbila na površinu; odvedenog građanina zadržali bi po jedan dan i noć pa ga pusti, uvjerivši se daje ono bila kleveta na njeg. Pa je Numan-efendija razgovarao družinu i htio svakog da uslobodi, ako ga i odvedu da će ga najposlije pustiti. Ali baš tih se dana dogodio slučaj koji je svakom zadao nove brige. Trojica se, vele, za-klela za jednog mladog bega daje sto momaka poslao muftiji na Preslicu, pa da će i on ovo koji dan onamo. Vojska je odvela mladića u logor i tu su ga čuvali pod jakom stražom. Kad je to čula mati mu, koja je još uvijek stajala dva sata od

123kasabe, pala u nesvijest od tuge za jedincem svojim. I da je dulje tako potrajalo, rastavila bi se sirota sa životom; već stoga ubrusiše dvojica zapovjedniku da izbave mladog bega, ako ne sa svim, a ono bar da uvjeri tužnu majku da joj je živ, pa će opet dragovoljno k njima. Zapovjednik usliša molbu i dade mladiću dvadeset i četiri sata vremena, al' kad on stiže onamo i obradova majku svoju, evo ti onda ko naručene nove nesreće: Gutić sa svojim opsjede kuću. Tek što ga majka zagrlila, morala ga pustiti u novo sužanjstvo. Bega odvedoše silom na Klis, ne da se bije, jer on za pravo još i ne bijaše dorasto za boja, već da ga prosto - ucijene. I beg je sjedio na Klisu uz Hadži-Selimagu kolibu u prangama kao najveći kažnjenik, a u Maglaju je bio u isto doba proglašen za odmetnika. Od to su doba klevetnici još bolje uspijevali.

To je mnogog bacilo u brigu, pa i Mehmed-efendiju. On se bojava najviše da ljudi zla srca ne iznesu i na njeg daje on baš sobom otpremio brata u boj; al' ipak činilo mu se da oni još uopće i ne znaju za Ahmeta, a osim toga mislio: gdje stoji u Tminama da se oni njega sjete onda kada ga vide. Bit će dakle bolje da se uklonim, mislio Mehmed-efendija, da im nijesam na očima, pa od to doba i rijetko išao u čaršiju, a i kad je išao nije udario na Varoš. Gdjekad bi mu opet sinula glavom misao da ode u sud i da ponovi poznanstvo sa zapovjednikom, daje tobože sigurniji; ali Numan-efendija mu reče nekom prilikom: čeka se, veli, dok prestane vatra, pa će svaki (činovnik) zauzeti svoje mjesto.

Međutim nastao i ramazan, Mehmed-efendija se usteže od čaršije s opravdana razloga, a ionako nekako se u Tminama vrlo obiko. U početku ga je mati prisilila da ostane tu, a sad bi ga ko teško sklonio da se oseli u kasabu. Onaj inače lahki poso oko šljiva i pušnice, al' za njeg dosta trudan, umarao ga danju, pa slatko jeo i spavao, a svježiji ga zrak jutarnji uprav krijepio, pa bi često dopro u ovo bumo doba da sam sebe ukori što se davno nije kanio suda i čaršije, pa živio ovdje u ovoj krasoti i uživao prirodne slasti koje mu ova okolica pruža.

124

Koliko god se Mehmed-efendija ustegao od kasabe, ipak nije mogao pustiti s vida razvitak događaja u Maglaju, a i na Preslici. On je gotovo svaki dan slao malog Aliju da obiđe tobož kuću njihovu i da po dogovoru sazna od amidža svojih koju novost. Tom je prilikom mali imao da razabire što i za Ahmeta, al' njija su dva imali dogovor muče matere, da mali ne kaže materi, ako što sazna prije, nego to stariji brat ne čuje. Mehmed-efendija je svaki put znao materi skovat po koju lijepu vijest za Ahmeta, da ga je neko vidio gore kod Klisa a on, veli, samo čeka zgone da škrine, da se ukrade. To je on njoj govorio samo da je utješi, a u sebi mislio da mu to neće trebati dalje, već samo dok prestane boj na Preslici da će onda Ahmet doći i od sebe.

Mali je to jedva dočekao. Otišao u Maglaj, obiše kuću, vidio se s amidžama, pa onda strugnuo Muharemaginoj kući da se vidi sa svojim jaranom Mustafom, postoje čuo od brata da se i Muharemagu povratio. Kolikog li veselja kad se vidješe poslije toliko vremena, a tek kad ga opazi Ajiša: na licu joj titrala radost, saletila ga pitanjima: kako su mu kod kuće, mati, snaha, kako su proveli ovo vrijeme i hoće li naskoro doseliti. U to se umiješala i Muharemaginica, i ona pitala za majku, za sve, pa i za Ahmeta. Alija im sve kazivao, ma kitio, kitio, pa bi se onda opet okrenuo Mustafi i gledao u njeg, kao da nije vjerovao svojim očima daje to njegov jaran Mustafa. Taj sukob Alijin podsjetio Muharemaginicu na minule događaje, pa lutala u mislima: šta se sve iskalilo na njima za ovo nekoliko dana!

I Ajiša se sjetila one bune, bijega njihova, života u selu; al' njoj izgledalo da se već vraćaju stari dani. Bili su odmakli od svoje kuće daleko, mislila za kuću, za Ahmeta, da se možda neće više vidjet; al' evo vratiše se, nadoše sve ko i prije, eto i Alije i njihove kuće, samo - samo još Ahmet da dođe, pa... i ona počela sve zaboravljat, počela se tješit a mislit samo o Ahmetu. I zato je molila Aliju da im se češće navrati, da tako 125sazna štogod, dok Ahmet jednog dana ne obraduje i nju i sviju.

Od toga je dana Alija često dolazio u Maglaj, a nikad ne bi propustio da se ne uvrati Muharemaginim. S Mustafom bi se zabavio po čitav sat i više, u to bi došla i Ajiša i raspitivala za Ahmeta. On joj donekle kazivao što je znao, a od neko doba ponavljao one iste vijesti koje bi Mehmed-efendija skro-jio materi, pa bio tako preprodavao Ajiši, samo da joj kaže nešto da je umiri, jer je vidio da se njih dvije najviše brinu za Ahmeta. Muhareмага je zatjecao Aliju u svojoj kući, pa s početka mu nije bilo zazorno, a kasnije mu bivalo i zagonetno što to "njihovo" dijete zalazi u njihovu kuću. Da Alija prenosi kakve poruke od njegove kćeri, nije mogao ni pomislit jer je znao daje Ahmet u boju; ali ipak nije mu bilo po čudi da se njegovo dijete družu s Alijom, ako dolazi porad Mustafe njegova, a pogotovo da mu Alija još i u kuću zalazi. Ali te ga misli obuzimale samo kad bi dječaka smotrio u svojoj kući, pa bi opet brzo sve smetnuo s uma. Ovi su dani u Maglaju bili najzagonetniji, najraznoličniji. Za ljude radine, koji shvatiše ovu navalu silne vojske, ovaj rijetki promet, kao bujicu nadošle rijeke, za te ljude bili su ti dani najplodonosniji u životu. Samo ako hoćeš radit, sermije ti ne treba, svojom snagom, okretnošću moreš steći da se dugo sjećaš tog vremena.

Dok su jedni pazarivali sa strancima i neslušajući šta se okolo zbiva, drugi su pozorno slušali onu graju na Preslici. I čudnovato: susreteš se s ljudima s kojim ti se eno onamo braća biju, ti gledaš u njeg, on u te, kao da se ona gudnjava topovska ni jednog vas ne tiče. I jedni su baš zbog toga izbjegavali svaki sukob sa strancem, bio on vojnik il' kolar, a neki se čak ustezali i oružje predat, već se to zakopavalo kojekuda po potocima i dupljima bukovim, dok se vidi šta će bit od one vreve na Preslici. U tim je danima najviše moglo biti klevete, i ljudi toga srca, kad im je trebalo neke podloge, išli po okolici grada, sabirali bačeno oružje pa podmetali nevinu

126

svijetu u pojate i dvorišta da se vojska uvjeri, kad se na njegovu prijavu istraga povede.

Eto, tako jedni trgovali, drugi klevetali, a treći gledali obješenih šaka kud Bosna teče, a u sebi očekivali svršetak boja, a pogledali kad će jednog dana zatutnjati zemlja pod katanom, koja poput one, što izginu prvi dan, bježi niz Bosnu natjerana tobože drugim dijelom muftijine vojske, dok uistinu i Sarajevo već bijaše palo carskoj vojsci u šake. Dok bi jedni uvečer zadovoljni prebrajali novce što su danas zaslužili, razmotavali pljesnive i zgužvane banke, drugi bi se grlili i bratili s vojnicima koji su pod večer zalazili šetnjom do njihovih kuća, a gazde ih svraćale na čašicu, pa onda udri u pjesmu i u isto doba pogrđuj rurke kako se najernje more. Treći opet skupi se uvečer u one iste kahve gdje su i prije provodili po cijelu polovinu svog vremena, pa ili šuti i gledaj preda se ili benetaj i nagađaj šta će bit na koncu konca.

Ta svagdanja i svakonoćna sijela ne bi bila bez Muhare-mage. I on je tu sjedio i obično šutio, samo slušao šta se zbori. On se uopće rijetko upuštao u razgovor, al' je bio vazda svojih misli, nepomičan u tvrdokornosti svojoj. On je od oca naslijedio da prezire svaku novotariju pa otkad nastupiše ovi događaji, on samo proklinje Osmanlije što dadoše Bosnu Švabi; i stoga je biou ovo vrijeme nezadovoljan, ogorčen. I sad da ga pitaš kako bi on želio da se svrše svi ti zapletaji, on ti pravo ne bi umio kazati. Ko zna, more bit, kad bi se sve to preokrenulo nekako drukčije, more bit da bi baš i on uz ostale okrvavio svoj nož; ali šta bi bilo poslije i šta treba da nastupi, kako da se živi, pa makar eto po najboljoj želji njegovoj, to nit ga pitaj niti ti more kazat. Sjedeći u kahvi slušao on silni štopot od mnogobrojnih kola što bi dopirao preko Bosne, slušao topot vojnika koji bi svaki čas prolazili čaršijom, naslušao se onog preklapanja u kahvi, pa onda kući - onako isto nezadovoljan. Čeljad ga njegova dobro poznavala, al' ipak nazrijevali po onoj njegovoj hladnoći da još nije kraj teškim vremenima. Sirotu Ajišu pored toga morila briga za Ahmeta 127pa je svaki put teško očekivala Aliju da ih obraduje kojom vijesti, a - tek njegov posjet bivao za nju razgovor, neka promjena u onom jednovitom životu, punu brige.

Aliji je valjalo svaki dan u Maglaj. Išao je vazda po zapovijedi brata i majke, a bila mu to i neka usputica da posjeti svog jarana Mustafu. Prije ove bune oni se nijesu ovako kod kuća slazili; ali prije se vidali u ruždiji, bili zajedno u igri, a sad nigdje ni igre ni prilike da se sastanu. Osim tog njihovo prijateljstvo onim rastankom, dok bijahu na selu, postalo nekako čvršće a kako se u ono doba ni Muharemagini nijesu ni s kim vidali, Alija je bio jedini koji im je vrata otvarao. Kad bi došao natrag, ispričovijedao bi majci i bratu, gdje je bio pa bi majci i selam izručio od Muharemagine čeljadi. Omer--efendinica bi drugi dan ubrala sobom po sepećik šljiva pa pošalji Muharemaginici, znajući, da u njih nema nikakva voća u kasabi, pa kad bi on pošao, a ona ga isprati:

- Eto, ponesi im to! - rekla bi mu - i selam ćeš im, pa reci nek nam dođe Muharemaginica!
Mehmed-efendiju bi to obradovalo što mati ovako poručuje po njih; nadao se da će se početi slazit, da će se razgovorit i početi zaboravljat po malo svoju tugu.

Alija bi to odnio onamo, kazao im selam i poziv majčin, što bi ove vrlo obradovalo; ali se još zadugo neće moći usudit da kud prohodaju.

Tako Alija bio neka svagdanja sveza između onih dviju kuća koje su u onaj mah bile udaljene jedna od druge, al' uistinu mnogo bliže neg prije. Svaki dan mogli čut jedni za druge.

Muharemaginica često govorila mužu samo da ga kakogod odobrovolji, i radosna pohvalila se kako im je Omer-efen-dinica poslala koješta iz Trnina, pa bi čak i njega ponudila; al' on vazda jednak, ne bi joj ni odgovorio, a pogotovo kad mu govori o prijateljstvu s onom kućom koju on od srca prezire. .. ,

... ..

128

XXI

!

i

Otkad je zapucalo i na Preslici, ona je četa na Klisu oživjela. Hadži-Selimaga se razmahao, davao zapovijedi na sve strane, dobivao glasove o onoj vojsci i već odaslao jednu četicu tobož u pomoć. Sad se evo sprema druga četa na Preslicu i Ahmet je obletio zapovjednika da i njemu dopusti da ide u boj. Hadži-Selimaga je oklijevao, žao mu bilo Ahmeta, a u isto se doba radosno smiješio što ima tako hrabrih vojnika koji od sebe hrle u vatru. On se ispričavao da ne može ostat bez "buljuk-emina", makar da mu uistinu nije ni trebao, jer nit je on imao popisa svoje vojske, nit je znao koliko je ima. Nit joj dijelio hrane ni džebhane, svak donio uza se što je imao, a janjaca što se dotjera koji dan, to se i pojede. Nije on ni zapovijedao toj vojsci; kako god je mogo vojnik pristupit četi bez zapovjednikove dozvole, tako je mogo i otić da mu to niko ne zabrani.

Mrak je pao, a do sat-dva li imala je krenut četa sa Klisa na Preslicu. Ljudi se čisto odjenuli, na nogama lahke opanke na toku, na leđima torba, kuća i pokućstvo, a u desnici os-traguša, pripravna na svaki mah. Čekalo se da se pođe. Hadži--Selimaga je pozvao k sebi najodabranije momke da ih nasa-vjetuje kuda će i kojim putem, pa im još dugo koješta govorio ako bi im dušman presjeko put, a noć tamna, gluha, kako treba da se drže kud da udare. Bilo je neko doba noći kad im reče da mogu ići i vojska krenu bez reda, kroz gustu tamnu noć, ne drumom, već stranputice, kroz šikaru. Ima znanih ljudi

129 iz tih krajeva pa vode vojsku prijekim putem, a doskora će i mjesec da im privisjetli. Krenuše kao sjene, kao strašila, nijemo, gluho, samo što bi u kog oružje zveknulo, il' pod nogom grana pukla.

Odmakli su od Klisa i zapali u prisojnu dolinu punu mraka, a išli u dugu lancu, kad Ahmet osjeti nečiju ruku na ramenu. Obazre se, al' ne može raspoznat druga dok mu se on ne javi.

- Jesi li' ti to, Salih? - ozva se Ahmet, pošto ga ovaj pozdravi.
- Jesam.
- I ti s nama? k;!--. ?..>:.' • ■ ■ . ■ < i": ., .,.'>:.. „■■
- Bezbeli.
■ ;. ;. ;. ■■■■. • ■ . ■ ■ ; ■ ■ ' Oni uporediše. v ! ■ ■ <■■■■>
- Ma jesi li' ti s Klisa? - upita ga Ahmet. -<"'■'■'■'■'■' ■ ■ < - Jok. Ja sam sad iz Maglaja.

Ahmet stade od začuđenja.
- Pa sam došao ovdje blizu Klisa i čekao dok vi naidete, - nastavio ovaj. - Znao sam da će vojska večeras na Preslicu, a znao sam i za te, već prežam te evo imam da ti kažem nešto!

- Šta je? - zastade Ahmet.
- Da nas neće čut kogod? ' :/
- Neće!
- Bio sam i u Tminama. [.' ■ -; 0<-t, '.

Ahmet se začnu. " !
- Pa brate, mati ti plače, bogami suza ne suši. ' iJ
- A otkuda ti onamo? - u čudu će on.

- Ma sukobi me mali ti brat na čaršiji, pa kako me i neki dan, kad sam odlazio, Mehmed-efendija pitao za te, znam da će im biti drago, ja kazah malom za te da si zdravo, al' on onda udari molit da idem u Tmine da mi ima Mehmed-efendija nešto kazivat, to da je reko njemu ako koga vidi odavle da ga dovede onamo k njima.

Ahmet to tužno slušao.

- Mehmed-efendija veli da je tražio kogagod mahsus da pošalje po te, al' nema nikog. Kad dođoh, brate, mati ti zacvili

130

iza vrata kućnih: "Pobogu brate, kaži mi pravo, je l' mi živ sin?" E, znaš, Ahmete, kameno bi srce pustilo suza kako žena cvili. Već daj, prođi se, pa hajde kući! U mene daje tako, ja bi se vjere mi proso i Švabe i svega, ovo tebi kažem, znaš, a evo istina idem i ja sad na Švabu; ali brate, mati nije šala! a bogami ne bi je gledao da onako cvili, da bi od jedanput steko pašaluk u ovom boju.

- Ta niko se ne bije za pašaluk, - odvnu Ahmet, pa mu se u isti čas istrže dubok uzdah.

- Ha, a prije toga ne kazah ti, - ubrza Salih sjetivši se nečega, - prije toga, kad pođoh s malim u Tmine, udarit ćemo preko Stranice, uputi se odnekle onaj Muharemagin, eno oni su vazda zajedno. Ovaj mu zar šapnu, a ono poteci kući i kad bijah pokraj Muharemagine kuće zaustavi nas mali, a iza kapije se oču ženski glas. To je bila Ajiša tvoja. "Tako ti Boga, veli ona, selam ćeš Ahmetu, i kaži mu nek se prođe toga, nek ide svojoj kući!"

Ahmata su dimule te riječi. Srce mu jače zakuca, u grudima neka tjeskoba, a suze navalile na oči.

U taj su se čas muklo iskašljavali ljudi, koji su ih stizali, a oni išli, oba šuteći. Ahmetu je bilo teško. Sad je vidio da je svojom tvrdom odlukom tagnao u tugu, u žalost dvije ženske glave, one koje on najvoli, za koje bi poginuo. Išao kroz mrak, a zaplivaio u duboke misli, tamne poput ove tamne noći kroz koju evo gazi

- u boj, u vatru. Pa ko zna ne čini li možda tim gore što je prouzročio tolike majčine suze nego li da u boju bogzna što postigne? Išao, mislio i korio sam svoju naglu odluku, ali... srce ga vuklo onamo, u boj, a slutio da će tu biti svemu nekakav kraj. Svi su dotadanji bojevi bili uzaludni, a ovaj, činilo mu se, da će bit odlučan, zadnji, pa da će se on onda povratit veseo stoje nadbio neprijatelja. To ga yuklo da se ogleda još u ovom boju u kom nije ni mislio drugog švr-ve^]7Tffa" stišavala u njemu bol

što je osjećao za majkom, za Ajišom, koje sad tuguju, čeznu za njim. ^a ^ad odbi|ao od sebe onu ludu misao da bi se on pokorio dušmanju^oložio^ mogao ni

131 zamislit onog gorkog položaja da bi on mogao živjet pod neprijateljem, mirno gledat zla koja on čini kad bi već i okrenuo glavu od čitaba i ne slušao što mu kaže. U taj se mah opet sjetio ostale svoje braće sugrađana, ta i oni znaju što je čitab, pa čak eno hodža njegov, od kog je on najviše naučio, eto on najbolje zna božije i svečeve zapovijedi, pa on se ne bije! Ali oni vele daje i to zapovijed, da čovjek sluša starijeg, cara i zapovjednika, a car je dao Bosnu, pa... Bože dragi, il' sam ja znaniji i bolji turčin, il' su oni izdajice baš sve s reda? pitao on sam sebe. Zašto se ja bijem? Ah, dušman šala nije! Udarit će nam na din, obraz, imetak, a ko će to podnosit...? Išli tako kroz nijemu noć, Ahmet utonuo u misli. Najedanput se on sjeti Švaba, oni već tri hefte sjede u Maglaju, pa se okrenu Salihu:

- Zbilja, Salih, ne pitam te ništa za Švabe. Ima li ih koliko u Maglaju?

- Sila jedna!

- AP onako, udaraju P na svijet?

- Jok, brate, ko im nije skrivio. Vala sam pito ljudi pa vele sad zasad ništa, nikom ni mukajet.

- Nijesu nikom na kuću udarili, il' na džamiju?

- Jok, brate. Već čak, veli, slobode svijet da ih se ne plaši, da radi svak svoj poso, aP... ja im to ne mogu vjerovat.

- Pravo veliš. Ko zna šta bi bilo poslije, kad bi oni ovdje ravno stali nogom.

- I ja tako mislim.

Ahmata je ovaj mali razgovor odvratio od majke i one tjeskobe koja ga bijaše obuzela, pa sad razmišljao o budućnosti, a sudbini turskoj, kad bi Švabo osto u Bosni. Sad mu se vijale crne slike ispred očiju: kako bi najprije nestalo džamija, pa onda... uh, jeza ga spopadala, ni mislit nije mogao. U taj se čas Salih dosjetio kud ih odvede njihov razgovor, a on se zakleo tužnoj majci Ahmetovoj da će ga skloniti ako ikako mogne da se povrati kući svojoj. Stoga on opet svrnu Ahmeta:

- Ali opet, ti Ahmete, nit moreš pomoć ni odmoć ovoj vojsci. Na Preslici kažu vojske ko na gori list; ti jedan ja bio,

r

ja ne bio, a utješio bi majku svoju kad bi se vratio. - Evo, biva, oba idemo na dušmana, a bogami, vjeruj Bogu, u mene da ima, pa da onako jadikuje za mnom, ja koračio ne bih od svoje kuće. AP znaš fala Bogu, nit mi staro kašlje, štono vele, ni mlado plače, pa...

- Ti Salih dobro znaš šta bi bilo da Švabo ostane ovdje! - zastade Ahmet i pogleda u druga, koga je kao sjenu gledao uza se.

- Znaš li? - ponovi on ozbiljno.

- Znam.

- Džamije najprije, pa onda avlije, a znaš, čuo si što kazuju stari ljudi kad je ono prije nekad udario kaurin, pa stjerao i žensko i muško pred Kuršumliju džamiju, a djecu bacali pa na sablje dočekivali.
- Znam, čuo sam! - uzdaše ovaj.
- Ja kaži mi sad, ko bi to moglo gledat? Salih je šutio.
- Ja mislim da turčinu čovjeku nema preče ništa nego ustati i braniti se, a brate Salih, ti znaš, mati je svaka mehka srca, vehne za svojim sinom; ali... poginut, poginut svjetla obraza, bolje sto puta nego li to dočekat. Ahmet je izgovorio te riječi tako ozbiljno, dirljivo, da se u Salihu istom sad stvorila prava odluka za boj. Dugo su išli šuteći, oba zaplivali u duboke misli. Ahmet je od toga prešao na razmišljanje o boju, a još i od prije želio da čas prije dođe na Preslicu da vidi tamo vojsku i položaj, jer ono na Klisu, koje je više sličilo četiri hajduka nego li vojsci, ono ga često nagnalo u neku tugu pa bi sam sebi jadio i proklinjao današnji naraštaj. Salih je već davno pregorio Ahmetovu majku, i njene suze; Ahmet ga je potpuno predobio i on zaista mislio o tom: kako će sve to izgledati veselo i lijepo, kad oni natjeraju dušmana u bijeg. Pred samu zoru stigoše na Preslicu. ;.... 5

133XXII

Prevalila je polovica ramazana. U Maglaju život, kao i obično, raznolican; kako je ko shvaćao te dane, tako ih i provodio. Vrijeme prolazilo nekom ko mutna nabujala rijeka, a nekom bi se otešlo, pa zijevao i zdvajao od silne dosade, od zamršene neke neizvjesnosti, al' ih zanimala ona graja pušaka na Preslici koja bi gdjekad prestala po dan-dva i bi reko da je i tom kraj, kad najedanput opet složi, opet u nebu uzavri. Svaki dan za radina čovjeka bio plodan, obilan, dosta je samo jake mišice da napuniš džepove, a kamo li ko je imao koju paru pa otvori čefenak. Na noge ti dođe i kupac i prodavač, a ti samo zgrči dobit. Eno jedan nasred sokaka sa saksijom i posuđem kahve, a sutri dan evo ti jednog jučer-anjeg mu mušterije, baš prednjaka njihova i nasvjetuje ti svog "Muju" da drugi put uz kahvu ponese i mlijeka. Ta u nas samo djeca mlijeko srću, čudio se Mujo, al' ipak poslušao i za nekoliko dana, ta eto odmah iza one vatre, kuću čovjek sagradi, pa dok je živ zahvaljivo čestitom prednjaku što ga naputi.

No začudo, koliko je god bilo malo naših koji nijesu imali kad od posla brojiti one topove na Preslici, čini se i vojska, posada maglajska, kao da ništa ne zna za to. Vojnici su redovito ophodili varoš i okolicu, dobro se pazilo i vidjelo da varoš s okolicom, s vojskom na Klisu nema nikakve sveze.

I koliko se god činilo da posada ne vodi računa o svemu, pa i o onoj vojsci na Preslici i na Klisu, a pogotovo da ne drži na oku građanstvo, ipak Varošani su bili prvi koji su

134

imali prilike uvjeriti se da nije tako. Gospoda, kojoj su oni dojavljivali tobožnje glasove za mnoge građane da su u svezi s vojskom turskom, ta ih gospoda hladnije primala neg prije. Štoviše, ispituje se tu sad nadugo i široko o prijavi; a malo kasnije evo i zakletve, kojom treba potvrditi prijavu, pa onda najoštrija opomena, ako to bude - laž, da će onda on mjesto onog koga hoće prava da ocrni. Naposljetku rekoše daje Simo Blagojević, sinovac onog Jose koji ne može na sve doprijeti, da je taj Simo odsjedio četrdeset i osam sati u hladu pod jakom stražom, pod teškom kaznom, što se dokazalo da je bio došao da okriviti prava turčina. Taj je glas bio nemio udarac za one koji traže neke naknade u ocrnjivanju turaka za onaj zulum staroga vakti. I oni sad samo stenjali na Numan-efen-diju, kog su prvaci zapazili, on da se znao ulaskat gospodi, pa sad njemu više vjeruju neg njima svjema.

I sad ljudi toga srca, koji su do jučer osjećali na svojoj šiji tursko gospodstvo, ti ljudi krivili za to pojedine građane koji su plaćali u "aznu" porez ko i oni, a išli u boj i za njih i za se, - pošto im se kapetanova vrata počela zatvarati zašto oživljavati stare uspomene turskog zuluma, a to pričali i punili uši veselim vojnicima koji su zalazili među njih da se zabave. Al' momci to čuli i ne čuli, radije se šalili, pjevali i razgovarali s njihovim djevojkama.

Eto, taki bijahu ovi dani u Maglaju, vrijeme neizvjesno, život raznolican: ovamo puca, ovdje se trguje, a zamišljen svak za svršetak svega toga. Mehmed-efendija je sa svojom čeljadi najmanje znao za tu raznolikost. Alija bi mu dosta koješta nakazivao što je vidio, čuo u čaršiji, a po svemu on nije mogao naslutiti ništa kao ni oni koji su u Maglaju živjeli. On se lijepo zabavljao poslom, pa i samoća mu ona ne bi bila nesnosna da nije mati bila tužna za Ahmetom. A nju je opet u zadnje vrijeme tako zaokupila čežnja i briga za Ahmetom da se gdjekad nikako utješiti ne bi mogla. I oni su čuli onu vrevu na Preslici pa bi nju gdjekad one puške razgovorile, mislila kad još ima boja da još ima nade za Ahmeta, a gdjekad 135je opet zaokupila taka briga, znala da joj je sin u onoj vatri, pa... onda je salijetale svakakve slutnje. Kad bi koji dan puška prestala, ona bi se oveselila jer se sad more nadat sinu svom; al' kad bi je i opet nada prevarila, onda opet udri u tugu, u plač...

Mehmed-efendija joj kovao vijesti, smišljao, pa se i zaklinjao da je živ; al' uzalud. Ona i kad bi se utješila, to bi bilo kao da bi joj to vrijeme donijelo. Kad god bi Alija pošao u Maglaj ona bi ga često ispratila kojom

riječi, pa pošto bi znala da će se on i Muharemaginim svraćat, poslala bi im selam i poručila da im dođu. Zato je sad Mehmed-efendija govorio bratu da on svakako skloni Muharemaginicu da ih posjeti; nadao se da će mu se mati makar koliko utješiti. To je on kazao i bratu zašto čini, pa je Alija sad izručio Muharemaginici, ne poruku i poziv, već uprav molbu da ih posjete u Tminama.

Muharemaginica je to primila kao i obično zahvalivši im na tom i obećavajući, pa se u to obazrla na kćer i nju taj čas promatrala. Ajiša bila što koji dan nujna, zabrinuta. Pri povratku njihovu bijaše ona vesela, mislila daje svemu kraj; al' sad, sad eno opet čuje gudnjavu topova, a Ahmeta nema. Muharemaginica vidjela da joj kći čezne, da je nevesela pa ko baš u taj čas smišljala da bi joj se i kći malo razvedrila, da se izvede kud. Al' Ajiša ni bijele ni crne. Najvolila štitit, uzdihivat, eto to joj je sve.

Dok je mati tako motrila Ajišu, Mustafa je oveselio se jaranu svom, poveo ga u avliju da mu pokaže nešto, a njija dvije ostale u sobi. Mustafa je uzeo sohu u šake, pa se sad na avliji načinio kao vojnik, izbacio prsa, koračao odmjereno i sohom se vježbao kao vojnici sam sebi dajući komandu. Alija ga gledao u čudu.

Mustafa svako jutro gledao tu u kom-šiluku kako se vojnici vježbaju, pa već i naučio nekoliko kretnji i vježbi i sad oba žalila što i Alija nije u Maglaju da zajedno gledaju, ko što su prije gledali turski asker kad se vježbao. Tom se prilikom počela obnavljati u njima ona nji-

136

J

hova sanjarenja da i oni budu vojnici, da izuče pa da zapovijedaju u vojsci. To su oni mislili prije, a sad im se ta misao povračala i oni oba sjeli jedan uz drugog i razgovarali ko djeca o svačemu: kako li se postane zapovjednik, gdje li se uči, šta li se uči. I oni tako razmišljali, razgovarali i uzdisali; da im je izučit, da im je pripasat sablju i vojsci zapovijedat, za tim je obojicu srce vuklo. U neko se doba Alija sjetio da valja kući, pa kad pode Muharemaginica ga isprati obećavajući da će ih posjetit koji dan.

Alija je upravio čaršijom u mislima na koje ga potače drug mu Mustafa, a u živoj želji da se i oni doskora dosele u Maglaj, da se more družiti i zabavljat s Mustafom. Zaokrenuo je kroz Varoš i promicao kroz skupove čeljadi i vojnika da ga skoro ne bi niko ni opazio. Pred Josinom kućom bilo pusto. Tu, u avliji, sjedio Joso, a do njega jedan vojnik, oba pijani. U taj čas tuda naišla hrpa vojnika koji se šetali, pa kad ih onaj smotri, poče ih dozivat u avliju, al' ni jedan da svrne k njima. Ovome kanda bila muka što ga ne htješe poslušat pa ih opet zvao, al' više zapovijedao, a oni - očito se vidjelo, da se voljeli uklonit onom društvu. Alija je međutim promako mimo njih i brzo zaokrenuo kući svojoj. ''

■:■ ■

<J

T. < ..;

/ I,

H V

137XXIII

Austrijska vojska zauzimala jedno mjesto za drugim. Dok je glavna sila davno već prokrčila put dolinom Bosne i zauzela Sarajevo, a druga uz Neretvu sve do Konjica, sporedna su odjeljenja vojevala na četiri razna kraja Bosne i Hercegovine, pucalo u isto doba na Ključu, Trebinju, Mokrom i oko Doboja. No dok se onamo bilo da se osvoji samo ono mjesto, kod Doboja se vodio boj za cijelu Spreču - sve do Drine.

Muftijina je sila bila na obje strane Spreče, a došla je do same Bosne, pa se htjelo da se prijeđe na glavnu cestu što vodi Sarajevu da se tako austrijskoj vojsci presiječe put. Ali je austrijska sila iz utvrđenog Doboja svaki dan navaljivala na muftiju takom žestinom da se ovaj naposljetku ne može dalje uzdržat u svojim utvrdama. Na lijevoj se obali oko Preslice, Lipca i Potočana razvi žestok boj koji je dva dana trajao.

Muftijini su dobrovoljci bili prisiljeni poiskakivat iz svojih šančeva, a tada je bila navala s obje strane. Dim se uhvatio, sve se izmiješalo, nikom nije bilo do utvrde, boj se raširio na sve strane. Među prvim muftijinim junacima viđao se i Ahmet, pa koliko je sam srtao u ljuti boj i žestoko kreševu, toliko se obazirao na svoje drugove, sokolio ih i poticao u vatru.

Naposljetku crni mrak učini kraj ljutu boju. Vojske se povukle svaka na svoju stranu, da se preko noći oporavi i spremi za sutrašnji odlučni boj. Ali kad sjutri dan austrijska vojska pođe na bojište, muftije više nije bilo. Borio se više od mjeseca dana držeći cijelu Spreču u svojim rukama, borio

138

se dok mu teklo hrane i džebhane, a onda skupi četu i po crnoj tami neslomljena, al' tužna srca ostavi bojište, na njem mnogo pokopanih junaka i svoju uspomenu, pa krenu uza Spreču na Tuzlu i Zvornik pa preko granice u Tursku. Malo iza toga pađe i ovaj kraj austrijskoj vojsci u šake. ~v

t5Eblica~muttijnabojisfa Brra™sTVeTivTkTa™"na~onu svagdanju graju pušaka i ne misleći najposlije o nikakvu svršetku, pa sad sve bijaše iznenađeno kad boj prestade. Mati Ahmetova upre tužan pogled u Mehmed-efendiju, pitala ga za sina ako je živ, sad bi mogao doći. Mehmed-efendija se odmah zaputio u

Maglaj da čuje za svršetak boja na Spreči, a da što za Ahmeta sazna. Pogledao je on svaki čas Saliha, kog je mati mu poslala po sina, ali od ovog nikakva glasa.

Bijaše uprav pazarni dan, čaršija puna svijeta pa sve govorilo o boju na Spreči. Mehmed-efendija dugo hodao po čaršiji, a nigdje koga poznata, dok u neko doba izbi k njemu jedan momak sa Klisa.

- Ima l' išta za Ahmeta? - saletje ga Mehmed-efendija.

- Zlo, efendija - dočeka ovaj. - Čuo sam, a ne znam potvrdo, da ti je brat ranjen, a drugi opet vele daje - poginuo! - izusti ovaj tiho.

Mehmed-efendija sav probljedi.

- Eto, nemoj mi vjerovat! - ubrza opet ovaj da kako utješi Mehmed-efendiju. - Jedni vele tako, a drugi opet... pa daj, znaj!

Ni samu tomu momku nije taj glas bio pouzdan jer mu tako kazivali drugi koji su bili na Preslici; ali Mehmed-efendija je bio poražen; on u tom nije nazrijevao ništa dobra.

Pod večer se on povratu vrlo pometen. Smišljao kako će utješiti tužnu majku, koja sad čeka kakva god glasa, a najviše se bojao da ga ne oda njegova vlastita tuga. U tom ga donekle razgovarala ona četica na Klisu koja se još uvijek sprema na Maglaj, kako seljaci pripovijedaju. Zar ne bi moglo biti nešto treće, mislio on sam u sebi iduć putem, da se Ahmet živ povratio na Klis i da tamo s Hadži-Selimagom snuje navalu 139na Maglaj. Al' on u tu navalu nije vjerovao, poznavajući plit-koumnost Hadži-Selimaginu i njegove čete, a Ahmet to može da shvati, pa videći kako uzmače muftija, mnogo snažniji, da istom će jedne noći niknuti k njima u Trnine prošavši se boja i svega, pošto se ne može iznijet s carskom vojskom.

Ove je misli Mehmed-efendija iskitio majci kao pouzdanu vijest, a ona kao i svaki put primila sa suzom u oku. Da je još bolje utješi, naređuje on za večerom Aliji da mu sjutra zovne pouzdana nekog momka iz Maglaja, da ga pošalje na Klis po brata. No sjutra je Mehmed-efendija šapnuo Aliji da onog momka i ne traži, već da kaže da ga nije našao. Bojao se on još većeg jada: momak bi se možda povratio s Klisa bez Ahmeta, a onda je ne utješi lahko.

Mehmed-efendiji je bilo žao Ahmeta, al' od žalosti nije htio da vjeruje onim vijestima; kako se Ahmet već odavno rastao od njih, uvijek mu se činilo daje živ, da će najposlije doći. Kolika gaje tuga obuzela za bratom, toliko je opet briga za tužnu majku. Ako ono bude istina, ko će joj kazati! A kriti se ipak ne može uvijek...

Svršetkom boja presličkog mnogoj se kući povratio otac, brat ili sin. No još se nije sve svršilo, jer se na Klisu ona četa još ne razilazi. Da je ta četa imala smjelosti i snage, ona bi davno udarila ili bi bar doživjela makar jednu navalu, što je nju samu najgore srdilo. Makar da je svak vidio da joj je davno vrijeme da se razaspe pa i sami junaci Hadži-Seli-magini. Hadži-Selimagaje ipak govorio kad je čuo daje muftija uzmakto: "Djeco, što će bit, bit će sada; sad mi se držite!" On je mislio da je reda najposlije i na njih došla, al' još ipak nije davao zapovijedi. I kad se već i njima dosadilo na Klisu, navale oni s molbom na Hadži-Selimagu da se to već udara na Maglaj. Da odluka bude malo ozbiljnija, on im ne odgovori taj čas ništa, dok se noćas ne promisli. Oni se razidu od njega ogorčeni što ne da zapovijedi da se otvara boj, pa odu muče njegov u paprat i vijećaju. I zaključili su nešto, a bila je to velika tajna da se nije smjelo ni govoriti o tom.

140

Kad se lijepo unoćalo, sjedio je Hadži-Selimaga u svojoj kolibi i duboko razmišljao: s kog kraja da se udari na Maglaj. Najedanput se zgrohtile puške dolje na straži, a odmah za ovim i u samoj vojsci. Sve je skočilo na noge i sve zamicalo u mrak, u paprat, a Hadži-Selimaga istrko bez duše i uzjaho svezana svoga konja, a ipak držao na umu što je najglavnije: vikao neprestano: "Bašlateš!" Duskora je vidio da se ne kreće, daje na svezanu konju, pa ga odriješio i ispao na čistinu; al' umjesto dviju vojska - nema ni jedne. Vidio daje ostavljen i podbo konja, pa opružio nekud stranputice kroz šikaru i duskora zamako. Osvanuo je u Kotlini, gustoj planini, četiri puna sata od Klisa.

U Maglaju se brzo saznalo za sudbinu kliske vojske. Neki građani, prijatelji Hadži-Selimagini, opisivali Hadži-Selimagu zapovjedniku, a ovaj se treso od smijeha, i naposljetku poželio da vidi svojim očima "junaka" - kliske vojske. Odaslan bi Anto Zežić, kmet i prijatelj Hadži-Selimagin, te ga nađe u Kotlini i na svoju poštenu riječ dovede zapovjedniku. Ovaj se rukuje s Hadži-Selimagom i oni ostaše dobri prijatelji...

■; : M: ■

i * i

'ti .

141XXIV

Bijaše rano jutro. Dan jesenski, al' po onoj gustoj magli vidjelo se da će bit lijep i vedar. Čim zora, po čaršiji se očuti topot vojnika, škripa kola, pa sve jače i jače. Silan je svijet, promet velik, a vojska svaki čas jedna amo, druga tamo, manji odjeli po hranu, na posao, a straže se izmjenjuju, sve to vrvi, miješa. Kroz gustu maglu snišlo jedno manje odjeljenje vojnika niz čaršiju, pa zaokrenulo oko Voljevca kroz Varoš, pa začas izbilo na Memišagin brijeg, gdje nađu toliki odjel vojnika, što su čuvali stražu zadnja dvadeset i četiri sata na tom brijegu. Ovako su bili posjednuti svi vrhunci oko Maglaja, pa ove straže bdile nad kasabom i među se opet dojavljivali da je svud mir. Stara se straža odmah zaputi u grad, a ovi ostaše da čuvaju.

Čim se magla diže, vodnik ove straže obleti svoju okolicu oštrim pogledom koji mu se zaustavi na osamljenoj kući što joj je krov virio iz guste rodne bašče. On je opet brzo svrgo oči odatle, pa motrio dalje, a doskora razredi stražu, pa odbroji nekoliko vojnika i poče se spuštati niza stranu. Vojnici su znali da treba područje svoje straže ne samo na oku držati, već i obilaziti za vrijeme dok se čuva.

Mehmed-efendijini u Tminama još ne bijahu ni ustali, ramazan je, dugo se sjedi obnoć, pa ujutro kasno ustaje. Sunce bijaše istom iza brda, kad u njih neko pokuca na vratima. U isti se gotovo mah svi prenuše.

Mehmed-efendija prvi pode

142

k vratima, kad mu pogled uteče kroz prozor. U bašči stajalo nekoliko vojnika. Ženskinje pretrnu od straha, dok on smjelo stupi vratima kućnim pa upita:

- Ko kuca?
- Otvori, komšija? - ozva se jedan glas s polja. ' On oklijevaše čas-dva dok onaj nadoveza:
- Otvori slobodno; ne boj se! Mi hoćemo da vidimo imate li oružja?

On otvori. Pred vratima je stajalo pet-šest vojnika a nekoliko ih opet hodalo po bašči.

- Imate li oružja? - ponovi jedan. ;
- Nemamo! - dočeka Mehmed-efendiji.
- Da gdje vam je? . . . i.
- Predali. . , . » ; - Kome? . . -> ; ; / ■ : ; -'.
- v - U grad. , ' ;.

i - Kad ste predali?

> - Odmah čim se zatražilo.

Vojniku kao da je izgledalo da još niko za ovu kuću ne zna niti ona za koga, pa upita domaćina:

- A kako ste vi znali da se traži oružje, ko vam ga je poiskao?
- Čuo sam u Maglaju. Ja idem često u Maglaj, mi imamo i tamo kuću.

-

- Dakle vi ne stojite vazda ovdje?
- Samo ljeti, a zimi smo u Maglaju. 1; > "•■ :: - Pa jeste li sve predali, i ono što ste u Maglaju imali?
- Sve!

Vojnik se malo zašuti, pa onda dočeka:

- E, mi ipak moramo da razgledamo u kući. Imate li bula, nek se one zamotaju, ako ih ima!

Mehmed-efendija koraknu preko ognjišta do sobnih vrata, koja su bila otvorena, al' žene u sobi čule razgovor, pa se već zavile. On onda otvori vrata širom, a oni upadoše u kuću. Brzo preletješe očima sve, obadvije sobe i kiljer pa se vratiše

143natrag. Oni što su postajali po bašči gledali kako se savile grane od silna roda. Mehmed-efendija to opazi pa se požuri da ih ponudi:

- Uberite, komšija, koju šljivu, dao je Bog rodilo je, uberite!

Svi skoro poskidaše kape, uskinuše po nekoliko pa krenuše čepajući jedre šljive, zahvalivši prije domaćinu i pozdravivši se s njime.

Mehmed-efendija se vrnu u kuću, pa će materi, nekako vesela lica:

- Eto, vidje li, kakove su Švabe? Ni jedan se ne dotače šljive dok im ja ne rekoh.

I zbilja, ženskinje bijaše nekako utješeno videći vojnike ovako prijazne.

Toga je jutro baš Muharemaginica nešto svrnula oči u svoju kćer, pa je nešto u duši zaboljele Kći joj, čini se, časa u čas opada, bila ko izgubljena, očita joj tuga promijenila i sami pogled i držanje. Makar da to ona opaža na Ajiši već dva-tri dana, to je istom sad baci u brigu. Sirota mati naslućivala je uzrok tuzi kćerinoj, al' šta će! Nigdje sijela, nigdje razgovora. I sad se ona sjeti Omer-efendinice i njenih poruka, ne bi li joj možda taj posjet razagnao tugu sa srca? Razmišljala nekoliko časaka pa se okrenu Ajiši, koja se tobož zabavljala nekim poslom.

- Znaš? - veli joj ona, - otkad nas Omer-efendijinica zove u Trnine! Kako bi bilo da im odemo danas? Ajiša je vazda šutila, na mnoge majčine riječi, kojim je htjela da razgovori, uzdahom odgovarala; al' ovaj put trže u nju pogled nježan, umiljat, radostan, pa opet duboko uzdaše. Mati nije dugo oklijevala. Ramazan je, posla malo, a vrijeme lijepo, povoljno. Ona ode mužu da kaže, al' ne da će u Trnine, već tu nekoj prijii u mahali. On je šutio kao i na sve drugo, čemu se ne protivi, pa se one doskora spremiše i zama-koše u mahaluu, a Mustafa će kuću čuvati. One svrnuše jednoj prijii i doskora s ovom zajedno u Trnine.

144

Bijaše uprav ručano doba kad je Mehmed-efendija sjedio pred pušnicom, a mati mu sa snahom u kući. Mehmed-efendija razmišljao šta će, htio u Maglaj gdje bi i posla imao, a mati nije bila sklona da ga pusti, bojala se neprestano da će opet kakvi vojnici hrupiti, pa šta bi bilo! - U taj je čas opazio troje ženske čeljadi uz Trnine. On se sjetio da su nečije žene iz Maglaja pa se obradovao; odmah potrko u kuću da javi to materi. I one obje izadoše u bašču pred žene, a Mehmed-efendija se udaljio preko njive da ih ne smeta. Žene su se već iz daleka poznale. Kolikog veselja kad se sastaju poslije toliko vremena, poslije onih strašnih doživljaja! Ali dok su to žene kitile zahvaljujući Bogu što se ovako opet vide, Omer-efendinica se tušila u suzama. Podsjetile je prije na minule događaje; a ti svi događaji, sve te bune vrtile se oko njezina Ahmeta. I sve je eto minulo, a njega nema. Žene je opet obasule hiljadama riječi i razgovora, premda i same glede nje lile suze, i ona se malo primirila.

Sad posjedale u bašči, u onom zelenilu, pod kitnjastim granjem i zašle opet u razgovor, o buni, o bježanju njihovu, o životu na selu i sve to redalo, kitilo, nabrajalo s najvećim užasom i stravom, i konačnim dodatkom: Bože, spomenulo se, ne povratilo se! I tužna se mati doskora utješila, al' za čas svrne pogled u Ajišu, u nesuđenu, možda, snahu svoju, pa onda opet u plač, u suze.

- Ah ne plači, sestro draga! - govorila joj ona uz Muhare-maginicu; - ah doći će ti, seko, zdrav i živ, ko stoje i otišo! A eto jučer, prekjučer li rekoše da su ga vidjeli gor na Klisu.

I Ajiši je sijevnulo oko, zatreptilo srce od ovog tračka varljive nade, slušajući razgovornu ženu. I žena se klela svim na svijetu da su ga vidjeli, eto nema nekoliko dana a samo, veli, čeka zgone da se izmakne. A žena se nije klela u džabu, slušala je take glasove, a ti su glasovi već davno stigli.

Razgovor se opet raspletao o svemu i svačemu, a tužna se mati u neko doba i utješila. Sjedile tu dugo, a ramazan, ne jede se, kahva se ne pije, pa negdje iza podne ustale, hodale

145zelenom baščom i prostranom čajrom; onda se vratile, latile abdesta i klanjale podne, pa onda opet u razgovor, u hodnju. Mehmed-efendija je već davno otišao u čaršiju, a Aliju ostavio kod kuće. Ženama je zaista godio taj sastanak, a tako i Ajiši. Pretresle su se i sve one gorke uspomene, al' se i razgovarale i tješile same sebe. Začas bi, šecuć debelom travom, zastale razgovarajući pa onda gledale zelenu okolicu, naslađivale se krasotama ljetnog obilja, pa onda opet po koji korak. Neka smotri kroz onaj promašak između Voljevca i Kujundževača onamo prijeko poljem po koju sliku gdje se kreće, pa zastavi sviju i nagađaj šta je; ova opet udari nešto pričati, pa onda opet korak po korak pomići nekako nehajno. Jedna će smotrit kako se dva vojnika veru iza Varoša gore uz Voljevac, pa upozori sve i izusti sva u čudu: Ah, kud li će, sestro draga!

- A ima ih svud, - dočekaj druga. - Svud se kojase.

I tu sad Omer-efendinica pripovijedala za jutrošnje vojnike, kako su se one bile uplašile, al' bogzna, veli nijesu im ništa, samo što su u kuću zavirili; traže, veli, oružja.

- Ah, svakom su, sestro draga! - dočekala žena, - svakom su u kuću zavirili.

Sad se opet povrate u bašču. Opet posjedaju, a svaki čas opominjale same sebe daje vrijeme kući. Omer-efendinica ih zadržavala, očito joj bilo ugodno što su je ove prije posjetile. Ta prvi put eto razgovara poslije toliko vremena, prvi put se vidi sa starim drugama svojim, a šta se sve prebacilo preko svoje glave!

I Muharemaginicu godio ovaj sastanak, pa se i ona malo razgovorila, a mislila daje tako i Ajiši njezinoj. Ali ona sirota, dok su žene razgovarale, slušala tobož, a pamet joj bila daleko, lutala po minulim danima, ponavljala negdanje uspomene koje joj sad srce parale. Najprije se sjetila onog kobnog dana kad su prvi put bježali iz Maglaja. A ono je bio istom prvi dan po odlasku Ahmetovu, po rastanku od nje. Sjetila se onda Ulišnjaka, pa sela gdje su bježali. Sve joj to lebdilo pred

146

očima, pamet lutala po onim dalekim krajevima, a onda opet na onu stranu, gdje je onda Ahmet bio. I onda mislila da se odmakla od njega daleko, kasnije se doselili u Maglaj i ona se bila počela radovat što se približuje Ahmetu; al' sad? Sad tek vidi kud su sve hodali, a koliko je vremena proteklo, a Ahmeta još nema. I ona sad dolazila do tužnih misli, do strašne slutnje daje silna zapreka, da se oni možda neće ni vidjeti... i ona bi sirota sva pretrnula od straha.

Sunce već bijaše nagelo zapadu kad one smotriše Meh-med-efendiju, a on se vraćao iz čaršije. I one se počеше spremati da će kući. Omer-efendinica ih još zadržavala, al' one ustale, a zvale i nju da se doseli u Maglaj, ili bar da ih koji put posjeti. Izmijenile tako na nogama nekoliko riječi, pa onda se rastale. Kad se žene daleko već odmakoše, Mehmed-efendija se svrnu pred pušnicu gdje je mati sjedila. On teško čekao da vidi majku, a tvrdo je znao da će joj se tuga ovim sijelom makar malo ublažiti. I našao ju je bez suze u oku, al' onako bila nešto ko dirnuta, blagim pogledom još pratila žene koje su se već primile druge kose, pa promicale između drveća. Kad se približi k njoj, ona se obazre pa mu se javi:

- Zar ti dođe, Meho?

, rr,

- Ja, - ozva se on.

:-*;*:< fv, I oboje ušutiše. Mehmed-efendija je

mislio da će se mati

koliko bilo utješiti, al' sad vidi daje ona nekako ružnija. Vraćajući se iz čaršije, smislio je već bio da joj kaže kako je Ahmet sa Klisa otišao u njihovo selo, pa da je on već pošlo momka po njeg, al' sad ni za to nije imao odvažnosti da joj pripovjedi. Najposlije mu i to dođe na pamet daje već skrajnje vrijeme i tom odgađanju. Vojska se razišla i sa Klisa i s Preslice, a za Ahmeta se ne čuje ništa više osim onog jednog glasa. Da je živ, valjda bi se čulo za njeg; al' u taj bi ga čas nešto odvrtilo od te misli, on ne može njoj kazat prave istine, dok se bar ne osele. I u taj čas njemu sinu misao glavom da ju skloni u Maglaj. U jednu ruku i njeg već savladala briga i

147žalost za bratom, a u drugu opet dvostruko ga mučilo gledat iz dana u dan tužnu nju, kroit joj vijesti i odgadati da ni sam ne zna šta će biti na koncu konca. I on najedanput prozbori nekim ozbiljnim glasom:

- Ja bih tebe, Hama, nešto molio!

Ona se obazre.

■■■■-■■■ :...■,.

- Da se mi preselimo u Maglaj!

- A što, Meho! - u čudu će ona na ovaj neočekivani poziv.

- Ma eto! I meni se nešto već dosadilo ovdje samovat, a - i za te bi bilo bolje.

Ona uzdaše, a oči joj se orosiše suzama.

- Ja znam! - pohiti on nekako sigurnim glasom, - ti nećeš onamo s Ahmeta, dok i on dođe, al'ja ti kažem, ni tri dana neće proći, a on će bahnuti.

- Moj Meho! - uzdaše ona opet - on se naležo do sad u zemlji!

- Ko ti to kaže? - trže se on i pomisli na one žene.

- Ne kaže vala niko, - dočeka ona brišući suze; - ali ja vidim...

- Ta mahni se ti te misli! Ja ti kažem; on će naskoro amo; već ja bih se, vjere mi, preselio u Maglaj, što je rijet, nočas, samo da me ti hoćeš poslušat.

Ona šutila, uzdihivala, a on neprestano govorio. Al' uzalud. I on je već vidio da je strašna slutnja ovladala srcem njenim pa sad i ne misli i ne vjeruje daje on živ, što ga živa ne bi vidjela. Kratko iza tog ona ustade, krenu kroz bašču prema kućnim vratima, pa izusti ko sama sebi:

- Ah, kakva sam nešto satrvena, sve mi se čini da ću i ja skoro za njim...

Mehmed-efendija je vidio da će biti teško odgadati onu strašnu vijest u koju još ni on neće potpuno da vjeruje. No svakako ga peklo to još više gledajući nju onako tužnu, a ko zna - more svaki čas stići kakav pouzdan, strašan glas za Ahmeta pa se ne moći sakrit od nje, onda... a ko bi je mogo

148

utješiti? Zato opet tvrdo odlučio da je nagovara da se sele, mislio: tamo je komšiluk, tamo će moći lakše da podnese onaj teški udarac, a ovdje sami, nigdje nikog riječ da progovori, da je utješiti.

Dokora je i mrak pao, vrijeme večeri. Svi se slegli u kuću i večerali. Ta večer bijaše dvadeset-sedma, sveta noć: lejli-kadr, koju bi trebalo provest u učenju, u klanjanju. I oni su klanjali i učili dugo, al' ne onako kako su to činili prijašnjih ramazana. Oni sami u onoj samoći, a svako u svojim mislima, s tugom u srcu, svi nekako tronuti, sjetni. U neko doba pole-goše oni ko sužnji u onoj pustinji, šestero njija, među četiri zida...

149XXV

Kako je u to noćno doba nijemo u samim Tminama, tako je i u cijeloj okolici. Tek da te prene iz misli cvrčak u grmu, il' da se javi vojnik na straži sa vrhunca kog oko Maglaja. Baš u to doba, oko po noći, otisnula se četiri vojnika sa straže na Memišagin u brijegu, vodnik sa tri svoja pratioca. Kad spa-doše na put, zaokrenut će u Varoš, al' tiho, mirno. Naprijed je išao vodnik s jednim vojnikom i njih dva šaptali nešto, dok su ih dva vojnika otraga samo pratila. Ova dva otraga znali, kao što je to mislila i cijela straža na brijegu, da se mora obilaziti svoje područje, al' su u isto doba naslućivali da je vodnik nečim uhvatio trag što valja samo opsjesti, uhvatiti. Udoše u puste varoške kuće gdje je bila tišina, sve spavalo. Svrnuše pred jednu kuću. Pošto je vodnik dao neki znak tiho pokucavši, vrata se otvore, i njija dva upadoše u mračnu kuću, a vodnik zapovijedi ovoj dvojici da stoje pred vratima.

Nijesu dugo čekali, vrata škrinuše, a njija dva ispanu na polje. Vodnik opet upravi s drugom svojim, a ova dva za njima. Vratiše se istim putem. Dva vojnika otraga nijesu ni slutili ništa, a nijesu se ni brinuli za njihovo noćno tumaranje; mislili prosto daje to njihova noćna ophodnja, a u drugu ruku - oni su vojnici, a stariji vodi brigu o svemu. Noć bila tako tamna da bi često s puta skrenuli. Stoga ova dva otraga nijesu ni opazili da ih je ko pratio, nit su mogli čut topot ni vidjet sjenu koja je išla za njima deset koraka. Svi su išli po zapovijedi vode svog u najvećoj tišini.

150

Prva su dva išla poznatim putem, dočim su se zadnja dva zagubili, neznajući kud su zašli, pa su samo slijedili one prve. Tako svi prijedohše potočić i zaokrenuše uzbrdice debelom čajrom; išli uz brijeg i upravili kući u Tminama.

Pred pušnicom, pred samim zjalom pećnim kunjalo pse-tance i gdje kad samo zimulo u žeravu, koja se već bila skalila. Najedanput skoči, i zalaja, al' brzo umuknu. U isti se čas prenula i Omer-efendinica, ko da joj se pričinilo da je neko tiho kucnuo na njihovim vratima. Podiže glavu i poče osluhi-vat. Kad se kucanje ponovi, ona sva pretmula. Bože! Ko će to bit u ovo doba! Poče buditi starijeg sina, pa kad se on ozva, šaptala mu ona i kazivala da neko kuca. On se približi prozoru, otvori kapčić pa upita:

- Ko kuca? ■■■<■* ■;'■'
- Otvorite! - javi se iz mraka jedar glas. " ' * " . "; -
- Ko si, šta hoćeš u ovo doba? ,
- Otvorite, komšije, mi smo! - ponovi onaj. Mehmed-efendija se obazrije na mater:
- Švabe! - šapnu joj on.
- Uh, žalosna ti sam! - zakrši ona prstima. — Šta sad hoće?
- Ma šta hoćete, molim vas, u ovo doba? - opet će on kroz prozor.
- Otvorite, komšija, ne bojte se ništa, - kao da se tiši glas javi. - Mi hoćemo samo da vidimo imate li oružja?
- Nemamo mi oružja? - pohiti on; - mi smo sve predali.
- Mi moramo vidjeti, otvorite slobodno.

Nije druge, otvorit valja, pomisli Mehmed-efendija, pa se okrenu majci. Sjetiše se onih što su dolazili minolog dana i pitali za oružje, pa naposljetku odlučihše da i ovim otvore. Dvije se žene odmah zamotaše u feredže, a kako se i djeca bijahu probudila, svaka uze po jedno u naručaj; Alija upali svijeću, koja je bila u staklenu fenjeru. Međutim Mehmed-efendija je već bio kod vrata kućnih koja odmah i otvori.

151 U kuću upadoše dva vojnika s puškama i bodama na njima, a za ovim doskora još dva. Mehmed-efendija se u taj čas zabezaknuo od čuda. Četiri su vojnika stajala pred njim, al' prvi koji stupi u kuću, bijaše u svoj vojničkoj opremi, a na glavi je imao mjesto kape - fes s malom kiticom. Mada je to malenkost, u ovaj čas je to izazvalo u Mehmed-efendije strašnu sumnju. Kad je bacio pogled u drugog vojnika, opazi gdje je ovaj zamotao krmez-šal oko glave, obavivši i po licu dvije-tri burme, da su mu samo crne živahne oči virile. No nije se tome čudio samo Mehmed-efendija, već i ona dva vojnika koji kasnije uđoše, a na kojim ne bijaše nikakve promjene. I njima je sad tek puklo pred očima: kud su zavedeni, da to nije čist poso.

Prvi vojnik koji je unišo stupi korak naprijed. Bijaše čovjek visok i koštunav, očiju zelenih krupnih, nad koje se nadvile debele obrve, bio je žute rasječene brade. On prozbori:

- Koliko vas ima ovdje u kući?
- Evo ja i brat mi, - ozva se Mehmed-efendija, — mati i žena i dvoje djece.
- Izadite svi amo! - oštrim će glasom on. Mehmed-efendija se obazre na čeljad koja su stajala n,ai pragu sobe. Svi stadoše pred sobnim vratima.
- Nema vas više?
- Nema.
- Koliko soba imate?
- Dvije.
- A šta je ovo ovdje?
- To je kiljer, stoji nam tu suđe i ostalo koješta.

Onaj u fesu koji je, vidjelo se, bio njihov vođa, okrenuo se onom što mu je šal oko glave i reče mu nešto svojim jezikom, a ovaj na to ispade pred kuću u mrak. Začas se opet vrati i kao da kaza ovom nešto, a tada vođa pristupi pred čeljad, pa prozbori ozbiljno:

- Zna li vi zašto smo mi došli ovamo?

152

Svi su šutili prestravljeni, dok će Mehmed-efendija jedva kroz zube:

- Ne znamo.
- Nama je data zapovijed da uzmemo od vas sto dukata! v Svi se žacnuše od začuđenja. Vođa je gledao ravno Mehmed-efendiju u oči, a ovaj tek shvatio svoj položaj. Nije bilo vremena da se i o čemu razmišlja. Četiri su vojnika stajala, naoružana, vidio je odmah, da će tome biti težak i mučan izlaz. On podiže oči u vođu, pa gorkim osmjehom jedva izusti:

- Mi nemamo tih para!
- Mi moramo vršiti carsku zapovijed! - dočeka vojnik.
- Zaista mi to nemamo, - opet će Mehmed-efendija malo slobodnije, dok mu i mati pritače:
- Za draga Boga, ta i vi vidite da u nas nema tih dukata! Voda se opet okrenu onom u šalu, dade mu znak, a on

ispade pred kuću. Kad se povrati i kaza ovom nešto, ovaj opet stade ozbiljno:

- Dakle! Novce ovamo!
- Mi nemamo novaca, - dočeka Mehmed-efendija.
- Ako ne date novaca, mi moramo nositi glave vaše.
- Uh, pomagaj! - udari ženskinje u jauk, kad začu one riječi. To ovu dvojicu malo uznemiri, dočim su ona dva mirno stajala. Vođa se zagrozi ženskinju nataknutom bodom:
- Ni riječi više! Novce ovamo ili vaše glave! Oni šute.
- Novce ovamo! - ponavljam.

Oni ko nijemi. ' , ,(

. - No! Hoćete li dat novce?

Niko ni riječi. ' , .

- Kažite, hoćete li dat sto dukata ili nećete?
- Mi nemamo novaca! - izusti Mehmed-efendija.
- Ne! To vas ne pitam; nego hoćete li dati ili nećete?
- Dali bi, kad bi imali.
- Samo vas pitam: hoćete li dat, ili ne?

153- Ako Boga vjerujete, kad vam velimo da nemamo! -procvili mati.

•■ Vojnik kao da ne čuje tih riječi, ponavlja pitanje:

- Hoćete li dat? Oni šute.
- Dakle nećete? Nećete dat?

On se okrenu družini pa im dade oštru zapovijed, a oni poskidaše puške s ramena. Sva je čeljad strepila od straha. Sad ima voda počeo davati zapovijed, postavivši se i sam u red s njima. Kapci se u četiri pušaka izotvaraše; povadiše naboj iz čanti svojih, napuniše puške i zaklopiše. Sav taj zveket pušaka izazivao je u čeljadi novi strah. Sad vođa opet ispade naprijed, pa prozbori smjelo i ozbiljno:

- Hećete li dat novce? Oni šute.
- Hoćete li dati sto dukata, pitam vas zadnji put? : ■■■.,-
- Mi nemamo tih novaca! - prošapta Mehmed-efendija pa činite što hoćete od nas.
- Dobro! - dočeka on. Dakle dat ćete vaše glave? Oni opet šute.
- Ako ne date sto dukata, ovaj ste čas svi gotovi! Ti stani ovdje, - okrenu se on Mehmed-efendiji. - mali do tebe; bule neka stanu ovdje do vas, tako, dobro je!

Kad ih tako poreda ispred sobnih vrata, on se izmače uz drugove, koji su bili leđima uz protivni duvar, pa onda reče:

- A sad vas još jedanput pitam: hoćete li dati sad ovdje sto dukata ili vaše glave?

Oni se skamenili, ni usta da otvore, strepe.

- Hoćete li dat? - ponovi on.

Pošto ne dobi odgovora, on se obazre na družinu, dade znak i četiri puške naperiše u četvero čeljadi, a oni mirno gledali u zjala puščana.

Trenutak jedan gorak, užasan.

Vojnici nišane, a čeljad šuti, čeka smrti svoje. Onaj u šalu stajao do vrata, kućnih, pa najedanput spusti svoju pušku,

154

pošto mu vođa dade znak, te ispade pred kuću. I ostali skinuše puške s nišana, al' još bijahu uperene na čeljad. Mada je to bio čas gorak, čas pun straha, očaja, kad se lebdi između smrti i života, Mehmed-efendiji je ipak sinuo tračak nade; on nazri-jevao da ih vojnici samo plaše, da neće smjeti pucati.

Pošto se onaj povrati i izmijeni sa starješinom pogled, ovaj opet prozbori:

- Evo vidite! Samo da ja dam zapovijed, puške će planuti i vi ste gotovi! Dakle kažite, hoćete li dati novce?

- Mi nemamo novaca! - promuca Mehmed-efendija.

- To te ne pitam, već hoćete li dati sto dukata po carskoj zapovijedi?

Pošto ne dobi drugog odgovora, osim šutnje, on dade znak, a puške se opet digoše i uperiše u njih. Opet tišina, čas težak, koban, odlučan. Pod svjema noge strepe, trnci ih podu-zimlju. U tom času Bog sami zna kakve su se kome misli vrzle po glavi. Nekoje mislio daje to samo kušnja, neko opet nije vjerovalo ni očima svojim da se to zbiva oko njih, već daje to puki san. No kanda je majci Mehmed-efendijinoj bilo najteže izdržat ovaj gorki čas, pa bijaše zazinula da nešto rekne, al' u taj čas iskuca njihov sat sedam (jedan po ponoći).

Sat kao da smete vojnike, da ne ispucaju. Oni odmakoše puške s oka. Opet Mehmed-efendiji jedan dokaz, daje to sve samo kušnja. Samo mu bilo teško što to i ženskinje ne može da uvidi, već se prestrašilo, zabezegnulo od užasa.

Onaj u šalu ispade u mrak i brzo se povrati, a tada starješina udari opet na Mehmed-efendiju:

- Pazite sad! - Pošto nijeste htjeli dati novaca, prije nego što po carskoj zapovijedi uzmemo vaše glave, mi ćemo sobom pretražiti.

- Tražite! - dočeka Mehmed-efendija.

v,;,- A ako nađemo? ,v, „ro\v.>.: :.<;y- -tn.

; i - A vi nosite! >■',/,,■ , i-fv;. ■&■

- Dakle imate novce? • i./; ;.r;i;.

- Nemamo! ■■ ,;- ^\ t-' - ..i

155- Pazi, momče! - zagrozi se voda. - Ako mi ne nađemo novaca, mi mjesto toga moramo nosit vaše glave; a ako ih nađemo, mi opet možemo da vam ne poklonimo života, pošto nas varate. Dakle, je li vam bolje dati novce, pa da ne diramo u vas!

- Vi morete činit od nas što hoćete, ali ja vam kažem i kunem se da u nas nema tih novaca.

- Mi ćemo tražit! - osiječe on i odmah poče razređivat vojnike. Jednog postavi na vrata, drugog između kiljera i jedne sobe, a trećeg na vrata druge sobe u koju onda uđe s čeljadima da pretražuje. Baci pogled po sobi. U kutu jednom bila dva sanduka i inače ništa više osim prostirke.

- Gdje su ključevi? - upita on, pošto vidje, da su sanduci zaključani. Dobaciše mu ključ, a on otvori sanduk. Unutra bijaše sama rubenina, sve svežnji naslagani. Poizbaciva haljine, a novaca nema.

- Gdje je ključ od drugog sanduka?

Zaludu se žene obazirale okolo, zaludu tražile, ključ se negdje zagubio. Kad mu to kazaše, on usplamti:

- To nije istina! ključ ovamo. Uzalud, ključa nema.

- Nećemo se mi dugo s tim baviti, mi ćemo to silom otvoriti. - Mahnu rukom na jednog vojnika od one dvojice što im se do sad ni glas nije čuo, pa mu zapovjedi da obije sanduk. Vojnik pristupi sanduku, a upre moleći pogled u vođu. Ovaj raskolači svoje velike oči od bijesa, a vojnik izusti dvije riječi što drugi ne čuše. Bijaše to skromna molba siromaha vojnika da se kane i sanduka i svega, ali tek što to bijaše izustio, ovaj ga tako silno udari šakom po licu daje siromah poteturao, a sva čeljad zadrhtala.

Vojnik je obio sanduk, ali i taj pun rubenine; od novaca ništa. Tada se zaputiše u drugu sobu. Tu bijaše u jednom kutu hrpa suhijh šljiva, a pri vrhu sobe nešto prostirke. Zaviriše i u kiljer, tamo samo suđe. Novaca nigdje. Voda gnjevan s toga neuspjeha vrati se otuda pa onda iznova povika:

156

- Gdje su novci, kazujte! *•:'■ , i i > Mehmed-efendija šuti. " l"■"■ "■"■"■

■"■"■ •<■"-■

- Hoćete li dati novce, pitam vas? Niko ni riječi.

- Nećete? Nećete? Dobro! Postavite se u red!

Dok su se oni poredali ispred sobnih vrata on je davao zapovijed vojnicima: kapaka i naboja zveket stojao. Digoše puške na oko. Horoz zape.

- Jedan!... viče on. , ■ u ;,■...; ;• ■■:■ '■ ■■■■i-,- , ' '-•■■■ Oni šute.

• ■' ••• •■" :v.■.■•; %,-tr:^^.-: . '■ ■

- Dva! - nastavlja on i nišani ravno u Mehmed-efendiju, a drugi u ostalu čeljad.

Jedna riječ još pa će puške planuti; aV vođa gnjevan na onu tvrdokornost skide pušku s nišana, okrenu kundak, pa viknu na Mehmed-efendiju:

- Ti si zanijemio! - pa ga u taj čas udari u prsa da je posrnuo natrag. Sve udari u jauk, pa i sama djeca koja su dotle šutila, a i vojnici se žacnuše. Mehmed-efendija se u jedan čas zbuni od ovog udarca, a tada krv mu navalu u glavu od nekog gnjeva, mrak mu pade na oči, i samu bi smrtnu bol lakše pretrpio; on se baci ko

bijesan lav, razdražen u svom leglu, spopade ga za prsa, pa njim o duvar da se sva kuća potresla. To izazva još veći užas, čeljad zavrišća, a mati poletje za sinom, kad i nju suzbi drugi kundak, a ona posrnu i udari o duvar. Mehmed-efendija se prikrpio uz onog, pa ga ne pušta, čeljad svejednako vrišti, a i drugi se vojnici zbunili, pa nikako da se učini tome kraj neki. Kad onaj drugi udari mater, ona jeknu, potetura, pa se oporavi i poletje opet za sinom govoreći u divljem strahu:

- Meho! Podaj im što imamo, nek nas se prođu!

- Aha! - uskliknu vojnik i najedanput se prekide ova uzbuna, sve se umiri, a i Mehmed-efendija se raskrpi s vođom. Sad je svršeno, nije više trebalo ni prijetnje ni grožnje; sad treba samo dukate primiti. ;;

u

157 Mehmed-efendija je u taj čas klonuo, poražen, što mu se majka ovako zaletjela. Naslućivao je da će ih progoniti i kad im oduzmu sve, jer su ih varali. Međutim je mati bacila pred vođu svoju ječermu od tanka platna, u kojoj je bio zašiven njen nakit, dvije ogrlice dukata, starih jigrmiluka, što ih je čuvala za snahe svojih mladih sinova. Vođa podiže haljinče i napipa u njem novac. Brzo ispara platno, izvadi dukate, pa ih sasus u džep. U to je žena Mehmed-efendijina skinula s vrata ogrlicu svoju i fes s potkitom rubija i bacila na tle pred vojnika. Možda se na onom prvom moglo i razminut, ali žena sirota nije znala drugo nego da se da što se ima.

Dok je vođa primao dukate i negledajući kakvi su, ni da li ih je baš stotina, dotle je onaj u šalu ispaao pred kuću u mrak i zadržao se nekoliko časaka. Mehmed-efendiji je uopće bilo zagonetno istrkivanje onog vojnika, pa je baš u tom odmah nazreo ono pravo zlo; ili je pred kućom neko koje doveo njha amo, koje dakle svemu začetnik, ili su vojnici u bojazni, da ih ko ne zateče u ovom njihovu djelu. Vojnik se povrti i izmijeni sa starješinom nekoliko riječi. Zatim će ovaj dosta hladno i ozbiljno:

- Evo, ženskinje se odužile, sad dajte vi muškarcima! Kad to vođa izusti, oko Mehmed-efendije se kuća okrenu.

Sad mu je bilo jasno, sad je vidio da tom zlu izlaza nema. Tražili su prije sto dukata, a sad, sad kad im oduzeše sve, sad iskrenuše na drugo. On sav poražen, jedva odvrati:

- To je sve, što smo imali!

- Nije istina! - usplamti vođa. - I za ovo ste nas htjeli prevariti. Novce ovamo!

Mehmed-efendija šuti.

- Hoćete li dati? Nećete? Dobro! - zaključio on bez daljeg natezanja i okrenu se vojnicima da im da zapovijed.

Mehmed-efendija je sad nazreo pravo zlo. Znao je da oni nijesu imali te zapovijedi da ih opljačkaju, znao je da se sad ti razbojnici boje i sebi, pa da će sad gledat da uguše sve što bi im moglo odati trag djelu njihovom.

U ovom odlučnom času,

158

kad je smrt lebdila pred očima, sjeti se on nečega i upotrebi onaj trenutak, dok su vojnici skidali puške s ramena i punili ih, pa šapne svojim da bježe u sobu, kojoj su gotovo pred pragom stajali. I u jedan čas sve četvero njha zamače u sobu, da vojnici još ne bijahu ni naperili pušaka.

Svi zapadoše za vrata da ih zatvore, a vođa gnjevan i u divljem bijesu da mu žrtve tako ispred oka umaknu, navalio za njima. Nastade strava, nastao boj, za ona vrata, koja jedni hoće da zatvore, a drugi da provale.

Troje je čeljadi zapalo za vrata i bilo je u tom kobnom času, sasvim pri sebi: ako se vrata zatvore, da su se i oteli iz čeljusti gorke smrti, mati je stajala nasred sobe, jaukala, kršila prste držeći uvijek unuča svoje u naručju.

Vojnici su vidjeli da će na taj način svašta biti, pošto im je gotovo jednaka protivna snaga. Stoga je jedan, onaj u šalu, navalio na vrata uz onu dvojicu, koji su tobož tiskali vrata, al' i htjeli i ne htjeli, a vođa se izmakao nasred kuće i uperio pušku svoju na onaj otvor, koji je svakog časa bivao manji i veći. U tom bi času, kad bi se vrata bolje otvorila, pokušao on da se uvuče silom u sobu pa bi unio čitavu lijevu ruku i rame; al' onda bi ovi iznutra navalili takom snagom da bi njemu pruruzilo i on se opet povuko natrag.

Naposljetku on se opet izmače nasred kuće i naperi pušku na onaj otvor. Vrata su škripala, skoro da se izvale, kad najedanput puška ko grom kroz onaj otvor, a mati se Mehmed-efendijina sruši zajedno s unučetom na pod do samih vrata. Dim zaguši, barut zaudari. U tom očajnom času, kad život visi o koncu, kad smrti u oči gledaš, u tom se času majka sjeća čeda svog. Žena Mehmed-efendijina ostavi vrata i pritrka svekrvi da joj iz naručja uzme čedo svoje da vidi je li joj živo. Opet planu puška, sad na nju, al' ona se diže zajedno s djetetom, pa opet za vrata.

Sinovi se bore i u isti čas gledaju majku svoju, ogrezlu u krvi. Trenutak kom nema vječne zaboravi, čas tužan, gorak, očajan, kad nevina žrtva okrutne zvijeri gleda u krvave čeljusti

159njene, a ona... savladana za čas divljim bijesom udiše novu snagu da novom silom navali na plijen svoj. Pravedni gnjev slio se s očajnom tugom, ulio je braći nove snage i taj čas bi oni bacili se za vrat ubojjici majke svoje i krvniku svom da ih ne opominjaše gorak plač troje čeljadi, koje je za njima tugovalo zdravo, još netaknuto. To im podade nove snage i oni navale na vrata takom silom, da evo... samo, samo malo još pa će ih zatvorit; al' u taj čas, da im se to zapriječi, promoli puška s bocom između vrata i dovratka. Stariji brat prihvati za bocu, daje otme iP da slomi, kad odaše puška, a njegova ruka klonu, ranjena.

- Oh! - izmače se Mehmed-efendiji težak uzdah. Puške nestade, a vrata se pritvoriše. Ključanicu! - viknu Alija, aP u taj tren odjeknu puška kroz vrata, no nikog ne pogodi.

Kad se vrata potpuno zatvoriše i zaključaše, u sobi, a i u kući zavlada grobna tišina. ....

160

XXVI

Nekoliko časaka stajali oni izvan sebe, blijedi, izgubljeni. Poslije one silne borbe, oni odahnuli, aP jak dojam ovog gorkog časa, ove smrtne borbe, zahvatio ih je tek sad potpuno, i oni pali u neku polutamu, pa se odatle istom osvješćivali, spoznavali šta se sve zbilo oko njih.

U prvi mah pomislili da će dušman čekat na vratima pa da iznova navali. Zato privukoše oba sanduka za vrata. Da ih ne bi dohvatio pri svjetlu s obližnjeg brežuljka kroz prozore, digoše prostirku i zastrše ih. Sad tek pristupiše mrtvoj majci, koja kanda ni živa na zemlju nije pala, okrenuše je, a svjema se svrnuše suze u ovom gorkom času nad izgubljenom majkom. U Mehmed-efendije šibala krv iz ruke, a rana bila još vruća, pa čovjek još ne osjeća boli. Zavise mu ruku.

Sve su to obavili za nekoliko časaka, a još uvijek u smrtnom strahu da otkle ne zapuca ili da će najedanput kuća planuti. Svaki čas osluškivali, aP svud mir, svud tišina, ni ljudskog glasa, ni topota, ni pijetla da zapjeva...

Sad se malo smiriše. Posjedali jedno uz drugo i šuti li -čekali još uvijek nekakva svršetka ne vjerujući, da će se na tom razminut. Iz časa u čas oporavljali se oni od onog straha, užasa, i oni sad bistrije razmišljali o svom kobnom događaju. Sad im se one slike redom prikazivale, a oni se zgražali nad njima šta sve pretrpješe. Uto su počeli i govorit, šaptat po koju riječ.

161Sat po prilici kako se zatvoriše, oni su već bili slobodniji, bili su sasvim pri sebi, no još uvijek u strahu da ih neprijatelj čeka pred sobnim vratima. Napolju nigdje ni glasa kakva ni šušnja; izgledalo im kao da je sav svijet pomro. Tako su presjedili do zore.

U neko se doba Alija primakao prozoru i opazio, da se dobro razvidnilo. Sad nastane između njih dogovor: šta će Činit, valja majku sahranit, a Mehmed-efendiju osim toga opominjala rana da valja potražiti liječnika. Uz to je tvrdo odlučio da događaj prijavi zapovjedniku u Maglaju i da se ne prolazi dok se krivci ne iznađu. Danje je svjetlo već i kroz zastore prodiralo u sobu pa Mehmed-efendija ustade, da će k vratima, al' mu žena zakrči put.

- Ako Boga znaš! - zakrši ona prstima.

- Šta je? - u čudu će on.

- Ne otvaraj! More bit da nas i sad čekaju pred vratima. Mehmed-efendija nije mogao sklonit ženu da otvore vrata

pa je onda zapita:

- Da šta ćemo? Ne možemo ostat cio dan zatvoreni ovdje! Ona mu ne odgovori na to, al' nije mogla dopustit da se

vrata otvore. Najedanput se ona sjeti nečeg:

- Znaš! - veli, - jučer smo poručili po Buljubašićku da nam dođe danas oprat haljine, pa ja je baš sad pogledam.

- Pa?

- Dok ona ne dođe, da ne otvaramo.

- A ako oni budu još i sad u kući, biva da i ona gine zbog nas?

Žena ne odgovori.

- Kako bi bilo da ja njija viknem odavle, nek ide i sin s njom? - učini Alija. - Svakako će nam trebati.

Mehmed-efendija bi pristao na to, al' nikako ne može da se skloni, bojeći se da i drugi ne nastrada s njija.

Buljubašićka bijaše siromašna udovica sa svoja tri sina. Imali su kućicu, koja se iz Trmina jedva raspoznavala na protivnoj kosi u prisoju Memišagina brijega. Imali tu nešto bašče

162

i zemlje pa kadgod u Mehmed-efendije bilo kakva potežeg posla, zovi njija da pomognu. I Alija nije oklijevao dugo. On odmače zastor, pa kao što bi ih vazda dovikivao, on i sad povika kroz gustu jutarnju maglu:

- O, Smajo!

Tek što je drugi put viknuo, odonuda se ozva glas.

- Dođi i ti s materom amo, imamo posla nešto!

- Eto nas, etooo! - ozva se onaj.

Uto je njihovo psetance pred pušnicom oćutilo daje ćeljad kućna poustajala, pa ono potrća k vratima. To je ove vrlo razgovorilo. Mehmed-efendija je motrio i osluhivao, a psetance ude u kuću, pa dođe na sobna vrata i poče grepsti nogama. Po tom oni vidješe da u kući nikog nema i otvorište vrata. Zaviriše u drugu sobu, u kiljer, nigdje nikog. Zlikovci su po svoj prilici odmah otišli, ćim su se vrata pritvorila.

Kad je došla žena sa sinom nije se mogla dosta načudit gledajući onaj prizor i slušajući šta su sve pretrpjela huda ćeljad. Mehmed-efendija ih doskora ostavi kod kuće i djece, a on se zaputi s Alijom u Maglaj da se stvar prijavi. Kako bijaše ramazan, građanstva još nikog ne bijaše u ćaršiji; sami vojnici hodali tamo-amoz za poslom. Oni se zaputiše Numan--efendiji da potraže u njegov savjeta. Pošto je i onako bilo još rano jutro, kod njega se dugo zadržali i on ih naputio ravno zapovjedniku.

U begovskom konaku, komu zid oplakuje talasasta Bosna, stanovaše tada zapovjednik maglajske posade. Tek što bijaše ustao i odjutrio se kad mu sluga javi da mu žele ući dva turćina. On dade znak i sluga uvede dvojicu braće.

- Sto želite? - upita ih zapovjednik umiljato pa najedanput opazi u Mehmed-efendije zavijenu ruku i približi mu se.

Mehmed-efendija mu ukratko isprića cio događaj. Zapovjednik se ćudio pa mu se onda i na licu opažalo koliko ga se to neugodno dojmilo. Pošto je posadio braću, dozvao je slugu i davao mu neke zapovijedi.

Doskora unišao k njima kapetan koji je potanje ispitao Mehmed-efendiji o događaju,

163a za ovim lijećnik. Odvedoše Mehmed-efendiju u drugu sobu gdje mu ovaj pregleda i zavi ranu.

- Šta vam se ćini, - upitat će poslije toga kapetan, -možete li poznat koga od tih momaka što su bili kod vas?

- Ako ne mognem svijuu, - veli Mehmed-efendija, mogu makar jednog.

Tada poćoše svi, i zapovjednik i kapetan na cestu pred konak.

Dok su se gore zadržali, dolje se pred konakom skupila sva vojska i poredala ispred konaka da joj se drugi kraj nije ni vidio. Kad je Mehmed-efendija vidio kako se brzo slegla sva vojska, kad je malo prije vidio, kako se zapovjednici ćude i u isto vrijeme žale što se to zbiloz, bio je ugodno dimut. On^ jt^znao da on sad pozna sva ćetiri vojnika pa da ih svijuu kazne najtežonT^ažnom, njemuTeće nit mogu povratit matere njegove, ne mogu mu ni rane zacijelit da sakat ne ostane, ne mogu mu izbrisat iz glave onih grozota koje je pretrpio te noć; ali opet, opet... u njemu srce jaće kucalo, on gledao, pronicao u svaku crtu lica svakog vojnika, on tražio ubojicu svoje nedužne majke. Vojnici stajali ukoćeno, izbaćenih prsa, gledali ravno u zapovjednika. No uzalud je Mehmed-efendija doveden na korak pred svakog vojnika, uzalud se zagledao svakom u lice, nema onog žute prosjećene brade, zelenih krupnih oćiju, koga bi i na pedeset koraka mogao raspoznat. On je njemu zadao najviše jada i muke, a oni drugi, kako su došli, ćinilo se njemu, jedino pokoravajući se njegovoj okrutnoj volji, oni drugi su bili nejasni Mehmed-efendiji, njihove su mu slike sasvim išćezle iz svijesti. Išli tako pomićući korak po korak. I zapovjednik je motrio vojnike, hoće l' se koji možda promijenit u licu, ako ga ovaj pozna, a motrio je u isto doba i Mehmed-efendiju da vidi hoće l' mu poznavanje biti sumnjivo il' odlučno.

Najedanput Mehmed-efendija upre prstom u jednog koji je bio deset koraka od njih.

- Ovaj je! - obazre se on na zapovjednika.

164

Vojnik je bio zaista onaj isti, krupan momak, one iste brade, onih oćiju, sve na dlaku. Kad ga zapovjednik izazva preda se i on poče govorit, Mehmed-efendija je bio sasvim uvjeren da je i glas isti onaj, koji mu se toliko grozio prošle noć.

Vojnika razoružaše i odvedoše pod stražom u konak, a oni odoše dalje. No brzo su stigli na drugi kraj, a da Mehmed--efendija ni jednog više nije prepoznao, mada je vićdao sumnjivih lica. Vojska se zatim razide i oni krenuše u konak.

Taj se ćas povede prva, prethodna istraga. Vojnik je odgovarao na sva pitanja odlučno, smjelo, a priznavao nije ništa. Ko ga nije poznavao, njegove prošlosti i vladanja u vojsci, taj bi s mjesta reko daje to sve gola potvora na ćovjeka prava zdrava. Starješine su ga njegove dobro poznavale, bio je u službi dosta taćan, al' inaće drzovit, a osobito pri piću je uprav objijestan. Porijeklom je iz Crne Gore, odakle je prije nekad uskoćio, nastanio se negdje u Dalmaciji i tako pao u vojništvo. No sve to nije mogao biti nikakav dokaz da je on baš onaj krivac koji je to poćinio, a osobito zapovjedniku bilo nepojmljivo da bi to mogla poćiniti ćetiri vojnika zajedno, koje Mehmed-efendija ni poznat ne može. Zatim uvedoše Mehmed--efendiju, pošto

ovog otpratiše u zatvor, te ga zapovjednik poče potanje ispitivat o vojnicima. Kad reče da je ovaj imao na glavi fes, on odmah naredi da se vojnik dovede, te sam mu pretraži džepove i - nade fes, onaj isti. Vojnik reče da je kupio taj fes da ga pošalje kući svojoj kao poklon iz Bosne.

Zapovjednik prekide ovu prvu istragu, a Mehmed-efendiji reče da se nade tu poslije podne, da će komisija ići u Trnine pa da se dotle ni mati ne ukopa.

Dok se to zbivalo u konaku, gore se cijela kasaba zgražala nad tim događajem. Munjevitom se brzinom rasprostro glas o tom, dvoje gdje se sastajalo kazivalo jedno drugom što se dogodilo u Tminama. Ljudi bili zamišljeni, dirnuti ovom vijesti, a žene lile suze za čestitom Omer-efendicom, žalile i hudu čeljad, kako ih je dušman mučio. Zato je i pošlo onamo

165 sve što je svojte i komšiluka njihova, da otprati čestitu ženu do hladnog groba, da utješi ožalošćenu braću i ublaži im bolno srce.

Kad je minulo podne, došao je čitav red prvaka vojničkih u Trnine, a pred njima išao Mehmed-efendija. Po želji njihovoj udalji se sva ona čeljad koja je tu došla da se nade u pomoći, a oni sad uzeše ispitivat Mehmed-efendiju, brata mu i ženu i za pojedine potankosti sinoćnjeg događaja. Razgledali čak i one budže, kud su taneta udarila, izračunalo se da onih oko sto i dvadeset raznih dukata, koje vojnici odnesoše, iznaša preko tri stotine forinti, prisutni liječnik gledao ranu mrtve matere, i sve se to pisalo, svačiji govor, sve na dlaku. Naposljetku rekoše da se mati može sahraniti, a oni krenuše u Maglaj.

Prisutni hodža i hodžinica latili se da spreme mrtvo tijelo a dva brata klonuli, satrveni duhom i tijelom, sjeli u bašči, gledali ko izvan sebe one ljude koji se oko njih kojase. Začas bi im se pričiniło daje to sve puki san, mati da im nije umrla, već zaspala, pa će sad najedanput ustati i s njima zajedno zahvaliti Bogu što ih je izbavio one očajnosti. Ali ljudi koji su tuda postajali, te one sprave koje su donesene da se mrtvac sahrani, to im sve rastjerivalo taj prividni san i oni spoznavali šta se zbiva oko njih.

Naposljetku sve je gotovo. Njihovu majku, nedužnu žrtvu eno spustiše u hladni grob. Uistinu je umrla! Da, strovali je eno na prečac zrno puščano, strovali je mržnja, bijes... il' možda nepravedna i kruta osveta...

166

XXVII

Te večeri skupili se ljudi po običaju u kahvu. Bilo koljeno do koljena, puno, a među njima i Mehmed-efendija. Ljudi bili dirnuti, ožalošćeni s ovog nečuvenog događaja, pa šutio svak ko otrovan. Nije ni šala: Mehmed-efendija onaki momak da nastrada, pa mati mu, staje žena mogla bit kriva kome? Osobito ta kuća, jedna od prvih, prednjačila vazda u kasabi, nikom zla ne mislila, pa na njoj da se to školi? I oni koji su prije zazirali od suda, prezirali Osmanlije, pa i one naše koji se u sudovima umiješaje među njih, oni sad u Švabi gledali drugog Osmanliju, oni sad gledali Mehmed-efendiju kao žrtvu njihova srtaanja u sud, njihova miješanja s tuđincem. I Osmanlije što su kome zlo činile, činile su najprije onim koji su oko njih u blizini njihovoj.

Drugi su nazrijevali u tom početak onih zala za koja je došo Švabo da ih počini, a s tim se strpio dok se vatra svud ugušila, dok je oružje oduzeo. I tako i jedni i drugi dolazili do zaključka da njima tu nema opstanka, red će najposlije doći svakom tako kao i Mehmed-efendiji.

Dok su oni tako umovali, drugi su raspleli razgovor i nagađali uzroke tom nečuvenom djelu, a da kako i Mehmed-efendiji ublaže tužno srce.

- To je, brate, osveta za Ahmeta! - stoje digo pušku na Švabu, - osiječe jedan.

- Otkud bolan! - drugi će. - Zar da se osvečuje materi za sina koji je i nju ucivilio odlaskom svojim, to mi svi znamo.

167- Ma doveli ih dukati, ljudi, šta vi govorite! Došli da im otmu ono dukata, a onda htjeli ih poubijati, da ukriju trag svoj, bezbeli, bojeći se sebi.

- Ni jedan nijeste pogodili! - pohiti Avdaga, prvi kom-šija Mehmed-efendijin koji taj čas prispije na razgovor. - Ja bih, veli, dao glavu svoju da je to nečije tuđe maslo.

Svi svrnuše oči u njega, a on nastavi.

- Evo, da vam kažem nešto! Kad sam danas pošao u Trnine, udarih odavle kroz Varoš. On dvoje Joso i Anduša sjede pred svojim kućama i razgovaraju preko puta. "Eto, veli, ona, i ne gledajuć u me, i Omer-efendinica bi i prođe, a i sin joj umalo daje osto!" "Šta ćeš", na to će Joso, "svačija sila za vremena!" a ona dočeka: "I oni su dosta zla počinili."

- To nije istina, daje sve! Mehmed-efendija daje nekom zlo činio ili kogod njegov? To more reći, koje izgubio i obraz i pamet!

Mnogog je ozlojedila ova potvora, pa istom sad vidjeli šta može učiniti mržnja i obijest; al' koliko god im je to krivo bilo, ipak razmišljajući o Mehmed-efendijinoj prošlosti, o njegovu ocu i njegovu prijateljstvu s vlasima, sažaljevali ga samo, a Mehmed-efendiji, mjesto da se tuga ublaži, bilo ga sad dvostruko, jer je i

prije iščekivao takve prigovore za njihovo prijateljstvo s vlasima, a znao da nikad prijatelj takom nedjelu ne može bit začetničnik. Još ni on pod istinu ne zna odakle je to sve poteklo, to će se valjda istragom pronaći; no kad bi i bilo tako, on zna kako nijesu oni jednakih misli i čudi da tako ni Varošani svi ne mogu biti začetničnici toga djela, koje se baš na njegovoj kući skolilo. Ali bilo bi uzalud i ne bi bilo umjesno da on, koji je sve to pretrpio, da on sad ispravlja te misli njihove, ta to bi bilo u očima ljudi braniti dušmana svog. Sjutri danje Mehmed-efendija našao čovjeka težaka čistitog Ibriša da dovrši onaj poso u Tminama. Jučer kad mu majku sahraniše, saletješe ga rođaci i komšije, da se odmah "dok su još živi" presele u Maglaj. On ih je poslušao, pa sad nije se mogla ostavit kuća i nedovršen poso, valjalo je nekog

168

najmiti da se osuši baščica. Tog jutra odvede on Ibriša u Trnine, a Alija ostade sa snahom u Maglaju. I oni bili od jučeranjeg dana umorni, a onom žalošču uprav satrveni. Al' zato je sad puna kuća kona, rodica i prijateljica koje su se požurile na žalost Mehmed-efendijinu, da oplaču čestitu Omer-efendinicu, da utješe tužnu čeljad. Sve su se skoro obredale na žalost, a među njima je došla i Ajiša sa svojom majkom. Alija je mi-mogred vidio i odmah je opazio kako se za ono kratko vrijeme silno promijenila. Nešto je sirota promakla ko daje bolovala, a oči joj podbuhle od silna plača. Jadnica čula je sumnjivu vijest za Ahmeta, da je poginuo; no trebao se kogod našalit da ona pod istinu primi. Nije mogla ni imala zgrade da kogagod upita za Ahmeta.

Žene su sjedile u jednoj sobi a u drugoj Alija s Mustafom i još nekoliko dječaka iz komšiluka. I djeca su bila dirnuta ovom žalošču, pa se tu sad nije veselilo i zabavljalo kao obično, već svi šutili, a samo Alija tugaljivo pričao doživljaje one kobne noći. Najedanput očutiše oni topot konjskih kopita u avliji. Alija brzo istrka na avliju. Pred kućom je stajao njihov Lazar, a za njim konj pod tovarom.

Kako je čestiti Lazar bio čovjek lijepo čudi, odan svom gospodaru, tako je i taj tovar, što ga dotjerao, bio prva tretina od kmeta agi nakon ove promjene dviju vlada. Dotle su izdo-lazili seljaci iz najudaljenijih sela u Maglaj, vidjeli vojsku, ovu promjenu, pa kako niko ništa ne reče za tretinu da se i nadalje daje ili ne daje, a bijaše usto ljudi koji napuniše seljacima uši da ova promjena i nije ništa drugo nego da se svak izravna, to seljaci jednim mahom i postaše svoji gospodari, a age se ne usudiše po svoju tretinu. Ali Lazar to ništa nije čuo, on je svoje age ljubio i štovao, a u ovo doba godine znao da se u njihovu ambaru staro izmaklo, a novo ne prispjelo, pa natovarao nove šenice i dotjerao svom agi. Sve je selo graknulo na njeg, grdili ga i psovali, al' on i ne obazirući se zamače za svojim konjčedom u Magfaj. - ■ ,

1691]

Kad otovari šenicu, izvuče iz svog torbaka nekakav svežnjič, pa ga pruži Aliji, obzirući se oko da ga ko ne opazi.

- Jedan seljak, koji je bio s Ahmetom u boju - prošapta Lazar, - šalje vam ovo nešto Ahmetovo, da znate daje odista poginuo.

Siromah Alija još ni iz daleka ne bijaše zaboravio majke svoje, još se ni oporavio nije od onih strahota, koje su pretrpjeli one večeri, a evo sad tužne istine za brata, evo nove tuge da je i njegov izgubio.

Odnese svežnjič u kuću i predade ga snahi. Sve su prisutne žene pustile suze i oplakivale ovu trostruku žalost, što se zbila u ovoj kući. U svežnjiču bijaše Ahmetova hamajlija koju je vazda nosio uza se i učio kad bi dopro, a usto nova, nepoharana čevra. Sve su žene plakale, a u čudu gledale čevru, a i Ajiša bila potresena ovim glasom. Al' kad ona, suzna oka, smotri i poznađe svoju čevru, koju na rastanku dade svom dragom - nesuđenom, srce joj se potrese, krv navali u glavu; ona ciknu i klonu za majku svoju...

Žene su potpuno razumjele hudu Ajišu, pa još većma plakale, a ona slomljena, satrvena, grudi joj nešto stisnulo, pa se začas razabrala i pozvala majku da idu kući...

U to doba, kad se i Mehmed-efendija povratio iz Tmina, išao čaršijom vojnik i gdje bi koga sreo, pitao za kuću Meh-med-efendijinu. Ljudi se snebivali od čuda. "Bud su ga, veli, onako ucivilili, šta hoće opet od njega?" Al' niko se ne usudi da pita vojnika zašto traži Mehmed-efendiju.

Mehmed-efendija se povratio iz Tmina, tek da sad odahne, kad ga snađe nova žalost: smotri bratovu hamajliju. Dakle je u istinu poginuo! jecao on pod utiskom ovog ružna, istinita glasa. Sad mu se podvostručila ona tuga, žalost za majkom i bratom poklopila ga, srce mu cijepala.

U taj je čas pokucao vojnik na njihovim vratima, Mehmed-efendiju obuže nova briga, al' brzo mu odlahnu kad ču: kako ga pozivaju dolje u begovsku kuću gdje je bio vojnički sud. On je znao da će se sad povest istraga, pa ga to malo i

170

utješilo. On se doskora zaputi s bratom i ženom dolje u sud, a ljudi po čaršiji šaptali s uha na uho i gledali pusta jada od prava momka.

Povratiše se tek u podne i rekoše, daje dotle ispitan samo Mehmed-efendija, koliko se pomno vodi istraga. Tako su oni iz dana u dan odlazili punih dvadeset dana, a nikad da se sukobe s ubojicom il' saznaju: da li je priznao čin i pokazao drugove svoje.

171XXVIII

Ajišu je teško potreso onaj čas kad je smotrla Ahmetovu čevra. Ona nijema čevra donese joj crn, al' istinit glas o Ah-metu da je zbilja poginuo. Njezina cijela duša, sve nježno biće njeno bijaše satrveno pod utiskom silna čustva, teške tuge. U prvi mah provodila vrijeme u plaču, u tuzi, misao joj bila zaokupljena samo za Ahmeta. Njega nema više, on je uistinu poginuo i ona samo lije suze, suši se. Jedina huda mati znala za tugu kćerinu, pa samo lebdila nad njom, strahovala. Kako daju utješi, šta da joj govori kad onoj tuzi utjehe nema! I njiha dvije tako tugovale. Ajiše čisto nestajalo, ona vehnula ko nježan cvijetak na žarkom suncu. No majka se ipak nadala, tješila kćer, samo da ju kakogod razgovori, da tugu ublaži.

I Mustafa je bio tužan sa sestre svoje. On je nju volio, jer je ona njegovu ljubila, pa se čisto njena tuga dojmala njegovu da bi i on bio sjetan u nju gledajući. Jedini Muharemagu za to nije znao. Ta on je i onako vazda bio svoje čudi, malo govorio, a osobito djeci svojoj; a kako još pregrmiše ovi događaji, on posve nekako prevrnuo. Kod kuće vazda šutio, a vrijeme najviše provodio u čaršiji, u kahvi.

Mehmed-efendijin je događaj davao dosta povoda da se u kahvi naklapa koješta što bi čovjeka samo ogorčit moglo. Onaj silni promet u čaršiji nekako je prinukao mnoge da se late kakva bilo posla, a u kahvi bi onda ostali samo oni koji nijesu marili da što steknu, oni se većma brinuli o tom: šta će bit od svega ovog, što se evo još i sad kuha. Puška je

172

prestala u okolici, a koliko se moglo čut, i u svoj Bosni. Svi su krajevi zauzeti pa se sad moglo svašta nagadat o onom, zastoje došla uopće austrijska vojska. Jedni ipak očekivali da Švabe istom nestane jednog dana; drugi govorili da je došao na tri godine; ali Mehmed-efendijin događaj kazivao im da su došli da izvrše ono što Osmanlije nijesu mogle - da nas unište. A kakva ti je razlika između Osmanlije i Švabe? Nikakva! Oni idu na zlo, oni rade nama o glavi, pa bili mi uz njih uza sud ili ne bili. Tako bi se oni daleko zaveli.

Baš u te dane išlo je jedno odjeljenje vojnika čaršijom sa nataknutim bodama, znak da nekog vode il' idu po koga, ko je pao pod neku sumnju. Ali kolikog iznenađenja, kad ljudi usred vojske smotriše čestitog Ibriša! Bio je siromah prestrašen i zabrinut. Vojnici zakrenuše u grad i odvedoše Ibriša.

Taj mali, novi događaj baci svijet u brigu. Niko nije mogao ni pomisliti daje Ibriš čemu kriv; to je on nastrado s onih nesretnih Trnina, u kojim je za hatur Mehmed-efendije otišao da onaj posao dovrši. Najgore je bilo Mehmed-efendiji. Djeca Ibriševa dotrčala plačući, cvilila Mehmed-efendiji: što im unesreći oca, što ga posla u onu kobnu kuću da i on zaglavi ko što su i oni. Njemu je bilo teško, al' se nije mogao odvažiti da moli gdje god il' da pita za Ibriša, jer je to u svezi s njim, njegovim imenom, posjedom; strahovao da spomene ono ime kojim se nazivalo njegovo selište i kuća nad kojim, kako mu se sad čini, vije se crn oblak i hoće da uništi i nju i sve što je u njoj. Začas bi ga obuzele misli, pa bi posumnjao u samu pravicu nove vlade, al' bi se brzo povratio i sam sebe uvjeravao da će se to sve po vremenu raščistiti, da će on ostati čist i prav ko što je i jest, a krivci izaći crna obraza. Možda je to sve zbog Ahmeta? Ne, to on ne može da vjeruje. Ta bilo ih je još, koji su digli pušku, al' su ili izginuli ili zarobljeni i poslani nekud u sužanjstvo, dakle svi su okajali tu svoju neposlušnost, što se po zapovijedi stare vlade ne pokoriše novoj. No šta on i njegova kuća ima da okaje, što je on ikad ikom

173 skrivio? To gaje peklo i mučilo, al' ipak nadao se, pogledao da pravica izbije na srijedu.

Minu podne, pa i mrak pade, a Ibriša nema iz grada. Sjutri dan odvaži se jedan brat njegov pa ode u grad da pita za njegov: šta je skrivio; ali mu se straža ne dade ni približiti. "Da nije nešto skrivio", - veli mu jedan vojnik, - "ne bi ga ni zatvorili. Ti mu ne možeš ništa pomoći, pustit će ga valjda!"

Tmine opet ostaše puste. Mehmed-efendija nije ni mislio da bi mogao naći koga ko bi mu dovršio onaj posao. Kako je svijet zazreo, čini mu se, kad bi ih kome poklonio da ne bi mogao naći mušterije. No bilo je ipak ljudi koji nijesu tako mislili. Sijedi je Mustafa Dikedžija tvrdo vjerovao da se prije smrti ne može umrijeti, pa se stoga on ponudi Mehmed-efendiji da dovrši posao. I sad opet nastao razgovor u kahvi, nagadalo se, al' se na kraju svodilo sve na jedno da će red doći svakom ko što je eto Mehmed-efendijinoj kući. Četrnaesti dan pustiše Ibriša. Kad je po mišljenju svoje braće umakao očitoj smrti i povratio se djeci svojoj, obasulo ga stotinu pitanja, šta je skrivio, zašto ga zatvoriše?

- Zatvori me vlašće jedno! - odah 6 on uzrujan. Sve otvorilo oči i zinulo slušati, a on pripovijedao.

- Prije na dan nego će me zatvoriti, vidim ja onog Đuricu Andušina, gdje nešto koliši oko Tmina. Hajde, mislim ja, traži krave šta li. Kad evo ti drugo jutro kumpanije vojnika i ono pred njima, uprav k meni u bašču. "U tebe", veli im starješina, "ima oružja". - "Nema", ja ću. "Ja sam predo svoje oružje". Oni se

obazreše na Đuricu, a ono zaklikti: "Ima, ima, eno gore u živici". Svi podosmo gore, a ono nas zbilja navede i mi nadosmo dvije puške i sablju.

- Ko da ih je ono podmetnulo! - prekide ga jedan.

- Uzalud moje zatezanje, uzalud zakletva; mene spratiše četrnaest dana u grad!

Ljudi se tome čudili, u mnogom kipjela krv od srdžbe na ovu podlost; al' se mnogom i rasvijetlilo, sad vidjeli odakle potječe ono zlo koje su pretrpjeli i koje i sad trpe. Govorilo

174

se o tom zadugo, a bilo svakakvih misli. Jedni su gledali sve zlo u ono nekoliko varoških kućica, a drugi, među kojima je bio i Muhareмага, mislili da je to samo početak onog zašto je došla nova vojska, da se biva trijebe turci. Stoga zamišljali da njima tu nema opstanka i osjećali se u svom domu nekako privremeno. No još je silan promet, velika vojska prolazi, druga dolazi, još se ništa nije oporavilo od one promjene vlada, pa nekako niko nije mogo odlučiti da poduzme što ozbiljnije, a pogotovo selenje preko granice.

No dobar dio građanstva nije imao kad ni da razmišlja o tim stvarima. Mnogi je svijet prolazio uz Bosnu, noćivao tu, a da se i ne broje oni silni radnici koji su tu gradili vojničke barake, staje, razni drugi trgovci i silna vojska. Trošilo se sve, a pod dobru cijenu. Istom opaziš jednog dana, a na ravnoj ledini, gdje se nekad djeca igrala, podigla se zgrada, a u njoj puno svijeta, zveka čaša i tanjira, para ko pljeve. Svijet naš, koji nije imao kakva posla, objesi ruke pa hodaj tuda i gledaj šta se radi. Tuda bi se gdjekad kojasio i Alija s Mustafom. Njih dva bili uvijek zajedno, razgledali ona strana lica, novotarije kojekakve, a bilo bi tu svašta, što bi njih zanimat moglo. Tako Alija pomalo zaboravljao onu tugu svoju, oni bili veseli što se opet sastali, a Mustafa, kad bi se kući povratio, snuđio bi se vidjevši sestru, još uvijek sjetnu i tužnu.

Onih nekoliko dana majka je lebdila nad svojom kćeri. Na silne majčine riječi i razgovore, kojim je htjela da joj utješi srce, ona se naoči otresala tuge i ponešto se laćala posla; al' sve radila s uzdahom, vazda sjetna, nujna. Jedne večeri tugovala ona zatvorivši se u svoju sobicu, a tu najvoljela provodit vrijeme, jer je bila sama. Čitava joj se prošlost nizala u pameti pa bi joj se i nehotice oči svmule na prozor gdje je razgovarala s Ahmetom, gdje se zadnji put rastali. Zaplivala u prošlost, pretitrala sve u svojim mislima koje bi je onda dovele do najnovijih događaja, a tu bi onda srce njeno jače zalupalo, onda bi sva pretrnula, pa... onda opet uzdah, suze. Tada bi joj se naplele one njene sanjarije, one slatke nade u

175budućnost, kako je mislila biti sretna, kako joj Ahmet šaputao onako slatko umiljato; ali... Ahmeta nema više i - sve je svršeno... Ostala je sama ona, a tužna je misao samo veže sa nezaboravnom prošlosti. I ona je plakala, dugo plakala...

Sjutri je dan ustala Ajiša malo vedra lica, ko utješena. Sinoć je tugovala, dugo nije zaspala, bila u nekom polusnu; al' je ipak iza tog okrijepio dubok, sladak san. Ustala je nekako bistre duše, srce joj nekako umireno, jer - živo joj još lebdi pred očima slika; ona je na snu vidjela svog Ahmeta. On joj se ko smilovao, došao daje utješi. Bože! kao sad da ga gleda, lijep, umiljat, a zaklinjao joj se da mu je ona jedina na srcu, daje zaboravit neće nikad - do vijeka. I ona je to njemu rekla; i ona se njemu zaklela da ga neće zaboravit, da mu se neće iznevjerit, rekla mu da će ga čekat dok je živa.

Ah! Eto, na snu mu rekla što i na javi misli, osjeća, da ga ne može zaboravit, da je samo njegova i ničija više, kao što se i on njoj zakleo. I ona se u taj mah trznula kao da se sjetila nečeg. On je zbilja eto održo svoju riječ, on je zaista poginuo, ostao njoj vjeran... A ona? Uzdahla, zaklela se i sad da ga zaboravit neće, da će miTosTaT vjerna, da joj je na srcu samo on -jedini... a bistra suzaj dubok uzdah bijahu svjedoci tih riječi...

■•;■ ■•'■

hT■••{•

176

XXIX

Mehmed-efendija je redovito išao na preslušanje, a s njim i žena mu i brat, pa kad im jednog dana rekoše da je istraga svršena, sve izvali oči šta će sad biti od ubojice njihova. Dan po dan i mjesec prođe, a glasa nikakva. Ubojicu njihova često vidali kad bi ga pratila straža, čitava ga već kasaba znala, a on vatrenim očima sijevao na sve strane. Najedanput rekoše da su ga otpratila četiri vojnika s bodama, prevezli se s njim i sjeli u kola, pa niz Bosnu. Odveli ga nekud u veliku kaznionu, rekoše jedni, a drugi opet: kako hoće tamo negdje da ga pogube. Mehmed-efendija je još uvijek čekao osude, a čekali su to i mnogi drugi, kojih se to nije ticalo. Pa i sami Muhareмага, koji je klonio glavu od ove kuće, i on nestrpljivo očekivao osude. Ako krivac ne plati životom toga svog čina, govorio njemu njegov prijatelj Salihaga, onda se vidi daje poslan od same vojske.

Dan po dan, ništa. Od ubojice nikakva glasa. Tada ljudi istom uzeli zlo na oko. Sad istom nazrijevali šta ih čeka sviju, pa se počelo pogovarat o seobi, da ovdje nije stanka. Jedino Numan-efendija uvjeravao ljude da je to još ratno doba, a u drugu ruku, veli, da nije bilo ni dovoljno dokaza da se krivac osudi. Ali ga oni nijesu slušali, jer znali da je i on vazda bio uz Osmanlije, uza sud, pa je i sad uza Švabe. I Mehmed-efendija je ko i otac mu uvijek u sudu, a osim toga šuruje s vlasima, pa eto šta uradiše od njega! To su oni mislili, a nijesu htjeli da mu to reknu, da mu uvećaju tugu na srcu. Tako se

177provodilo vrijeme i neprestano govorilo o Mehmed-efendijinoj istrazi, pa onda svodilo sve na jedno: da se ovdje ostatak ne može. Osobito bacilo ljude u brigu i neko ogorčenje kad opa-ziše kako neki varošani uprav počeli prkositi za onog ubojicu, što ga odvedoše, a ne pogubiše, kako se to mislilo. Oni se još nijesu zapravo ni rastrijeznili od one radosti koja ih obuze dolaskom nove vojske, pa sad hodali čaršijom i očito prkosili, izazivali ljude da im tako povećaju ogorčenje. Društvo, u kom se nalazio Muharemag, opominjalo sve oko sebe da vide kako se Varošani osvećuju, pa sad nek opet srce ko hoće i u sud i sa Švabama nek se drži ko i s Osmanlijom, i s vlasima nek se prijatelji, al' nek sad vidi kako oni i prijateljstvo uzvraćaju. To je Mehmed-efendija znao, makar da to njemu u oči nijesu govorili, pa ga to bolilo; al' uvijek se nado, uvijek pogledao da pravica pobijedi.

I Muharemag bi napunio uši u kahvi, pa dolazio kući nekako ogorčen, mučaljiv. On je od prvog dana krivio Os-manlije, prezirao od uvijek one naše ulizice Osmanlijama, a sad nekako sažaljevajući osuđivao Mehmed-efendiju, koji je preko tog i s vlasima surovo, pa ga sad sve najedanput stiglo. I to je on jedan put rekao ženi svojoj, koja je gotovo svako jutro kad bi kahvu pili, žalila čestitu Omer-efendinicu i njene sinove. On nije mogao trpjeti dalje, rekao je da ih je i njemu žao, ali da se nikom nije sviđalo ono njihovo prijateljstvo s vlasima.

Te su riječi Ajiši srce cijepale. Ona nije znala ništa drugo nego žaliti nesuđenu svekrvu svoju, majku Ahmetovu, žalila cijelu kuću, a nije znala da je to tako zlo, što su oni činili. Ona je od to doba još većma žalila čitavu onu kuću.

Majka je tako govorila s Ajišom a radovala se, što joj se činilo da joj se kći oporavlja od one tuge. U zadnje vrijeme počela je i izvoditi sa sobom kojekuda u komšiluk, gdje bi bilo još djevojaka; al' Ajiša se nekako ustezala od hodnje. Ona najvoljela kod kuće, zabavljala se vazda poslom. Kad bi se Mustafa povratio kući, ona bi se s njim ugodno razgovarala,

178

pitala kud je hodao, šta je vidio, a on joj pripovijedao, kitio, šta je sve mogao vidjeti toga dana. I Mustafa njoj bio ugodan razgovor, ona ga volila i brinula se sad više za njega, gotovo više neg mati mu.

Tih dana Mustafa bi se dugo zadržao kod Alije. Jednog jutra pošli njih dva tu u komšiluk, gdje su bili vojnici u jednoj kući, pa se svako jutro vježbali u širokoj avliji. Vojnici vidjeli, kako to dječake zanima, pa i njih veselilo i javljali im se. Jedan razgovarao s njima koješta, pa ih naposljetku pitao da li uče što, znaju li pisati. I oni mu oba napisali svoja imena, kako su još u ruždiji naučili al' vojnici ni slovca jednog da pročita. Kad on vidi da je to turski, on brzo skoči i donese im knjigu, iz koje će oni naučiti njihovo pismo. Oba uskliknuše od časovita uzbuđenja. Naučit njihovo pismo! to je bilo za njih zamamljivo i lebdilo im pred očima.

Listali knjigu, zavirivali u svaki red, u svaku riječ, htjeli nekako na silu da prodru u sadržaj njen, da časovito riješe tajnu koja se krila u mrtvim slovima. Vojnik otvori knjigu i počeo im kazivat slova, a oni pod svakim napisali turski. I oni oba odnijeli knjigu Alijinoj kući gdje su mogli biti sigurni da ih niko ne pometa. Išli putem, ta poskakivali od nekog ushićenja, a trnuli i zazirali od svakog kao da će im ko otet ovu radost, ko da će ih ko preteći u tom. Ta naučit njihovo pismo, moći se onda svakom pohvaliti, to je njih zanjelo!

I učili su slovo po slovo, a od silne radosti ne vjerovali sami sebi da pravo čitaju, tražili ta slova na drugim stranicama, da ih poznaju, pa onda pokušavali, da ih i napisu. A koliko veselja za njih kad oprezno nabadajuć slovo po slovo pročitaše prvu riječ! U isti čas i radost i iznenađenje! Nekoliko časaka gledali jedan u drugog od silne radosti, onda opet listaj i traži, da još koju riječ sastave. Kad god bi začuli u drugoj sobi govor il' tutanj kakav, munjevitom bi brzinom turili knjižicu pod jastuk. Nijesu mogli unaprijed znati šta bi im stariji rekli; al' znali su toliko da uče "švapsku" jaziju, pa krili to ko zmija

179noge. Ako bi im to oni i odobrili, bolje je da saznaju poslije kad oni nauče bar ono dokle je vojnici zabilježio.

Sjutri dan otišli su svom vojniku - učitelju i kazali mu dokle su naučili. On se čudio, a i radovao što dječaci tako napreduju. On im iskaza slova do kraja, a oni se taj dan zapute u polje i tamo su učili cio dan bez prekidanja. Pred večer su znali napisati svaki svoje ime, a slijedećeg dana reče im učitelj da su naučili sva slova, a dalje da ni on ne zna.

Od to doba češće se sastajali, već čitavu knjižicu pročitali, pisali koješta i šarali, pa sad zaprli, jer nemaju šta da čitaju, ne znaju šta da pišu. No oni ipak provodili tako vrijeme u zajednici, sad se sjetili i svojih ruždanskih knjiga, pa sravnja-vali ova dva pisma, a lica bi im zasjala od silna veselja kad pomisle: rijetki su njihovi vršnjaci koji i jedno pismo znaju, a oni - dva.

I Alija nije mogao održat da se kome ne pohvali. On se već odavna upoznao sa slugom nekakva gospodina što je tu u komšiluku mlijeko kupovo. Sluga se čudio dječaku kako je brzo naučio, pa to kazivao kod kuće svom gospodinu. Kad je drugo jutro došao po mlijeko, donio je Aliji od svog gospodina lijepu knjigu, punu priča i pjesama. Tim su se njija dva zabavljala,

180

XXX

Kasna je jesen. Snijega još nema, a zemlja smrzla, zrak suh i oštar. Mehmed-efendija hodao još zavijene ruke, radit što i da je htio, ne bi mogao. Liječnici mu kazali da će ostat malo sakate ruke, a da treba da se čuva studeni. Zato on rjede izlazio iz kuće, a tu bi mu se često navratili prijatelji, Nu-man-efendija, Avdaga i drugi. Kad bi izašao koji put u čaršiju, sretao po čitave hrpe vojnika, a oni šeću od dućana do dućana. Kad bi Mehmed-efendija mitio mimo njih, čuo bi mnogi put njihov razgovor:

- Vidiš! - rekao bi koji vojnik družini. — Ovome je tur-činu Crnogorac ubio mater!

- I njega eno ranio! - drugi bi dodao. ...(. - Lopov! - grdili vojnici.

■ - Šta mu je žena kriva?

To bi Mehmed-efendiju razgovorilo, kad bi vidio kako i vojnici preziru krivca i ubojicu njihova. No vojnici su to zaista činili s dvostrukim razlogom, stoje on, vojnik, pucao na žensku glavu, a u drugu ruku ionako ga prezirali, dok je još u vojsci bio, pa se čak oveselili kad ga zatvoriše. Osobito njegovo odjeljenje, kom je on bio vodnik, strepilo od njega. Bio je u službi tačan i strog, al' inače u privatnom životu opak i objestan. Zato su ga i izbjegavali svud, nigdje nije bilo vojnika u krčmi, gdje bi on bio.

181 To bi Mehmed-efendiju utješilo; to toliko bi on saznao za ubojicu njihova, a inače nit izbijao glas o osudi, nit se on usuđivao da pita gdje.

Jednog dana dođe k njemu jedan sin Buljubašićkin i opomene ga da onu ogradu u Tminama skloni kud, jer daje zimno doba: mogla bi se raznijet ko i svake godine. Mehmed-efendija saslušao momka, al' bi volio da mu se nikako ne govori o Tminama. To je ime dozivalo njemu tužne uspomene u pamet a on na silu htio da to zaboravi. Al' odreći se svog dobra, okrenut od njegovu glavu, to se opet nije moglo. I on naposljetku najmi tri konja da sutri dan prenesu ogradu.

Ranim jutrom zaputio se Alija s kiridžijama u Tmine. Magla se istom bijaše rastupila, a iza brda pojavilo crvenkasto jesensko sunce, kad oni zaokrenuše kroz Varoš, gdje je još sve spavalo. Kad bijahu nadomak Varoši, nikoše im pred očima Tmine sa golom baščom iz koje viri krov kućni. Alija je to sve preletio jednim mahom, a misli mu se svmuše na nedavnu prošlost. No ne dade mu se dugo razmišljat jer je opazio gore nešto što ga vrlo iznenadi. On je tobože uza se nosio ključ kućni, da tom prilikom i kuću obiđe, a taj čas eno iz kuće se vije dim, kao da ima neko u njoj. Kad je i kiridžije upozorio na to, oni svi iznenađeni pohite i doskora se mašiše Tmina, pa se žurili uz brdo tvrdom ledinom.

Stigoše pod bašču, al' sve pusto. Iz kuće je sukljao tanak dim, no oni već čuli i prasak vatre. Ne časeći časa jumuše kroz bašču, kad se svi zapanjiše od čuda. Đurica, sin Anđušin iz Varoši, provalio duvar kućni, pa u njem naložio vatru; i sad se izmaklo, pa gleda kako šeper puca. Kad njija smotri, stišće iznad kuće onamo prama gaju, koliko ga noge nose. Čas-dva, oni se izgubili. Dva momka i Alija htjeli sad da se natisnu za vlašetom da ga pitaju: što podbaci vatru pod tuđi krov, al' nije bilo vremena, plamen skoro da obuhvati sav duvar, a prihvati li krova, kuća je onda u plamenu. Šta će? Za kućom je bilo vreoce odakle se voda nosila, suda nigdje,

182

pa se kiridžije latiše kapa svojih, te nosi i pljuskaj vodu u duvar, i tako ugasiše vatru.

Alija se požuri kući da javi bratu taj događaj. Mehmed-efendiju to nije samo iznenadilo, već ga čak dimulo, porazilo, da mu je teška nekakva tuga srce stegla. Htjela se dakle njegova kuća da pretvori u pepeo, krivac je viđen, zatečen na djelu; sve je bilo jasno. Obuzelo ga neko tugaljivo ogorčenje, misli ga salijetale i dovodile u sklad sve, što je pretrpio one kobne noći, ono okrivljenje Ibriševo, pa sad ovaj palež kućni. On znao da se ljut dušman krije za onim djetetom, Đuricom, ta prstom bi mogo uprijet u njega, a taj dušmanin ustao da prevrne njegovu kuću, da ga uništi i njega i sve njegovu...

On vidi da je njegova kuća najviše pretrpjela mimo svu kasabu, no još ga većma bolilo što je vidio onog dušmanina kom on nije ništa skrivio, a koji je ustao na zlo, koji mu se sveti a nema zašto, koji mu o glavi radi...

Mehmed-efendija je uzrastao u očinoj kući, u milju i obilju, bez ikakve brige, a nije se naučio podnositi ni mrka pogleda, ni oštre riječi, već bezbrižno provodio svoju mladost, pa udario i u piće, a da se što bolje zabavi sa društvom svojim. Njegova i onako blaga ćud nije naučila podnositi ni lakših udaraca od onih koje je pretrpio, al' u ono vrijeme tješili ga prijatelji i on se održao da ne potraži kakva oduška svojoj tuzi i tjeskobi. Al' ovaj ga zadnji događaj porazio, nije ni mislio da potraži zaštitu dolje u zapovjednika pred kojim je stajao nekoliko puta, a vazda nekako skromniji i satrveniji i od najvećeg krivca. Tog časa nije mogao vjerovati da bi to mogao biti zadnji napadaj na njegovu kuću, a pošto se sve to zbivalo vazda u Tminama, on brzo stvori odluku makar da ta kuća i zemlja ne mogu biti uzrok njegovoj kakvoj krivnji il' čijoj osveti.

Sjedio dugo i tako sam u sebi razmišljao, pa onda dozvao Aliju i dao mu nekoliko zapovijedi. Alija je doskora otišao u čaršiju, našao telala čaršijskog i poslao kući, a zaputio se onda drugim poslom, što mu je brat naredio. I makar da se potpuno

183pokoravao bratovoj volji, ipak dugo je oklijevao da uđe kud je poslan. Najedanput ispade odnekle preda nj Avdaga, kom-šija njihov, pa kad smotri Aliju, nekako zbunjena, saletje ga pitanjem: kud je pošao, šta li traži. Dječak zamotavao, mrsko mu bilo da kaže Avdagi pravu istinu, a ovog poduzimala sve veća sumnja. Naposljetku sazna on od Alije da ga je poslao brat po rakiju, da tim tobože razbije tugu svoju. Avdaga spopade dječaka za ruku, pa upravi s njim kući njihovoj. Putem on saznade za novi događaj u Tminama, što je i uzrok da je Mehmed-efendija posegnuo za piće.

Avdaga je čovjek od starih ljudi, pun savjeta za mlade, ali i velik neprijatelj svih novotarija. On se od uvijek dobro pazio s njihovom kućom, a jedino što se njemu njihovo nije sviđalo bijaše ono njihovo potucanje po sudu, kako je on nazivao službu za prijašnje vlade. Kad uđe Mehmed-efendiji, ne bijaše ni sio a zasu raskolačenih očiju:

- Šta ti je, pobogu brate?

Mehmed-efendija tužnim okom pogleda prijatelja, a ni riječi ne izustio. Znao da će Avdaga sad prosut čitavu torbu svojih savjeta koji ne mogu utješiti srca njegovog.

- Sretah evo dolje u čaršiji brata ti, - počeo opet Avdaga,

- pa ščaše u mejhanu! Je si l' ga ti poslao?

Mehmed-efendija šutio.

- Ej moj Mehmed-efendija, ali ti si lud! - naklopi se on.

- Vi, mladež današnja, puneći njima kese, a ispijajući njihove čaše i ustovarili ste ih na vrat sami sebi!

Ostavi se, bolan, zar se dozvo nijesi! Zar dušmanu kesu puniti!

Mehmed-efendiji je bilo gore, tjeskobnije. Nije mogao da mu kaže da on ne pije da njihovu kesu napuni, već da tugu svoju razbije. No znao je to Avdaga i bez njega, znao je što Mehmed-efendiju taj čas boli pa opet nastavio: - Bili vam zapalili kuću, je li?

- Ja! - potvrdi on.

- Pa! Tim da im se osvetiš? Kam'siid, što m*užiš duš-mane? >,-. - . . . ■*;

./

184

- Neću! Prolazim se svega!

- Ja ih se ne bih proso! Ovo nije više "ratno doba" Nu-man-efendijino; pa naposljetku da i jest, ja mislim da se opet ne smije paliti tuđe dobro!

Oni uprav u razgovoru, a Numan-efendija upade k njima. Domaćin usta spram prijatelja, a ovaj, tek što sjede, u čudu pogleda u Mehmed-efendiju, pa upita:

- Ma je l' ono istina što ja čuh u čaršiji? Mehmed-efendija pogleda u njega, čekajući pitanja.

- Da Tmine prodaješ?

- Jest! - potvrdi on tiho.

Avdaga sad istom zagalami. On nije ni znao da se Tmine već prodaju, a Numan-efendija opet nije znao zastoje Avdaga došao. I tu se sad raspleo razgovor. Oni krivili Mehmed-efendiju što je tako podlegao, da se čak s Tminama rastane. Ta prodati ono selište tako je kao odreći ga se, jer onakog mjesta, a na kućnom pragu, nema u daleku. Osim tog, šta će reći i dušmani? Smijati će se! Naposljetku ga savjetovali da da Tmine kome u zakup; al' on neće toga, bojao se ne bi rad bio da iko nastrada njegovom krivnjom, na njegovu zemlju. Oni mu govorili, al' uzalud. Mehmed-efendija se nije dao odvratiti od svoje nakane. Tmine su njemu zadale toliko jada da bi ih se odrekao, rado zaboravio, kad bi mogao. Ali od pića ga ipak prijatelji

odvратиše. Duboko su mu se u pamet uvratile one Avdagine riječi: "Ne, bolan, punit dušmaninu kesu! Tim bi mu pomogo, da ti zada većeg jada, da te upropasti...!"

Tmine se prodadoše. Kupi ih Ferhat, onaj težak željeznih ruku, jake mišice, koga nikad zora ne zateče u postelji, a po mraku se vraćao s posla.

Baš odmah prvog jutra zametnu se on sjekirom, kako je vazda običavao ići u njivu, pa okrenu u Tmine.

Kad bi kroz varoš, smotrit će pred kućom starca Mitra, oca Arsenova, pa

185ga pozdravi krupnim svojim glasom da je čuo sav komšiluk. Starac mu se ozva, pa odmah pritače smiješeći se, tek da rekne koju:

- A kud si mi se to podigo sabaile?

Ferhat kao daje to i očekivao, zastade pa odvрати:

- U Tmine!

- A ja zbilja! - dosjeti se starac, - ti si pače kupio Trnine.

- Jesam, ja.

- E, neka, neka, dabogda s ajrom da ti bude!

- Dabogda, stari! - prihvati on.

- Neka, neka, dobro je selište! Ne žali što si dao para!

- I ja mislim! Pa podoh evo da obiđem malo, da vidim... Valja obilaziti svoj zirat, a...

- Treba, treba...

- A ionako, vjere mi, ima svakakva svijeta, a ograda je, kuća je pa...

- Treba, ja kako!

- A ja... - maši se sjekire, - sobom sudim, kad udari ko u moje. Ja dok sam živ, ne dam u svoje, a Švabo ako će mušketat, neka - meni je svakako jedanput mrijet.

Starac se Mitar na silu smiješio i odobravao glavom, tek da bi ujagmio po koju riječ, a Ferhat jednako drobio, a vikao, razlijegalo se. Na to se rastanu.

Te su se riječi brzo raširile po kućama varoškim. Svak je znao Ferhata i svak i nehotice zamišljao onu veliku razliku između njega i Mehmed-efendije, a svako je čeljade moglo na dan po dvaput vidjeti Ferhata kad prođe između njihovih kuća i čisto se činilo da im prkosi svojim krupnim i runjavim rukama, jedrom mišicom i teškom sjekirom o ramenu. Od to doba bile mirne i Trnine i njihov gospodar...

186

XXXI

Nastala zima i duge noći. Promet u čaršiji opadao, nestajalo pomalo one bujice silna stranog svijeta. Obnoć kahve pune, govorilo se o svačemu, a najviše o nedavnim događajima. Sad mnogi uvidali daje svaka borba bila uzaludna, al' ih još ima koji misle da se Švabo još nije učvrstio u Bosni. Sad se pričale razne zgodice iz onog vremena, svaki je doživio ponešto što drugi nije, pa se sad tu redalo i kitilo, a sve izazivalo sad užas, sad smijeh; sve su to nedavne uspomene koje će se dugo pričati, i koje svak rado sluša.

I Muharemaga je tu provodio vrijeme, al' on vazda šutio. Ko je bio pun jadikovanja, taj je mogao s njim.

Katkad bi se upusti u razgovor sa svojim starim jaranom Salihagom koji je sad, otkad ovo rad smalaksa,

imao više vremena i češće zalazio u kavu. I tako bi se on gdjekad pomalo razvedrio razgovorom sa

Salihagom, pa bi onda i sa ženom kod kuće progovorio po koju riječ, štojbijnju vrlo^ijbradovalo. Ta dugo

je~vec~oi3~oribg^asa kako je buna buknula, od onda je njen Muharemaga nekako neveseo, pa to i nju

morilo. Ona se dotle brinula samo za Ajišu. Svaki joj dan čitala neku tugu na licu, al' ipak nadala se da će

jednom kakav povoljan događaj upli-visati i njena će se kći istom najedanput promijeniti, nestat tuge. Ali

kad je Muharemagu počela popuštati njegova hladnoća i ko počeo da živi novim životom, nju je baš tada

poduzimao neki strah i zebnja za njezinu kćer. Ajiša nikako da se oporavi, vazda onako sjetna, vazda tužna.

Doduše nema onog

187plača kao ono prije, al' nema ni cigle vesele crte na licu. Ona nije govorila o tom s Muharemagom već

samo u sebi strahovala. Izvela bi koji put Ajišu u komšiluk na sijela, na sastanke, gdje bi još djevojaka bilo,

al' Ajiša se od tog ustezala. osobito onda kako joj se bio počeo javljati Rašid Salihagin, kako je mati kasnije

čuła, odonda Ajiša rjeđe izlazila.

Baš u te dane dođe žena jedna od Salihagine kuće i onako izdaleka reče Muharemaginici kako bi, eto,

Rašid, biva, bio mušterija kćeri njihovoj a i roditelji mu bi to želili pa, biva, hoće da znaju u koje će ime

zaprošiti, da se ne bi osramotili. Muharemaginicu je to taj čas i obradovalo i opet bacilo u brigu. Govorila

najprije s Ajišom, a ko mati svoja, pozlatila kćeri svojoj kuću Salihaginu, kako je i momak čestit a iz dobre

kuće; al' Ajiša na to samo uzdahla. Mati je opet salijetala, svjetovala da je kakogod skloni, al' ona

naposljetku reče: da ne nalazi mahane, a moli da se to sve strpi ovog vremena. To je majku utješilo, premda

od kćeri nije dobila povoljna odgovora.

Muharemaginica je dugo oklijevala da to mužu otkrije; al' naposljetku došla joj opet neka rodica Salihagina, pa -onako u razgovoru nabacila izdaleka, kako onamo pogledaju odgovora. Nije kud! Ona to sve otvori Muharemagi. On je saslušao, zašutio se nekoliko časaka pa odriješio:

- Ja momku ne nalazim mahane, a ni kući mu!

- I ja sam ti tako! - dočekala žena; - al' bogme ne znam... cura, ako ćeš nešto... ma vazda ko da boluje, eto ti!

I tu se zašutili. Muhareмага bi želio ovo prijateljstvo sa Salihaginom kućom, a i žena mu želila da usreći svoju kćer, ko i svaka mati, al' reda je bilo strpit se i čekat da se Ajiša oporavi.

Muhareмага šutio i otišao u čaršiju a da ništa ne osjekoše. No žena mu nije propuštala zgrade da govori s Ajišom, mislila da će je onako sklonit na udaju, a to bi bio hajr za nju najviše; majci se činilo da bi taj događaj, ta promjena neka učinila pa bi se Ajiša otrešla one sjete i tuge. Al' sve uzalud. Ajiša se

188

zabavljala kakvim poslom, a nikad riječi, nikad razgovora. Majci se činilo, da joj ona ne progovori, da bi joj kći po cio dan šutila.

Tako prolazili dani u nekoj neizvjesnosti i Muharemagi i ženi mu, a i Ajiši. Oni želili njenu udaju, svezu sa Salihagom, a ona kanda najvolila vazda u šutnji, u misli. Želio je to i Salihaga a i sin mu, još odavna; al' prije je bio Ahmet, a Rašid onda znao da Ajišu niko ne odvrati od Ahmeta. I tako sad sve ustalo da se Rašid oženi Ajišom, al' odonud nikad povoljna, svjesna odgovora.

Utom je skoro i zima na izmaku. Dva mlada druga, Alija i Mustafa, provodili dane i noći zajedno. Onaj sluga donosio Aliji knjiga i oni se zabavljali, a kad bi im toga nestalo onda se laćali onog što su u ruždiji učili, ponavljali to i tako provodili vrijeme. Tome je dosta pomagalo i to što ni jedan nije imao posla, a starješine, osobito Muhareмага, nijesu se ni brinuli za njih. Tako listajući knjige, razgovarali, premissljali, rađala se u njima neka želja, da bi opet učili, da bi čak draga srca i otišli nekud iz svog rodnog mjesta da nauče, da budu učeni, pametni ljudi. Ali sve te njihove misli, sve želje bile u taj mah neizvedive. Govorili o Carigradu, govorili i o Sarajevu, pa o turskoj i o "njihovoj" nauci; ali to je sve njima bilo daleko, za golemim brdom, ko u kakvoj gustoj magli. Znali su da nijesu dorasli sobom ni preko kućnog praga, a ko zna bi li im starješine i dopustile, a kamo li da ih sobom napute i još odvedu nekud. Uto se Alija sjetio što mu je govorio onaj gospodin, što mu je slao knjiga kad ga je prvi put upoznao, kako je šteta da ništa ne uči. Oni su tako mogli samo razmišljati, ni jedan nije imao odvažnosti ni da spomene starješini svom, osobito Mustafa, poznavao svog oca kako mu nije drago bilo ni što je u ruždiju išao, pa bi začas pretrnuo kad bi mu na um palo da otac sazna za njegovu novu jaziju što je naučio, šta bi mu rekao! Alija je drukčije mislio o svom bratu, a već tada znao daje njihov sav rod oduvijek u sudu, pa mu se u taj mah činilo da mu 189brat ne bi zabranio. No njega je pometalo drugo nešto, da on jedanput otkrije svoju želju bratu svom: on češće čuje na sijelu u njih kako Avdaga govori da će puknut (puška, rat) prije Jurjeva.

Tako se oni svaki dan sastajali i vazda govorili o svojoj nauci. Gdjekad bi tako daleko zašli da se već gledali izučeni, pametni; tad bi bili ushićeni, a onda opet naglo pali, pomislivši da o tom svemu nema još nikakve nade, nikakva izgleda.

I Ajiša je u neko doba opazila na bratu kako je nešto zamišljen, gdjekad zadugo ne bi zaspao. Kako ga volila, a u zadnje doba bio joj jedini razgovor, pitala ga ona, al' on ni riječi o tom, sve tajio.

Jedne večeri bijaše u Mehmed-efendije na sijelu nekoliko prijatelja, a među njima Avdaga i Numan-efendija. Domaćin je bio nešto zamišljen, pa tek što su prijatelji sjeli zađe im on pričat čudnovatu novost. Toga dana odazvao ga dolje (u sud) jedan gospodin pa mu govorio da pošalje brata nekud na nauku. "Ja znam", veli Mehmed-efendija, kako mu je govorio onaj gospodin, "vaša je porodica oduvijek bila u sudu, stari vam bili najpametniji i prednjačili u kasabi, pa zašto ne bi dao brata da izuči, nek bude ko što su mu i stari bili".

Prijatelji se njegovi čudom čudili, a jedini Numan-efendija bio ravnodušan pri tim riječima.

- Taj ti je gospodin iskreni prijatelj! - trže se on prvi, a Avdaga raskolači oči u njegov:

- Ma šta govoriš ti? Je si l' ti pri sebi? I ti bi to učinio?

- Zašto ne bih?

- E, čuješ, Numan-efendija! - ozbiljno će Avdaga; -pametan si, a tu vidiš... Ma znaš li ti šta hoće oni s tim?

- Šta je? - ovaj će smiješći se.

- Vidiš li ga; - upire prstom u Mehmed-efendiju, - ranili su ga, mater mu ubiše, a onaj i jest poginuo; - zar neće tim da ovu kuću u temelj raskopaju?

Numan-efendija se u taj mah nije mnogo osvrtao na njegove riječi; on je bio obuzet ozbiljnim mislima, vidio je on

190

već i prije, da su nastala druga vremena, a nauke je i prije trebalo, a sad kanda još više. On je sad ozbiljno razmišljao o Aliji. Al' u taj mah Mehmed-efendija nastavi što nije dovršio, a to je bilo još začudnije daje Alija već naučio njihovo pismo. To mu je kazao onaj gospodin, a on se kasnije i uvjerio o tom. Još veće čudo, veće iznenađenje! Svi su šutili, a govorio samo Numan-efendija i Avdaga. Drugi nijesu znali uz koga da pristanu. Avdaga bio pravi turčin, zazirao da će se djeca ovako odmetnuti od dina. Numan-efendija opet sasvim drugih misli, al' mnogo učeniji, pa razlagao potrebu da se uči.

- Svak je čuo zapovjednikove riječi, — govorio on, - svak da je pod zaštitom cara i pravice, al' svak treba da radi i da uči. Alija će po vremenu zamijenit u sudu onog gospodina, ako nauči i znade ko on.

Avdagi to nije moglo leći u pamet, a nije to mogao ni da prisvoji, jer turčin treba samo dina da čuva.

Numan-efendija mu dokazivao za se da je on sam slušao većinu ljudi, kad je bio mlad, da ni on ne bi otišao na nauku, a danas i din bolje čuva od njih.

Dugo se još razgovaralo, a na kraju ostao svak pri svom. Numan-efendija nije ni govorio da uvjeri Avdagu o potrebi nauke, on je govorio više Mehmed-efendiji, ne bi l' ga sklonio da ozbiljnije misli o budućnosti brata svog.

19]XXXII

Cijela je kasaba govorila o dvojici dječaka, kako su već naučili "njihovo" pismo, a ni godina još po Švabi. Taj se glas rasprostirao a svijet se čudom čudio, a još više nenadanoj odluci njihovoj da su već htjeli ići nekud u te "njihove" škole.

- Ma ne čudite se djeci! - govorili jedni, - već starješinama njihovim.

- Ali ne, Muharemaga je pravi turčin, on svom neće dat, - govorili drugi.

Dok se ova čudnovata novost širila i govorilo o njoj i gdje bi se dvoje sastalo, Muharemaga je dotle stao tome na put onako kako je on znao. Od onog časa Numan-efendija se brinuo za Aliju zajedno s bratom mu, a odlučio to govorit i Muharemagi za sina mu, nek su djeca zajedno, al' ga u tom preteko Avdaga. On je onog jutra otkrio Muharemagi sve, pa ga onda nasvjetovao kako će zabranit djetetu: al' ovaj nije čuo savjeta, odmah je uskipio od srdžbe i pohitio kući.

Žena je odmah poznala da tu ima nešto, pretrnula, ne smjela probijelit. On stade na hajatu, puhao od ljutine!

- Gdje je...? - dreknu on na ženu. Ona zadrhta.

- Gdje je...? - ponavlja on.

Na taj glas njegov otvoriše se sobna vrata a na pragu se pojavi Mustafa i Ajiša, oboje iznenađeni.

- Što si uradio! - viknu on da se razlijegalo, a lupi nogom o pod. Gledao je ravno u Mustafu.

192

- Staje, ako Boga znaš! - upade sad žena i stade među njih.

- I ti prihvatio za njihovu jaziju! - vikao on na sina, — Ti...! - i poletio put sina, a žena i kći udariše u jauk.

- Ako Boga znaš! - zacvili opet žena, a Ajiša plakala. Mustafa stajao nijem, blijed.

- Govori! Ko te navratio na to! - grozio se on djetetu. Žena lomi rukama ne znajući još šta joj je mužu.

• - Govori! - viknuo on opet da se razlijegalo. - Je l' ti ono vlašće zavrtilo mozgom! Dijete strepi, ne odgovara.

- I ti hoćeš da ideš! - dreknu on sav gnjevan; koraknu i udari sina da je poterurao i složio se na pod.

Sve udari u vrisku, u plač. Ajiša potrča k bratu, a žena stade pred Muharemagu. Molila ga, zaklinjala, htjela da ga uvede u sobu, da kakogod mine ona srdžba. On upro u sina ukočen pogled:

- Ni koraka jednog iz kuće! Makneš li se samo odavle... glavu ću ti tvoju odvrnut!

I on svrnu u svoju sobu.

Dugo je prošlo, a on se nije umirio. Sjedio, ustajao, otpuhivao, a žena pored njeg strepila. Kad se oporavio od onog uzbuđenja, pripovjedio ženi sve što je čuo za sina. Sad istom vidi zašto su se oni onako vazda družili, a naslućivao i prije da to drugovanje nikad dobru ne sluti. On je oduvijek prezirao onu kuću, a kao da mu srce šaptalo da je se kloni. Sad da ikako može iščupao bi iz djeteta i ono što je naučilo. To ga je peklo. Naposljetku se zagrozio ženi, da ga ne pušta iz kuće. S onim (Alijom) ne smije se ni vidjet, a kamo li sastat!

Dok je on govorio sa ženom oporavljajući se od one srdžbe što ga bijaše spopala, dotle je Ajiša onamo gorko plakala, a Mustafa još uvijek strepio. Ona je ljubila brata svog, nije mogla gledat da mu se imalo našao učini, pa ona silna grožnja očina, onaj udarac, to je bolilo, srce da joj pukne. Nije znala 193šta joj je hudi brat skrivio toliko, nije ga mogla ni pitati taj čas, već samo tugovala, plakala.

Muharemaga se naposljetku malo smirio pa otišao u čar-šiju, a mati sad pošla da utješi djecu svoju. Uzalud ih razgovarala, govorila čak da se otac odljutio, oni se još nijesu mogli oporavit, još uvijek strepili od straha.

Muhareмага je sjedio u kahvi donekle umiren, što je onako doskočio zlu; al' ga još uvijek bolilo što čuje, gdje se sad govori i o njegovu djetetu. Svijet svašta govorio, najviše se čudili što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko o tom nije ništa ni znao. Svak se tome čudio, a rijetko da ko udari Muharemagi u obraz. Vidjeli ljudi da mu je i samu teška muka na srcu, pa govorili mu za leđima, žalili ga, a Avdaga to i pred njim rastresao. Nešto su, veli, djeca i u ruždiji zahvatila, porugljivo će on, što mu je Mehmed-efendija govorio, pa je jazuk da se prekine. A ne zna siromah da su te njihove ruždije i dovele nama Švabe na vrat. Pa im sad nije ni to dosta već hajde sad i u njihove škole! A eto on (Mehmed-efendija) najviše srtao uz Osmanlije, pa šta ga snađe! Tako Avdaga govorio ne zamotavajući, a ljudi mu odobravali; al' kad bi na to prispio Numan-efendija, nastala bi onda prava svađa. Ono što su djeca naučila njihovo pismo, a da niko nije ni znao, to je starješinama opomena; kad ih oni ne napućuju na nauku, djeca onda sama to čine. U naravi je ljudskoj da teži za naukom, govorio Numan-efendija, i to se najbolje vidi kod djece. No koja korist kod onakih roditelja, koji suzbijaju onu želju dječiju za nauku, ta oni se uopće nikako ne brinu za svoju djecu, a kamo li da ih još na nauku napute. Tako opet Numan-efendija krivio roditelje i to mnogog ošinulo, mnogi to na se uzimao, pa mu niko ne bi odobrio govora.

- Pravo nam veli! - govorio kasnije Salihaga Muharemagi, makar da on nije imao razloga da to sebi prigovori jer on - istina nije dao Rašida da izuči, al' onako se brinuo za * njeg, a u svom ga dućanu izučio trgovini da sad bolje trguje

194

nego on. - I ti isti, i ja, i svaki, zar se mi brinemo za svoju djecu? Kako se brinemo tako nam i rade. I tu se Muhareмага zamisli. Sam je sebi priznavao da se on ne brine svojom djecom, osobito Mustafom. Daje gledao kud hoda, s kim se druži, da ga je držao na oku, možda toga ništa ne bi bilo. I on se sad dozvao, sam sebe korio, a uto opet Salihaga prionuo razgovarat ga, što se sve na tom raz-minulo. On se donekle umirio.

Mustafa je od onog časa bio zatvoren u svojoj kući. O Aliji, o njihovu drugovanju nije smio ni pomisliti. To ga bolilo, a još gore onaj silni nagli preokret u njegovu životu. Ta zar bi mogao i pomisliti da će se on kad rastat sa svojim drugom! A sad - sad ga mora na silu da zaboravi, mora izagnat iz glave i sve one lijepe uspomene iz njihova drugovanja, mora se odreć i onih slatkih nada, onog nekakva života što ga je s Alijom zamišljao. Ta otac ga je toliko zastrašio da ne smije o tom svemu ni da pomisli.

Onaj prvi dan proveo on u tuzi, u plaču zajedno s Ajišom. Nije u taj prvi čas mogao ni pomisliti šta je skrivio, tek kad se počeo oporavljat od onog straha i plača, mislio o svojoj pogrješki; al' ipak nije mogao da shvati daje to tako zlo što je on uradio. I sad se više uvećavala ona bol za Alijom, za drugovanjem njihovim, sad ga mučilo i to što ne smije nikud iz kuće. On i sestra čitali jedno drugom tugu s lica. On je znao za prijašnju tugu svoje sestre, ta godina je skoro kako je veselu nije vidio, pa sad gledao kako je ovo ponovo rastužilo; vidio da se sad sirota za njeg rastužila, pa ga to još više bolilo.

Ajiša bijaše satrvana od tuge za Ahmetom, i koliko god se činilo da se sirota oporavljala, bijaše se ipak svom dušom odala nekoj sjeti, pa živjela tako iz dana u dan jednovito, kretala se po kući kao sjena, a glas nikad da joj čuješ. Očito je bilo daje našla utjehe u onoj nujnosti, sjeti, a svaki spomen o starim danima izazivao bi u nje dubok uzdah, bistru suzu -u oku. Ustezala se i od hodnje, od svakih sastanaka i veselja,

1953 d g. o< & S 3

3 N<m k,CD.3 *O.

O

o

I i

3 "

O

Cl,

p

Mi!

I lp.

3. O

3 rt

(I

B

g

3

C 3
Cl. 3 S
S= 5. 3
21; ^r: o
o o
O CD
n n
CD O
3 J2 £L
p ?r,p
05 &.
O i;- CD
^3
Cl, <
2' o
o
3.3
8 c
2. 3
CD P
■ft «s
p p N O « 3 ^-•
o
TO
P
p
o i-i a
N CD P
3 Cu ■
OS
p o
CD
P
Cl.
S
g
^1- cr
o cl. 1
—; o p
CD >t-j O £<O p"
CD
w ?r ch n1
TO 3 3 3 B ^
p CD P
P Cl.
3
o p
3.
■ p t' Cl.
g^S S 3
2 p
CD a" Cl.
N • P
3 p
CD
cn o

a* 5- p a" p ° s-o"
O CD O
I__1.
' CD
o
CD _.,£;• CD4^^
. & o
f^ 3
Cl, C -■ O O Cu q- o<
^-2. o p
Cl, £. TO O
O
I
o
CD CD
O Cl,
p
. O,3 co
N T3 P P
p "To' p d
Cl, p
TO
O
CD TO

en CD i-t P en
r-t-
CD
O °-CD
P'- p 3
O 3 Cu P
N
5
P
5-3
p
CA
O
5.3
TO

P
3 TO O P
p 3, 3^U
CD _ TO O>
CD
N O
^: 3
!<@
« c? fi: <
CD CD
X
=^3
3 P1
ej- cd ^r

• n > p
c u e
Cu
o
3" CD P
™ ° N
▶ 3" § 3.
P P o
p CD P
o 3 3
5 p i?.

CD OŠiromah Mustafa znao da će Alija tuda naići pa se od ranog jutra pribio uz prozor da vidi svog druga - zadnji put. I Ajiša je bila dirnuta s njihova ovakvog rastanka.

Taj dan je sve znalo da je Alija otišao i o tom se svud govorilo. Mnogi to nije mogao vjerovat da će to učiniti Meh-med-efendija; al' sad svakom bilo jasno: Alija je uistinu otišao i to daje kud na tursku nauku, već - u školu. U to doba, kad se još moglo pogledat da se Švabo vrati niz Bosnu, u to doba šalje svog brata u njihove škole Mehmed-efendija koji je najviše pretrpio od njih. To je bilo najveće čudo; i što se više svijet čudio i osuđivao taj korak njegov, toliko se Muharemagu tješio i zahvaljivao Bogu što se i na tom razminulo. Pored toga uvjeravao njega njegov prijatelj Salihaga da je to bilo stoga što se nije brinuo za svoje dijete, što ga je pripustio samu sebi, pa dijete tako i zabasalo zajedno s Alijom. A da se drugovalo s boljom djecom, toga ništa ne bi bilo. Salihaga je svog Rašida vazda držao na oku, a kadnokat dao mu i para, nek nije prazna džepa, a samo nek je u redu. Što će on otić u mahalalu, što će otić i u kahvu zabavit se sa svojim drugovima, pa gdjekad i popit štogod s društvom svojim, to ga ništa neće skrenuti s pravog puta. U svoje vrijeme nek hoda, nek se zabavlja, al' nek i kući dođe.

Tako Salihaga svjetovao Muharemagu kako treba djecu paziti i čuvati. I on je došao k sebi. Iza onog dana, kako je Alija otišao, Mustafa je mogao izlaziti, bilo mu je slobodno; al' dijete, prestravljeno očinom prijetnjom, nije se usuđivalo ni preko praga kućnog. Tek do nekoliko dana majka ga teško oslobodila, da izađe koji put, kad oca nema kod kuće.

Koliko god je Muharemagu u sebi popustio, nije mogao tako naglo razvedriti svog lica, prekršiti onu svoju ozbiljnost da rekne sinu: nek hoda, nek se zabavlja. I tako vrijeme prolazilo, on bio još ozbiljan, naoči ljut, a Mustafa najviše kod kuće, rijetko da izađe kradom oca, a po želji matere svoje.

Mati njegova zato najviše trpjela. Sad gledala Ajišu kako joj se nikad ne može da svali sa srca ona neka tajna tuga,

I

kako neprestano boluje, vehne, a sad opet sin, momčić zdrav, mlad, da ne smije nikud ispod krova svog. Koliko je bolila kćerina bol, toliko je žalila sina pa bi joj se začas stijesnilo gledajući ovako djecu i mahom svalila svu krivnju na Muharemagu, njegovu strogost.

Jednog jutra opazila ona Muharemagu nešto dobre volje, a bolila je ona tuga svoje djece, pa - ubrusila mužu da mu se potuži na njegov samog:

- Strog si im plaho, pa eto! - dobacila ona nekako dirnuta usred razgovora. - Eno, ono (Mustafa) ž-pi u kući ko ničije, a i ona još od one bune uvijek nevesela, a sad i ovo s Mustafe, pa... kad ih vidim... - i riječ joj zaprla u grlu.

- Eh, eh! - dočekao on poistiha, -ja šta bi bilo da se ne drže na uzdi?

Ženu zanijela tuga za djecom pa govorila neprestano i prebacivala mu za njegovu srdžbu na svoju djecu a on šutio, popuštao pomalo.

On bi gdjekad ovako bio nekako mekši, pa razgovarao sa ženom, bi rekao: nikad onaj; a u zadnje ga vrijeme i Salihaga dosta promijenio pa sad neprestano popuštao ženi.

- Nek hoda! - odvratio on u neko doba; - ama... u pamet: s kim će se družiti!

On je već i prije popustio, pristao da mu sin izlazi, hoda, daje slobodan; al' on prvi to ipak nije mogao reći dok žena nije zapovrgla razgovora. Al' sad ujedno zaprijetio ženi: Mustafa treba da se kojasi oko kuće, kad zaokujiše, u džamiju, petkom da kud i prohoda, te staje. To su sve Salihagine riječi i on to sad nabrajao ženi, al' žena još uvijek jadila i za njegov i za Ajišu, kako je bolesna, tužna. Naposljetku on upre čibu-kom u sanduk, od kog je ključ bio u žene, pa završi:

- Eno, - veli on, - podaj mu po koji groš, nek nije prazan, a za drugo se ti ne staraj!

Ona još nije izgledala utješena, al' uistinu veselilo je što on ovako popušta. On otišao u čaršiju, a ona odmah djeci svojoj, iskitila im sve, al' sve ljepše, slađe, da ih samo obra-

198

199duje, razgovori. Mustafi dala i para, rekla mu da slobodno hoda, da otac nije više ljut. Mustafi je svanulo, on drukčije progledao, al' Ajiša - sve te majčine riječi s uzdahom primila.

XXXIV

;(■

200

U Muharemaginjoj se kući vraćao stari mir, Mustafa je bio slobodan, hodao po cio dan, s akšamom dolazio kući; Muhareмага nije imao za što bit ljut, a to je sve umirilo Muharemaginicu, a činilo se - i Ajišu. I majci je sad zbilja izgledalo da joj se kći oporavlja. Samo kad nema one tuge, onog plača, pa je sve bolje. Ajiša bila i u majčinim očima slabašna, blijeda; al' to sve majku ne plaši. Štoviše ona joj bljedoća podavala neki andeoski čar, i majci bi zatrepilo srce od radosti, kad bi je promatrala ovaku nježnu. Tako bila Ajiša, a na onu njenu šutnju, nužnost i majka se već davno privikla.

Dani prolazili tako i sve okretalo nabolje. Mustafa se zabavljao, našao društva koje je i po mahali hodalo, pa tako i Mustafa zalazio među cure, tek nek se hoda. Osobito je Mustafu zavolio Rašid Salihagin. Makar da on bijaše momak, odavna na ženidbu, a Mustafa još dijete pri njem, on bi ga ipak vodio sa sobom kad bi ga gdje sukobio, a to je neka usluga od momaka djeci koja su na prelazu iz djetinjstva u momkovanje. Oni svakog petka, a često i u druge dane hodali po mahali, a rastali bi se baš pred Muharemaginom kućom, pa bi onda Rašid bacio pogled u njihove prozore, al' nikad da koga smotri. On mislio da će bar Mustafa pričat sestri s kim je hodao, kako ga to Rašid pazi.

Ajiša bi svaki put pitala brata kud je hodao, gdje se zabavljao, a on bi joj onda sve pripovidio; al' nju bi tada žignulo kad bi on spomenuo Rašida. Ta bi riječ o Rašidu podsjetila

201na nedavnu prošnju, a ona strepila od te misli. Ona kao da je svaku pomisao o sebi zakopala u najveće dubine, kao da se zauvijek odrekla svega, pa strahovala od onih majčinih riječi, od prošnje, jer to povredivalo njeno srce, rušilo njenu odlučnu volju. Al' hoće li njeni roditelji moći i htjeti razumjeti njeno srce, pa pustit njoj da bira: prsten il' miran život u roditeljskom domu, to nije mogla riješit, i to je najviše strašilo.

I majka je bila vesela što se vraćaju stari dani. Mustafa je miran, Muhareмага nije više ljut, a ona Ajišu već izvodi gdjekad u komšiluk na sastanke; al' Ajiša ipak voli sjedit među ženama nego li onamo među djevojke. Mati se uzdala da će se kći sabrat, promijenit, zaboravit stare dane; a Ajiša izlazila, samo da majci našao ne učini.

Tako je i Muhareмага mogao provodit većinu vremena u kahvi, gdje se još uvijek govori o Švabi. Prošao je Jurjev dan a ne puše puška, minula i godina po Švabi (po okupaciji) a ništa ne izbija, i jedni već uviđali da su pogodili oni što rekoše daje došo na tri godine, pa sad jedni bi selili, a drugi bi čekali dok i te dvije godinice mite.

Baš u te dane došla opet žena od Salihagine kuće i govorila o prosidbi. Muharemaginica je to držala na umu, al' nije smjela govorit s Ajišom, čekala da se dobro oporavi. Ona i sad reče ženi da se strpe s tim još neko vrijeme, bar mje-sec-dva, i tako se opet odgoti ta prosidba. Al' u sebi je odlučila da skloni kćer na udaju, pa je od tog dana češće govorila s Ajišom, al' svaki put vidjela kako bi te riječi rastužile njenu kćer, kako bi joj poremetile onaj mir i njoj se činilo da su je oči varale kad bi pomislila da se Ajiša oporavlja. Tako vrijeme prolazilo, a Muharemaginica trnula kad će opet poruka od Salihage. Bila u neprilici, kćeri sklonit nije mogla, a priliku opet taku ispustit žao joj bilo. No više je ona želila da svoju kćer usreći, srce joj kazivalo da bi u Ajiše tom promjenom života nestalo svake tuge.

Ajiši_s_u svaki put te majčine riječi srce parale. Ona je bila tužna, a te joj tuge niko nije mogao uklonit.

Bila se podala

202

miru, skromnu životu, živjela samo za stare uspomene svoje, al' sad ustala mati pa joj i to otimlje, ne da joj ni da u tom proživi koji časak. A da zna koliku joj ranu zadaje svojim riječima!

Tako opet Ajiši nastali dani teške tuge. Ali koliko se ona imala da bori svojom tugom, toliko joj i brat počeo zadavat brige. Njega je ona svud pratila svojim toplim, sestrinskim pogledom, a s njim jedinim izmijenila bi pokoju riječ, a te bi joj riječi bile promjena u životu, razgovor o tuzi. Ali što koji dan ona opažala neku promjenu na bratu. S njom nije više razgovarao kao prije, činilo joj se da se svaki put nekud žuri, a što je najviše plašilo, poiskavao je od majke novaca, kad bi ona zaboravila da mu od sebe pruži. Ona često zapovrzi razgovor s njim, on bi joj tada samo odgovarao, a nikad da joj što priča, kao stoje to do sad činio. No gdjekad bi joj ipak pričao, al' to bi bilo što o Rašidu, kako ga pazi i voda, ali nije smio da joj sve

kaže. Rašid gledao da osvoji Mustafu, da ga on zavoli, pa negdje u mahali, u društvu, namignuo on drugu kad su redom ispijali bocu jednu, da i Mustafi pruži. On se počeo zatezat, al' oni svi graknu na njegov: Zar bit momak i hodat po mahali, a trijezan!

Ajišu bi svaki put u srcu žignulo kad bi Mustafa spomenuo Rašidarpa joj-rrekako nije bilo ni u volji da se druži s njim. Njoj nije drago bilo čuti tog imena samo s udaje njezine, al' njoj veće brige zadavao Mustafa. On negdje provodi vrijeme po cio dan, a i obnoć nekud škrine. Majka milostiva srca pruži gdjekad i pokoji groš više, otac se ne brine s njim, pa... ko zna kud luta, šta li radi.

I - što je nekad otac u ljutnji počinio na Mustafu, to je mati sad htjela da izgadi, pa mu pružala po očinoj želji i zapovijedi, a Mustafa sad nalazio društva i s Rašidom i bez Rašida. Obdan hodao kojekuda, a prijedi koji put i prijeko, pa zađi i u koju gostionu, a obnoć skupi se njihovo društvo u kahvi, pa se kartaj do neko doba noći.

203 Tako on provodio život za koji niko nije znao, a Ajiša samo naslućivala. Otac ga vidio dvaput s Rašidom pa bio siguran za dijete, a mati bila vesela što nema one zabune u kući. I dok je njoj bila jedina briga da Ajišu skloni na udaju, Ajiša se borila svojom tugom, a brinula za Mustafu. Što koji dan ona opažala na njemu sve veću promjenu, a jedanput joj se čak pričinilo daje i pijan došao. Ona se sirota razgovarala da joj se to samo pričinilo; al' ga ipak od to doba pomnije motrila.

Jedne večeri ostao Mustafa negdje do po noći. Najedanput se Ajiši pričini da je škrinula njihova kapija, a onda čula nekakvu gudnjavu. Izade sa svijećom u ruci, pa najedanput sva pretne, probljedi. Za kapijom je ležao Mustafa pijan, iskaljan, nije znao za se. Vratila se, živa promrla od straha da se otac ne probudi, izazvala majku, pa ga unijela ko kladu u kuću.

Muharemaginica je sutri dan bila pometena, a trnula da muž ne sazna za Mustafu. Ali Muharemagi se druge misli vrzle po glavi. On se skanjivao, sjedeći uza saksiju i pijuć kahvu da otpočne razgovor.

- Sinoć mi čoek donese selam od Salihage! - počeo on. Njoj odlahnu, al' odmah pade u novu brigu.

- Pa mu ne reko ništa dok se to ne zdogovorimo.

- Hoće da prose? - upade ona.

- Ja.

- A bogme, ne znam - šta bih rekla, - počeo ona zmtm-tavat.

""

- Šta je? - u čudu će on.

- Ona... eto onako... vazda nešto nevesela!

- A šta joj je? - on će gotovo ljutite

- Ne znam - ko rekla bih da joj - nije u srcu pa... ..

- Čuješ, sijeda! - ozbiljno će on. - Salihagi i sinu mu nije mahane. Kuća od prvih...

- Baš, Muhareмага, - ona će moleći, - da pričekamo još neko vrijeme!

204

- Šta se ima čekati? Hoće čoek odgovor!

- Ja ću gledati daju sklonim, - opet će ona; - al' sad zasad nek stane!

On se zašuti.

- Ono beli, nema mahane toj kući! - pohiti ona opet; -al' eto, cura nešto ako ćeš... i nezdrava; a šta hoćeš... carević da je... Kad god joj reknem ona će: "Bogati, mati, nek to stane neko vrijeme; nije hitnje!"

Muhareмага je razmišljao. Salihaga mu u srcu i sva kuća njegova, a bilo skrajnje vrijeme da se čoeku da odgovor, pa mu bilo mrsko da se to tako oteže. Pa ni kći mu nije izgledala daje bolesna; al' opet, silit se ne može; a i žena moli da se još strpi s tim. Naposljetku, stidio se samog Salihage da se to ovako oteže, pa dovrši:

- Ja neću da se prosci vrata, ako dođu! Eto, neka znaš, pa sad gledaj, a ja ću to opet razvrnut koji dan.

I njoj je odlahnulo. Sad pošla u drugu sobu, a u to je salijetala briga za Mustafu. Ono što se sinoć zbilo s njim, ne spadalo joj s uma. Mustafa je do to doba spavao, a Ajiša mislila o njem, tugovala. Uto se i Mustafa probudio, sjetio se svoje sinoćnje noći, pa se požurio iz kuće. Mati pred njega da ga ukori, a on... ni da pogleda u nju, zamače na vrata.

205XXXV

U Salihage sve pripravno, željno se čekao odgovor od Muharemage. Eto, dva-triput se poručivalo onako tajno, pa samo da dođe glas, odmah bi se poslali prosci. Svakom bi u Salihaginoj kući ova ženidba Rašidova, a iz one kuće, bila u volji. Njiha dva stari znanci, momku i djevojci nikakve ma-hane, ma sve, eto, podudarilo se, aP odonud još nikakva glasa. Sve se nešto otezalo, govorili da je cura bolesna. Odovud najposlije slali žene, pa išle i uhodile, aP začudo, Ajiša vidi se nije nešto vesela, aP nit je ležela, ni bolesna bila.

Salihaga je to držao ko u ruci. A i šta bi moglo zapriječiti tu ženidbu? Njemu se sviđa Muharemeta, a i on njemu. Rašid, momak kakvih je malo. Istina, otac mu povlađivao i on hodao, momkovao, aP otac ne skida oka s njega. Gdje bio bio, njemu valja u akšam doći i zatvoriti dućan, naći se s ocem u akšam u džamiji, iza večere, ako je ko na sijelu, uhizmetiti, iP zapaliti fenjer, pa pred ocem u kahvu. Pa i steći je umio ko ijedan. Otac nije žalio od njegov što će se i provešeli, a nek je onaki, u ruci svom ocu. I Rašid je hodao, momkovao, aP otac, kuća vazda na umu. Gdjekad bi se on sukobio s najrazuzdanijim momcima, aP se vazda znao vješto izvući i na vrijeme bit kod kuće. Budno oko očino nije dalo da zabasa. Salihaga već nije mogao da dalje čeka. Pogledao svaki dan da žene reknu daje svršen dogovor, pa da se onda prosi. I eto skoro zamolio jarana jednog da to Muharemetu provuče

206

kroz uši. On već da pošalje prosce, aP odonud opet odgovor: nek stane neko vrijeme.

Pa i sami je Muharemeta bio u neprilici. Mrsko mu to bilo odgadat, i on ustao da se to svrši, al' žena moli da se ne hiti.

Muharemetinici je bilo najteže. Onog jutra, kad joj ono Muharemeta govorio, odmah je opet zapovrgla razgovor s Ajišom, aP ona - vazda jednaka.

- Bona, ja ne znam, šta je tebi! - govorila joj mati. - Bogme su one prilike rijetke: Salihaga jedan po jedan u kasabi, a i sin mu...

- Tako ti Boga, mati, nemoj mi o tom govoriti! - uzdahla Ajiša.

- Uh, uh! - udarila mati na nju. - A što? Zar bajagi boljeg... - Ah! Njima, po tom, nema mahane, - opet će Ajiša - ama...

- E, šta je? A s očinom dovom ideš, kćeri draga! Eto, njemu ta želja, a i meni bi bogme drago bilo! Pa zar nećeš poslušati oca i majku svoju!

Ona je šutila. Na ove majčine riječi nije mogla odgovoriti. Srce joj njeno zapovijedalo da bude čvrsta u svojoj odluci, a majka je sad opominje na poslušnost roditeljima svojim. No u taj je čas morila nju još jedna misao. Od onog časa, kako se ono zbililo s Mustafom, ona mislila o bratu, a to je boli, ubija. Njezina se slutnja obistinjavala, bojazan sve veća daje Mustafa skrenuo, zabasao s pravog puta. Zalila ga i u duši je bolilo otkad ga vidjela onakog. Naposljetku ona prekide ovaj razgovor, pa upita majku bolnim glasom:

- Ali šta je Mustafu našem, majko?

- Što je? - pohiti ona da utješi kćer. - Eto i jutros zaboravih da ga ukorim za ono... a šta ćeš, ko mladež; provode i drugi.

I one ušutiše. Mati je mislila da će naposljetku skloniti kćer, pa ovako govorila za Mustafu, makar da je i sama nazirala zlo po sina.

207Po podne tog dana Mustafa se navratio kući, i kad ga Ajiša htjela da moli, da se prođe onog, on je preteče, rekao joj, a - zapovjedio da mu zaište novaca u matere. Bilo mu ipak mrsko da to sobom učini stidilo se matere. Ajiša ga poslušala, samo da mu volju ispuni, a dajući mu novce molila ipak da se kani, al' on je nije slušao.

Majku je sad obuzela dvostruka briga. Časovito bi joj se pričinilo da joj je sin zakoračio u zlo, pa bi je prostrijelila neka strašna slutnja, al' brzo bi se otela toj misli, samo da se zavara da o tom i ne misli i ne govori, jer bi mogao Muharemeta saznati, pa onda - eto opet zabune u kući i to baš sad, kad se sprema sreća drugom joj djetetu, njenoj Ajiši. I svaku bojazan, svaku misao o Mustafi odgonila ona od sebe, a mislila samo o Ajiši, s njom samo govorila o udaji njezinoj. Ali od Ajiše nikad niti jedne riječi o udaji, nikad ni vesele crte na licu, ni kakva znaka što bi majku obradovalo. Mati govorila, a kći šutila; gdjekad samo dubok uzdah, il' suza na oku, i... one bi se opet rastale.

Tako je majka salijetala svoju kćer da primi prsten, a u duši strahovala za Mustafu; Muharemeta u kahvi, a Mustafa za to vrijeme skitao se kojekuda i danju i po noći, il' u kartanju il' prijedi onamo prijeko i vrljaj od krčme do krčme. Otkako se pogratile vojničke barake, dvije ćuprije, a željeznica već prohodala, od to je doba onaj kraj onamo neka nova čaršija, "novi Maglaj". Između ostalih zgrada i zgradica gostiona je najviše, pa samo zaviri, puno. Svirači, pjevačice, igralice, zabave, života u obilju za mlađi svijet. Čim mrak na zemlju, hrli onamo sve jatovice. Provodi se tu do neko doba noći -ta plodni su bili prošli dani, pa svak pun pare. Kad god tu zaviriš, oko stolova zaokružila družina a pred njom čitava šuma boca, bočica i ostalog pribora, što kiti njihov sto. A povrh toga služi njima pokoje čeljade, lijepo, umiljato, da zanosu mladež, pa još gdjekom i polaska daje - glaviti, lijep... To je mladiće opijalo pa neki - više trošili, a da se samo svide "krčmarici" svojoj.

..*•;■;-v. *■""; -ii - -; : \

208

I Mustafa je tu provodio noći. S početka on prelazio sa svojim društvom koje ga i odvelo prvi put onamo, a sad već i sam ide. Gdjekad on trkimize prijede pa se brzo povratio, da se na vakat nađe kod kuće, a gdjekad

se išulja iz kuće, pošto bi se sve uleglo, pa provodi onamo cijelu noć i povrati kući pred samu zoru. Onaj ga život onamo vukao, i on teško čekao da se smrkne. Polazeć onamo sjetio bi se gdjekad roditelja, ako mu udu u trag mogli bi mu ustegnut ono što mu daju; al' kad bi se kući vraćao, ne bi mu to ni na um palo. Njega onaj život zanosio, pa bi i zaboravio da ima starješinu nad sobom, osjećao bi se kao većina njegovih drugova, što su bili svoji gospodari.

U kahvi se već pogovaralo, ljudi znali da mladež onamo provodi noći al' mislilo se da su to samo oni razuzdani momci koji nemaju starijeg nad sobom, i većina nije ni sumnjala za svoje sinove.

Tako oni žalili mladež što uludo troši novac, a i kvari se, a krivili Švabe što načiniše ćupriju da mladež može prelaziti u ponoć kao usred dana, što pogradiše one svoje gostione pa u njih umamljuju mladi naraštaj.

- Švabe su svemu krive! - osudio Avdaga, a Numan--efendija dočekao:

- Niko nikog ne može natjerati ni na dobro, a kamo li na zlo, pa tako i onih što se svojom voljom podadoše svakakvu životu.

- Pravo veliš! - prihvatio Salihaga. - Švabe njima ne mogu natjerat na piće, ako oni neće, a mi bi ih mogli odvratit.

- Najposlije moj(sin) ne ide! - trže se Avdaga.

- Ma lahko je ljudi za one koji imaju očeve; ama šta će bit od onih što uzeše đem na zub!

- Bogme propast, šta će drugo!

; - Trebalo bi sudom zatvoriti one krčme! - dobacio. Jedan. Numan-efendija se smiješio, a Avdaga pohiti: -vt"

209- Strpite se, ljudi! Brzo ćemo se mi toga svega kutarisat. Kad "vjetar" puhne ozgor od Novog Pazara, to će sve bit ev'... i on otreso dlan o dlan.

Ovaj je razgovor podsjetio Muharemagu sina njegova. Sinula mu glavom misao da nije možda i on zabasao onamo; ali opet ne vjeruje. Viđao ga ono prije s Rašidom, a Rašid je zaista očino terbiye. I Muhareмага bi ovu misao odbio od sebe, a nije umio naći razliku između sebe i Salihage, između Mustafina i Rašidova oca.

Mustafa je provodio dane i noći na svoj način. Kod kuće se ne bi mogao stanić, na ručak doći il' ne doći, a mati bi često čula u neko doba noći, kad vrata škrinu i on dođe odnekle. Sjutra bi se požurila da ga ukori, al' njega bi taj čas nestalo ispred nje.

Muharemagi je bilo sumnjivo, nazrijevao već da Mustafa neuredno dolazi kući, pa mjesto da tome stane na put nekako drukčije, on se grozio ženi da će ga istjerat iz kuće, ako se ne opameti, ako čuje što ružno za njeg. Ona sva pretrnula od straha i sjutri dan pođe da govori sinu, al' on u taj mah pošao k njoj da išće novaca. Ona se zburnila, htjela da mu taj put ne da, a on... stade, nekako se promijeni u licu, pa joj zaprijeti da će ih odustat, da će u svijet, ako mu ne dadnu. Mati promrla. Odmah mu dala, obećala i više, a molila da se opameti. On nije ni čuo tih riječi.

Ajišu je gorko boljelo gledajući ovako brata svog. Sad je već potpuno vidjela daje Mustafa okrenuo stranputice. Uхватила bi koji čas pa ga od puste boli ispod oka promatrala i opažala iz dana u dan promjenu na njemu. Lice mu bilo nekako tamnije, oči podbuhle, bilo mu svaki put kod kuće nekako nesnosno a nikad da s njom zađe u razgovor kao prije.

On je zaista propadao, a to nju jako boljelo, pa često plakala. A, sirota, pri toj tuzi za bratom, o sebi nije ni mislila, nije ni opažala da iz dana u dan opada. Nju je savladavala neosjetljiva trajna bolja, ona je podlijegala svakoj novoj tuzi, nije mogla podnositi kao prije, a Mustafa sve dublje padao, sve razuzdanije živio...

210

XXXVI

I zima je davno minula i proljeće procvalo; prošla i zima sijela, nastali ljetni teferiči, sastanci, a tek najbliža blizina Muharemagine kuće da je mogla opaziti da njegova čeljad rijetko izlazi, malo se viđa. Svijet ne zna ničije boli, pa tako i njima samo se čudili. A i Muharemaginica je bila u neprilici, u zdvojnosti. Kad bi vidjela da treba sina okrenut na pravi put, bilo joj skrajnje vrijeme za Ajišinu udaju. S njom bi se upustila u razgovor, molila je da koraci s hajrom u sreću svoju, a taj je čas salijetale misli o Mustafi. Ali naposljetku, Mustafa njezin ostaje kod nje, imat će se kad i popraviti; treba Ajišu skloniti na udaju, što će i njoj sigurno ukloniti onu tugu sa srca.

Jednog jutra sjedio Muhareмага sa ženom i pio kahvu. Čas je bio smrknut, a začas bi mu se opet čelo razvedrilo. Misli mu nekakve miješale glavom. Najedanput uzdiže on obrve, pa prozbori:

- Ja mislim, sijeda, da će prosici ovo koji dan, a... more bit i danas.

- Uh, zar baš...! - tržnu se ona.

- Šta je? Ja nemam obraza da otežem dalje!

- Ne znam... Ništa! - zbuni se ona. ... >t,
- Zar nije ovako? - ozbiljno će on.
- Ma ono - tako je, ali... eto, učini mi se da je bajagi onako zdrava, ko... rekla bih, oporavila se, a bogami nije!

211 Muharemaga se zašuti. Neugodno mu bilo ovo odgađanje, a eto opet se ne da da se to svrši.

- Nešto uvijek ko tužna! - govorila žena. - Nikad vesele riječi, nikad smijeha kao prije; al' mene gore plaši: ona je onako nezdrava.

On šutio, razmišljao. Već je obreko, kad mu je zadnji put govorio jedan prijatelj njegov i Salihagin, pa nije kud dalje zatezat.

- Ja se nadam da će to sve bit kakono je najbolje, - veli opet žena; - samo daje meni nju sklonit...

U taj čas klapnu njihova kapija, a Muharemaga smotri na sokaku Mustafu gdje odlazi u čaršiju. .... On se sad sjeti sina, pa pogleda u ženu: >ii - A šta on? Dolazi li sad vaktom kući?

Ona pretrnu, i ne može zatajit straha na licu, al' se brzo snađe:

- Ta gdjekad i zadocni, al' šta ćeš, ko mladež; ja da se opameti.

- Čuješ! - ozbiljno će on. - Ja neću toga! Hoću, nek se kani hodnje i bresposlica, kuću nek čuva. Kaži mu, ako se ne opameti... zna šta ga čeka!

Ona opet protrnula. To ona ni pomislit ne smije, a sad se baš sjetila sinovske grožnje, pa... strepila od one strahote koja prijeti za dijete njezino. I ona u taj mah nije znala drugog lijeka, već da se svrši Ajišina udaja, a to onda da će nekako i prilike promijenit, moći će se onda brinut samo o Mustafi, i ona i otac, a možda čak da će i Salihagina kuća pripomoći da se sin joj okrene na pravi put.

- A daješ li mu para? - trže se on.

- Pa i ne dajem vala, istom... kadnokad.

- Ne daj više, evo ti rekoh! A ja ću se sad pobrinut da ga opametim ili...

- Ne budi mu strog, tako ti Boga! - udari ona molit. -Ja se nadam, dok ovo mine, da će okrenut nabolje, a eto, biva, i Rašid ga pazi, pa... opametio bi se.

212

Tu se Muharemaga opet zamisli. Časovito bi u njem uski-pilo i on bi najvolio da tome učini kraj onako kako on zna -naprečac; ali sad tome nije zgode, da je vazda. Eto prosici se već očekuju a ko zna: možda bi se zbilja tim prijateljstvom sa Salihaginom kućom i Mustafa popravio. Udaju Ajišinu treba svršit, a ionako... prilika je to koju je on odavna i želio.

I on svršio sa ženom razgovor. Ona je tvrdo obećala da će skloniti kćer, da će prosce dočekat i sve bit, kakono je najljepše. Sve je to obećala, a u tvrdoj nadi da će to biti hajr za njihovu kuću, za oboje im djece, a u želji da i Muharemagu ublaži, da ne udara na sina.

Ajiša nije još ni znala šta se očekuje. Ona je u taj mah samo o Mustafi mislila. Dok su joj roditelji onamo razgovarali, ona je motrila Mustafu. On je u taj čas ustao i htio u čaršiju, a ona ga molila da ne izlazi iz kuće, mogao bi se tu s ocem sukobiti, strahovala ona. Al' on ni da čuje, nekako otresito zamako na vrata. Oči joj ostale za njim, a ona u sebi mislila, jadila: Bože! kolike razlike između njena Mustafe, koji je nekad drugovao s Alijom i zabavljao se, i ovog sad! Kao da je drugi, tuđi momak.

Doskora je mati unišla Ajiši u sobu. Časkom je promotrila blagim materinskim pogledom punim brige, a onda obasula slatkim riječima, molbom, zakletvama, da koraci u svoju sreću, a s roditeljskim blagoslovom, a onamo je jedva čekaju! Mati govorila, nizala stotine hvala, obećanja, a Ajiša slušala, uzdisala, a bistre joj suze treptile u oku.

- De, kćeri moja! Poslušaj majku svoju. - veli joj ona. - I otac ti to želi, a i ja... ko kad znamo da ti je to sreća tvoja!

I mati je govorila tako mило, a riječi njene, tako slatke, a ko strijele padale na srce Ajiši. Kad je iskitila, a sama se već unaprijed radovala sreći kćerinoj, ona podiže sumorne oči pa bolno izusti!

- Ah, kako ću majko!

213- S našom dovom, kćeri draga! Sreća ti eto ispala, a suđenik... pa ko i svak...

- Ah...! zakletva...! - promuca Ajiša u teškoj borbi.

- A Bog će ti oprostit, kćeri moja! - pohiti mati. - ako si se zaklela... nije suđeno...!

Ajiša pokri lice rukama.

- Iskat ćemo od Boga! On će ti oprostit, - opet će mati. - A to je sve suđeno tako: to ništa nije u našoj ruci. Ajiša je bila dirnuta majčinim riječima, bila rastužena, jecala.

- Vidiš, draga kćeri, šta se radi od Mustafe! Tnem, ako otac sazna, znaš ga, strog, naprasit; a to akobogda, kad se s hajrom svrši, svi ćemo onda gledat da se dijete opameti; Rašid ga i sad pazi, ama svi... svi ćemo

onda ustat da se dijete okrene na pravi put. De, draga moja! Ne tuguj, koraci u sreću svoju... porad sebe, porad nas i brata svog.

Zadnje su riječi prenule Ajišu. Mjesto tuge, plača, ona je sad zaplivala u duboke misli. Mati vidjela da svaki put njene riječi izazivaju u kćeri tešku tugu, gorke suze, pa i sad, udaljila se ona a ostavila kćer da se oporavi, da zrelije razmisli. Znala mati za tugu kćerinu, znala za zakletvu nesuđenom Ahmetu; al' sad želila, čvrsto se uzdala da kćer uvede u novu sreću, da joj ukloni tugu sa srca; lebdilo joj pred očima daje to hajr po nju samu, po Mustafu, po cijelu kuću njihovu.

Ajiši u taj mah dvije misli srce cijepale: Ahmet... zakletva. .. vjernost njemu jedinom vezalo je da bi i život sami dala da to ne prekrši; a ovamo opet živa želja mile joj majke da se i brat joj odvrati od one propasti; da se izvede na pravi put...

Ona nije imala snage da vlada mislima, ona je klonula, bila nemoćna, shrvana...

214

XXXVII

Bilo je sjutri dan oko rane ručаницe. Krasan bio ljetni dan. Muhareмага sve do to doba sjedio kod kuće, bio ljut, gnjevan, a pored njeg žena, tužna. Te noći Mustafa nije nikako dolazio kući negdje je ostao. Al' mati to ipak tajila, krojila mu daje sin malo kasnije došao, a jutros rano usto i odmah se zaputio u čaršiju. No Muhareмага to nije mogao vjerovat, nazrijevao da je sin sveosve uzeo mah, pa... gnjev ga obuzeo, htio da prokune nevaljala sina, a mati moli, cvili, da se samo kakogod razmine, klela se da je Mustafa noćio kod kuće. Muhareмага se naposljetku smirio, zamako u čaršiju, a žena pošla Ajiši, jer joj jučer iza onog razgovora bila sveosve rastužena.

U taj čas je neko pokucao na njihovim vratima. Muhare-maginica se požurila da otvori, kad na pragu smotri Sulja-ginicu, sestru Salihaginu sa jednom ženom uza se.

- Uh, uh, pobogu! - požuri se Muharemaginica; - šta će to bit da vi meni otvarate vrata moja? Hoćemo l' u prag zarezat? - šaljivo će ona.

- A evo nas! - dočeka Suljaginica; - tebe, draga Muhare- maginice, nema nikud; to ti sebi kaži!

Tako se prikoravajući u šali i smjehu udoše u čardak. Muharemaginica se razletila da što bolje pogosti prije, a ove bile vesele s takog dočeka. Šerbe je, pa kahva, a sve u razgovoru mahom o najozbiljnijim poslovima, pa opet začini šalom i smijehom. .. :.< i;

215 Kad se kahva popila i one istom sjele da razgovaraju, uozbiljit će se uto Suljaginica i počet uzvijajući obrvama:

- Evo, draga Muharemaginice! - govorila ona vadeći prsten i ogrlicu dukata. - Selam i tebi i Muharemagi ti od Salihage i njegove kuće, s božijim emerom, a s hajrom, akobogda i sa srećom i vašom hajr dovom, da nam date svoju kćer Ajišu za Salihagina sina.

- Amin s hajrom dabogda! - dočekala ona žena uz nju.

- Ako vam je u srcu i Salihaga i sin mu, - prihvatila opet Suljaginica, - i ako je s vašim razilukom i kćerinom vam voljom!

- Ne do Bog, mi im ne nalazimo mahane! - prihvati sad Muharemaginica. - Kad oni nas begenišu, i mi njija, draga srca!

- Pa sestro draga, mi smo i prije bili baš ko i prijatelji, - nasmiješi se Suljaginica. - Njija dva (Salihaga i Muhare-maga) oduvijek ko braća - prijatelji, de; baš jutros sam s bratom govorila...

- Jest, jest! - požuri se domaćica; - al' opet... neću ti, draga hanuma, ništa rijet - ovo ti, biva, velim za se i za svog Muharemagu, a za curu... po tom, ako joj je u srcu, eto... nek i uzme (prsten)! Ja - pravo da ti rekнем... ne bi nikom sevap bila, ako mu nije u srcu; nek svako sobom...

- Baš si sa mnom! - pohiti Suljaginica; - Boga mi najbolje...

Muharemaginica se dobro sjetila da to uplete u razgovor. Tog časa ona nije znala šta će Ajiša odabrat, vidjela je samo silnu borbu u kćeri, pa bi joj začas sunula misao da to možda neće bit gore po Ajišu, kojoj ona samo sreću želi. Al' svakako, uzme li joj kći prsten, prije će vidjet da nije bilo sile, da joj je samoj u srcu, pa će djevojku još slađe primit, - ta majka bi svoja želila Ajiši svaku sreću, svako dobro.

Mati je doskora unišla Ajiši. Ona je već znala zaprosidbu, prepoznala Suljagincu, mogla je naslutiti zašto je došla, pa je bila u svojoj sobi u očajnoj borbi, u tuzi, plaču.

216

- Evo ih! - šapnu joj mati sva ushićena od radosti, a da ko i Ajišu obraduje.

Ona je bila zamišljena, ko u nekoj magli, izgubljena stajala na sred sobe.

- Hajde! - opet će mati. - Udi i - uzmi prsten!

Ona šuti, al' vidjelo se da joj je duša u silnoj borbi. Mati je sad skupila sve sile, obasula kćer stotinom molbi:

- Hajde kćeri moja! Ovo je sve ovako suđeno, a sreća i hajr, akobogda i po te i po svu kuću našu, hajde...! Ajiša podiže bolesne oči i pogleda u majku.

- De, draga Ajiša! Evo žene došle! Hajde osvjetlaj nam obraz, nemoj nas osramotiti, hajde...

- Majko...! - uzdaše ona bolno.

- Sve prekrši! Sve zaboravi! - šaptala joj mati. - Hajde... koraci u svoju sreću, s Božijim emerom, s našom dovom...!

- Ja... sam... tvoja majko! - promuca ona jedva, sa-trvena, - čini što hoćeš! - i - poljubi mater u ruku...

Majka zagrlji svoju kćer, poljubi je u čelo, i njene se vruće suze sliše sa kćerinim.

Muharemaginica se povratila među žene. Čas-dva tišina... vrata se otvoriše, a k njima uđe Ajiša. Ko živa sjena, slabašna, blijeda priđe ona Suljaginici i poljubi je u ruku.

- Dabogda s hajrom i sa srećom! - poče Suljaginica natičući joj prsten, - s dugim umurom tvojim i svijuu tvojih...

- Amin, dabogda! - prihvati ona žena do nje, a mati sad dirnuta do suza, udari blagosivljat kćer: kud koračila, u sreću gazila; za što se latila, u zlato se stvaralo; mnogo godina proživila sa svojim starješinom, u zdravlju, rahatluku i veselju... - a svaku ovu toplu riječ majčinu bistra suza pratila.

Ajiša je postajala čas-dva pa se po majčinoj želji sklonila u svoju sobu. Majka je opazila neku promjenu na kćeri, pa je uklonila od žena da se onamo oporavi od onog uzbuđenja. Bila je silno potresena pa joj je trebalo odmora. :tr

Sad se opet pila kahva i šerbe; žene iznova udarile u razgovor. Naposljetku ustale, sve zadovoljne i vesele, ugo-

217vorile svadbu do dvije hefte i otišle, a Muharemaginica ih ispratila do avlijskih vrata.

(f^ Gorka je bila tuga Ajišina za Ahmetom, teška je bila bol / njena gledajući brata svog kako propada, pa je to sve poput / jake bure lomilo sve sile njena nježna bića; a ovaj zadnji / udarac, potres, slomio je, nadvladao i srce i zadnju silu njenu, V^ onda se predala majci, podlegla sudbini, borbi, ona klonula... Kad je mati kasnije unišla, opazila je na kćeri silnu promjenu. Ona bila blijeda, sumorne oči svrnula preda se, bila kao izvan sebe, da se ništa njene duše dirnut nije moglo. Mati joj govorila, pitala je, molila da joj samo kaže ako joj je što teško, il' je možda boli što; al' ona samo uzdahnu, odvrati majci pokoju riječ i utješi je, al' u njenim riječima ni traga teškoj tuzi, a ni iskre vesela srca. Cijelo biće njeno bilo: srce bez čuvstva, duša bez osjećaja.

U neko doba ustala ona po majčinoj želji, pošla na hajat da se rashladi, jer u sobi bilo sparno. Korak-dva... mrak joj pao na oči, dubok uzdah i - ona se sruši na minder...

Tužna je mati vrisnula, pritrkala kćeri svojoj. U taj čas na pragu niče Muhareмага. Oboje se latilo da osvijeste kćer, umivali je i doskora povalili u postelju. Nije znala za se... ••■

Mati je samo strepila nad Ajišom, ronila gorke suze, a Muhareмага stenjao u svojoj sobi. Čas prije naišao na prizor koji potrese njegovim srcem, a on još iz čaršije došao satrven, slomljen. Uklonio se između ljudi od puste sramote, njegov Mustafa bio u hapsu!

Po čaršiji se govorilo kako se sinoć onamo prijeko nekakvi pobili, a noćna ih straža pohvatala i otpremila u zatvor. Jaran mu jedan šapnuo da je i njegov Mustafa među njima. Krv uzavre u njem, mozak uskipi i - on izusti tešku kletvu. Tada je gnjevan, slomljen otišao kući. /••-.;>><; :■'/'

218

Dan je već mitio i suton pao a majka se ne odmiče od kćeri. Nju oblio ledeni znoj, za se ne zna, a mati roni suze, dozivlje je - uzalud. Gdje kad bi se prenula, a sumoran pogled odavao tešku bol njezinu i ona bi se opet zanjela.

Dok je tužna mati lebdila nad bolesnom kćeri, nije ni znala šta se pred kućom zbiva. Jacija je već minula, a nikom ni do večere, ni do sna. Muhareмага sjedio u svojoj sobi slomljen, satrven od tuge, kad začu škripu kapije svoje. Kao daje naslućivao, skoči on, pa niz basamake. Na kućnom pragu sukobi se on licem u lice s Mustafom koji se jedva držao na nogama.

- Nesretnice! viknu on sav gnjevan.

- Ne bilo te! - zagrmi on opet. ,"" ".'"> Sin stajao pred njim blijed, poražen.

' !

- Tepi se ispod mog krova! - dreknuo on i poletje prema sinu.

Ovaj jednim skokom preleti avliju i nade se na sokaku. Otac lupi vratima sav bijesan, a Mustafa nestade u mraku...

■'.'*y\<' U ■;,:

■-' \liSi':

.:i"U* .' JTA

r-'ft':- aav
■si} v.:'

••

, f, ^ ,, ,
<■.%

219XXXVIII

.(ju

Ajiša болоvala, bila teška hasta: što koji dan, čas, sve gore. Sakupljala se svojta, sve obilazilo Ajišu, a ona - ko nježan cvijet na žarkom suncu, vehne...! Ko da utješi, razgovori tužno majčino srce? Ona se gubi nad bolesnom kćeri, nema kad ni da misli o Mustafi. A ona ne bi ni mogla, ne bi smjela vjerovat da je on već daleko od nje. Muhareмага se pojavi gdjekad u čaršiji, al' ogorčen, ubijen. Čas bi ga spopala neka srdžba, pa bi kleo, smrvio, uništio sve; sad opet svali mu se na srce tuga, čemer, pa samo stenje - podnosi, odolijeva krutoj sudbini.

Kći mu se eno s dušom dijeli, a glas se već pronio da je Mustafa odusto od kuće, otišo u svijet. Vidjeli ga u Brodu, govorilo se; a šta je dalje od njegov bilo, to niko nije znao. Muhareмага bio više ljut neg žalostan; više gnjevan neg tužan, - a u času kad mu drugi evlad lebdi između smrti i života, nije mu ni nakraj pameti da traži sina, da ga vraća, kako ga prijatelji neki svjetovahu, i - Mustafa već davno bijaše preko granice.

O samom zapadu sunčanom bilo kod bolesnice puno svojte, a među njima i Suljaginica. Sve šuti, sve suznim očima gleda u Ajišu. Ona u teškoj vatri, časa čeka. Katkad baci sumoran pogled oko sebe, zove majku, oca, Mustafu... Žene uče, plaču, mati krši prste nad njom.

Sunce uprav zapadalo, crvenkaste mu zrake dopirale u sobu, a Ajišin pogled, bolan, bio uprt u majku. Čas-
dva ti-

220

šina... još jedan pogled, lahak smiješak - i tužan vrisak majčin, gorak plač žena razliježe se kućom...

Mladi je petak, džamijski harem pun šarolike svjetine. Pohrlilo i staro i mlado da klanja prvu džumu. Sve je u čistoj ljetnoj nošnji, al' sve nekako turobno dirnuto, klanja se dže-naza - pod prstenom djevojci, Muharemaginij Ajiši.

Dokora je krenula duga povorka za mejitom da ga otprati do hladnog groba. Među svjetinom išlo i mlado momče u uskom odijelu, Alija, brat Ahmetov, koji je tog dana na dopust došao. I on, suzna oka pratio - nesuđenu snahu; bio tužan za Ajišom, za Mustafom - a sva mu nedavna prošlost treptila pred očima. Još ga više rastužilo kad je vidio Muharemagu, a on - ko pusto stablo kom ljuta bura skrši granje, tužan, satrven... a kako je tek siroti majci...!

Alija se povratio s pokopa Ajišina, posjetio onda majčin grob, otišao sjutri dan na Preslicu da vidi gdje mu je brat pao; a kad se povratio u Maglaj, opazio gore, malo više Delibegova hana, lijep spomenik onim vojnicima koji padoše na Maglaju. Sve je obišao, suzna oka, promatrao ove nevine žrtve onog vremena, sudbine, koje je sada pokrivalo zeleno busenje...

uim®

2211

RJEČNIK

abdest - obavezno pranje prije klanjanja (molitve)

aga - gazda; veleposjednik

ajluk - mjesečna plaća

ajr, v. hair

akšam - 1. predvečerje, 2. klanjanje (molitva) u predvečerje

Alejúmu-selam! ~ otpozdrav na: selamun alejkum

amanet - dar

amidža - stric

anatolski - anadolski, maloazijski

asker - vojska

'•" ■■ '•«■"; < -'■•i;i'1 >■" "'v:y'

M ■ ' ; "' ■

' v ■■; '(; ■■■ : ; ■'■■"' ' -vv

askerluk - vojništvo
 aškosum - bravo!
 avlija - dvorište ograđeno žltom
 az«a, v. hazna
B
 bahnuti - banuti
 bajagi - kao da, tobože
 bajrak - zastava
 basamac - stepenice, stepenište
 ,
 bed-dova - kletva
 bedem - tvrđavski zid begenisati - sviđati se
 belći - možda, vjerovatno, belćim
 benetati - lupetati, naklapati
 bensilah, v. silah
 bezbeli — zaista, svakako
 blehnuti ~ blenuti
 toca — bajonet, up. boda *
 223boda (na pušci) — bajonet bogaz - klanac bori/a - truba budža - rupa budžak - ugao bujnim — izvoli(te)
 bula - pej. muslimanka buljuk-emin - pisar u vojsci
 cvancik(a) - austrijski srebreni novac, 20 krajcera
Č
 čair - livada, pašnjak
 čajir, v. čair
 čantica - dem. od čanta, kožna torba, up. ćanta
 čaršija — trgovačka četvrt
 čaršijica - dem, od čaršija
 čeljade - osoba bilo kojeg spola i uzrasta
 čevra - izvezen rubac, čevrma
 čifluk - vrsta feudalnog posjeda, čitluk
 Ćaba - islamska sveta zgrada u Meki (Arabija), Kaba
 ćanta - omanja kožna torba,
 ćanta - fišekljuje
 ćatisat - ba(h)nuti
 ćefenak - krilo, kanat starinskog dućana
 ćitab - knjiga, ovdje knjiga vjerskih učenja i propisa Kur'an
 ćuprija - most
D
 damar - živac, bilo
 din - vjera (islam)
 dina mi - vjere mi
 dova — molitva Allahu
 dušman - neprijatelj, dušmanin
 duvar - zid
 224
DZ
 džaba - 1. uzalud, 2. besplatno
 džamija - islamska bogomolja
 džan - duša
 džebhana - municija, džebana
 dženaza - muslimanski sprovod
 džuma - podnevna molitva (namaz) petkom u džamiji
E
 efendija - gospodin
 emer - odredba
 emernama - naredba

1

K

' .■'.,■ ■ :■ ■ • ■

kabul - uslišan, prihvaćen

kadija - šerijatski sudac

kahva - 1. kafa, 2. kafana

kaj as a - kožna uzica

kajmekam — zastupnik vlasti, sreski načelnik

kaldrma - kamenom popločan put ili avlija

kalem — pero

kaluf- obrazac, oblik, kalup

kasaba - gradić, varošica

katana - konjica

kaurin - nemusliman, daur

kaurski, up. kaurin

kauš - stražarnica

kiljer — spremnica za hranu, ćiler

kiridzija - prevoznik

klanjati - moliti se bogu

kmet - seljak, bezemljaš na gospodarevoMj^maiijtt.

kmetica, up. kmet

kojasiti(se) - pojavljivati(se), skitati(se)

komšija - susjed

komšiluk - susjedstvo

kona - komšinica, susjetka

konak - 1. zgrada medžlisa, 2. jednodnevne^ prttfvanje

krmez-šal ~- crveni šal

kršla - kasarna

kubura - mala starinska puška

kumpanija — kompanija

kura — regrutacija

kuršum - puščano zrno

kutarisati(se) — spasiti(se), kurtalisati(se)

lakrdija - šala

lejli-kadr - mubareć-večer, 27. noć ramazana

M

magaza - dućan, radnja

mahala - gradska ili seoska četvrt

227mahalica - dem. od mahala mahana - ono čemu se može prigovoriti, mana mahni se - mani se

mahsus - naročito

mal - imetak

mal-mudir - poreznik

medžlisi - vjećnici medžlisa

mejdan - 1. boj, megdan 2. poveći prostor u gradu, trg me/hana — krčma, mehana

, ,

mejt - mrtvac, mejt

memur - činovnik

meraja — zemljište bez vlasnika

mestve - mekana kućna obuća

meteriz — rov

minder — sećija

muče - tiho, kradom

muftija - muslimanski pokrajinski vjerski prvak (ovdje: pljevaljski muftija - Vehbija Semsekadić, Pljevljak,

komandant narodne vojske u otporu protiv austrougarske okupacije BiH 1878.) muhasera - opsada

muhtar — seoski ili mahalski starješina, knez, muktar ' , . ■ . ■ mujezin - džamijski službenik koji

na munari "učićezan" r . • mukajet (ni mukajet) — ne obraća pažnju ■ ; : : i: :-.

munara ~ visoki džamijski toranj, minaret
 murtat - izdajica
 mušebak - drvena rešetka na prozoru
 mušketat - strijeljati
 mušterija - kupac
 mutva k - kuhinja, mutfak
 nahija - pokrajina, upravno područje najhairnije - up. hair namus - čast, poštenje nepoharan - očuvan
 ■■ nizam — turska regularna vojska

O

obrstar - pukovnik
 228
 odaja — soba
 oJaie - odahnu
 odmazditi - odjuriti
 odžak ~ dimnjak
 ordija — vojska
 ortakluk ■- poslovno udruživanje
 Osmanlija - Turčin
 osmanlijsko - tursko, nebosansko
 oteferičiti, up. teferič
 pamtilac - pamtilo, pametar
 paša - titula visokog dostojanstvenika, rang generala
 pašaluk - pašino područje
 pećanka - mala puška izrađena u Peći
 pendžer - prozor
 popaša ~ pašarina
 potrica - šteta koju stoka načini, potra
 prange - okovi
 promašak - omeđen prostor, otvor
 proteferičiti, up. teferič
 r
 rahatluk - zadovoljstvo
 rahmetli - umrli, pokojni
 ramazan - mjesec posta
 raziluk - dopuštenje
 rubija - zlatan novac
 ručanica - vrijeme ručka
 ruždija - niža muslimanska srednja
 ruždijanski, up. ruždija
 rz - čast, obraz
 r
 r
 ii v, ii
 ■ii-S.
 škola
 1. zora, 2. jutarnja molitva sabahile - zorom sabaile, v. sabahile selam — muslimanski pozdrav.
 229selamet - spas
 sepećik — sepetić
 sermija — imetak, imovina, glavnica
 sevap - uzrok
 sibijan - djeca, nejač, sibjan
 silah - širok pojas sa pregradama za oružje i si.
 sofr - trpeza, sinija
 sokak - ulica
 soldat - vojnik
 sultan — car, vladar

suvarija - konjanik
 šeper - pleter
 šerbe - sladak napitak, šerbet šerijat - islamski propis Švabo - pej. Nijemac
 talambas - vrsta bubnja, daulbaz
 teferič - provod u prirodi
 telal - javni objavljivač novosti
 tenzimat - reforme, tanzimat
 terbijе ~ odgoj
 tespіh - brojanice u muslimana
 tretina - vrsta poreza
 turčin - musliman "turske", vjere, za razliku od: Turčin, Osmanlija,
 Turkuša tušiti - gušiti
 U

učenje - moljenje (Allahu)

uhizmetiti - poslužiti

vakat - vrijeme

vatan — domovina

vlah - nemusliman, up. turčin

230

zabasati - skrenuti s puta, zalutati

zapt ~ red, disciplina

zaptija ~ žandarm

zejtinica - posuda za zejtin, uljanica

zijan - šteta, gubitak

zirat - obradiva zemlja

zulum — nasilje, bezakonje

župiti - došadivati se, čamiti (na selu)

231 BILJEŠKA O PISCU

Edhem Mulabdić je rođen 1862. godine u Maglaju. Završio je učiteljsku školu u Sarajevu. Obavljao je ove dužnosti: prefekt konvikta Učiteljske škole, predavač na Šerijatskoj sudačkoj školi, narodni poslanik na listi JMQ. Godine 1929. je penzionisan.

Suradivao je u književnim listovima. Sa Safvet-begom Baša-gićem i Osmanom Nuri Hadžićem pokrenuo muslimanski časopis Behar. Sudjelovao je u osnivanju muslimanskog kulturnog društva Narodna uzdanica, i časopisa Novog behara. Bio je jedan od urednika lista Pravda, glasila JMO.

Umro je u Sarajevu 1954. godine.

Objavio je ova djela: Rukovijet šale, Zeleno busenje, Na obali Bosne, Nova vremena, Izabrane pripovijesti, Svak na posao.

Izabrana djela su mu objavljena u dvije knjige 1974. godine.

233 SADRŽAJ

Umjetnička slika Bosne u doba okupacije..... 5

Zeleno busenje..... 11

Rječnik..... 223

Bilješka o piscu..... 233